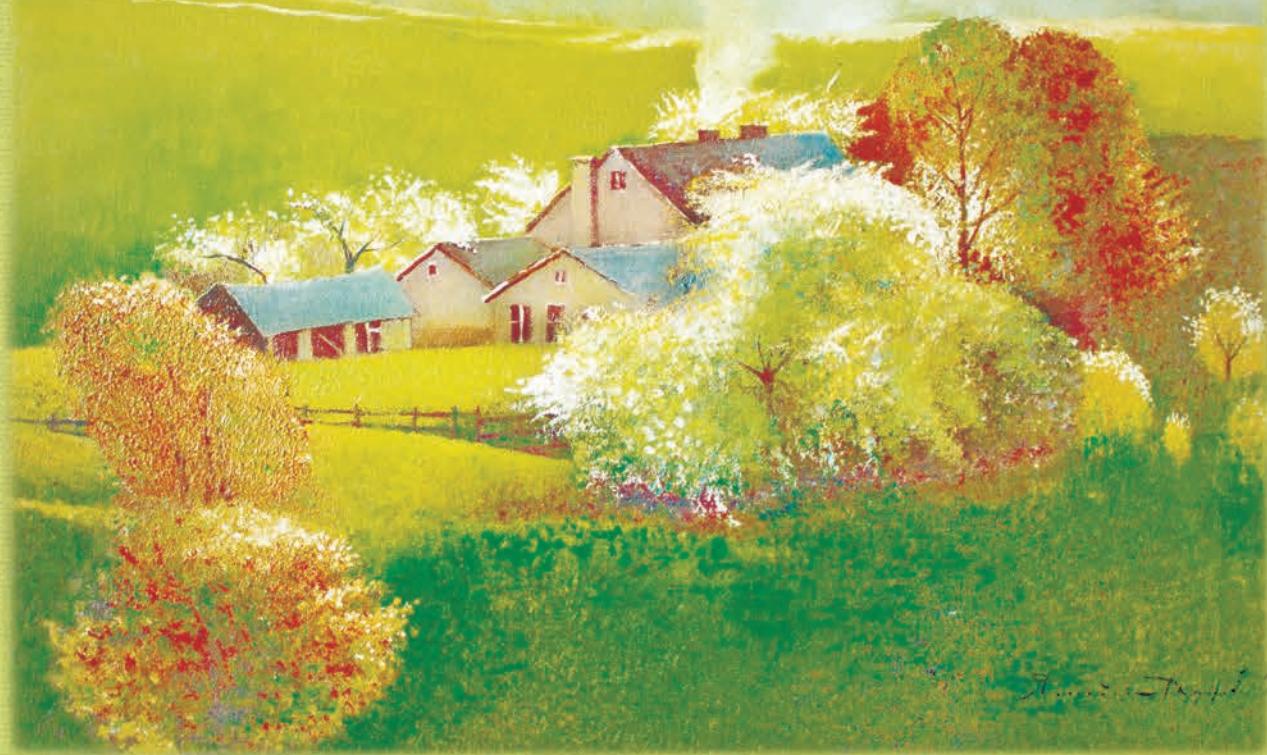

Беларуская літаратура

9

Беларуская літаратура

Вучэбны дапаможнік для **9** класа
ўстаноў агульной сярэдняй адукцыі
з беларускай і рускай мовамі
навучання

Пад рэдакцыяй

В. У. Праскаловіч, В. П. Рагойшы

*Дапушчана
Міністэрствам адукцыі
Рэспублікі Беларусь*

МИНСК
НАЦЫЯНАЛЬНЫ ІНСТИТУТ АДУКАЦЫИ
2019

Правообладатель Национальный институт образования

УДК 821.161.3.09(075.3=161.3=161.1)

ББК 83.3(4Беи)я721

Б43

А ў т а р ы:

В. У. Праскаловіч («Мікола Гусоўскі», «Канстанцін Вераніцын», «Янка Брыль», «Паўтарэнне і падагульненне вывучанага за год», метадычнае забеспячэнне); В. П. Рагойша («Уводзіны», «Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч», «Францішак Багушэвіч», «Янка Купала», «Максім Багдановіч», «Аркадзь Куляшоў», «Максім Танк», слоўнік літаратуразнаўчых тэрмінаў); Т. І. Шамякіна («Жыціе Ефрасінні Полацкай», «Летапісы як помнікі літаратуры», «Ян Барщэўскі», «Якуб Колас», «Іван Шамякін», «Уладзімір Караткевіч»); Т. В. Кабржыцкая («Францыск Скарыны», «Адам Міцкевіч», «Максім Гарэцкі»); М. В. Жуковіч («Кузьма Чорны», «Яўгенія Янішчыц», метадычнае забеспячэнне)

Рэцэнзыенты:

вучоны савет дзяржаўнай навуковай установы «Цэнтр даследаванняў беларускай культуры, мовы і літаратуры Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі» (вядучы навуковы супрацоўнік аддзела тэорыі і гісторыі літаратуры філіяла «Інстытут літаратуразнаўства імя Янкі Купалы», кандыдат філалагічных навук, дацэнт С. У. Калядка); кафедра літаратурна-мастацкай крытыкі Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта (кандыдат філалагічных навук, дацэнт кафедры А. П. Чарнякевіч); настаўнік беларускай мовы і літаратуры першай кваліфікацыйнай катэгорыі дзяржаўнай установы аддукацыі «Гімназія № 61 г. Мінска» В. А. Барысевіч; настаўнік беларускай мовы і літаратуры вышэйшай кваліфікацыйнай катэгорыі, намеснік дырэктара па вучэбнай работе дзяржаўнай установы аддукацыі «Гімназія № 1 імя Ф. Скарыны г. Мінска» Н. У. Целяпун

На вокладцы рэпрадукцыя карціны І. Ясюкайць-Дударавай «Нядзельны ранак».

Умоўныя абазначэнні:

- — успомніце раней вывучаны матэрыял ці паняцце;
- — дадатковая інфармацыя;
- — абмяркоўваём разам;
- — прыкладныя тэмы для даследчых праектаў і творчых заданняў;
- — дадатковы матэрыял, размешчаны на электронным аддукацыйным рэсурсе «Беларуская літаратура. 9 клас» нацыянальнага аддукацыйнага партала (<http://e-vedy.adu.by>). Для работы з рэсурсам трэба зарэгістравацца;
- — спасылкі на заданні (QR-коды) для праверкі ведаў пры дапамозе смартфона ці планшета.

ISBN 978-985-594-436-3

© Афармленне. НМУ «Нацыянальны інстытут аддукацыі», 2019

Ад аўтараў

Дарагія сябры! У IX класе вы ўзыдзеце на яшчэ адну прыступку ў пазнанні прыгожага пісьменства, а разам з ім і ў познанні жыцця.

Кніга, якую вы зараз трymаецце ў руках, адрозніваецца ад тых, па якіх вучыліся ў папярэdnіх класах. Упершыню вы прыступаецце да вывучэння гісторыі беларускай літаратуры ад сівой мінуўшчыны да нашых дзён. Вас чакаюць цікавыя сустрэчы з творамі розных тыпаў культур (сярэдневяковай, рэнесансавай, Новага часу, XX стагоддзя). Уступіўши праз тэксты розных эпох у дыялог з пісьменнікам, з культурай у самым шырокім сэнсе слова, вы зможаце адчуць непаўторнасць індывідуальнасці кожнага мастака слова, самабытнасць і ўнікальнасць роднай літаратуры.

Запрашаючы павандраваць у прасторы і часе, пісьменнік дапамагае нам спасцігаць само жыццё, таямніцы чалавечай душы, прымушае хвалявацца за сваіх герояў, суперажываць з імі.

Мастацкую літаратуру называюць чалавекаўзнан'ствам, таму што галоўным аб'ектам яе даследавання з'яўляецца чалавек. Прачытаныя творы дапамогуць вам у асэнсаванні свайго месца і прызначэння на зямлі. Складаныя пытанні паставіць перад вами жыццё. Падрыхтавацца да годнага іх вырашэння дапаможа вам чытанне кніг. «Кніга — настаўнік жыцця...» — пісаў Іван Мележ.

Як вядома, цікавасць да кнігі пачынаецца з увагі да асобнага аўтара, да яго жыццёвага і творчага шляху. Таму ў вучэбным дапаможніку вы знайдзеце асноўныя звесткі з біяграфій

пісьменнікаў. Аналіз пропанаваных для вывучэння мастацкіх твораў адбываеца з апорай на кароткія харектарыстыкі гісторыка-літаратурнага працэсу пэўнага перыяду, на паняцці па тэорыі літаратуры.

Гэта вучэбная кніга з'яўляеца своеасаблівым навігатарам у бяскрайнім кніжным моры.

Мы спадзяёмся, што вучэбны дапаможнік паспрыяе вашым памкненням да больш глыбокага пазнання духоўных набыткаў мастацкай літаратуры.

У гэтым вам дапаможа і размешчаны на нацыянальным адкукацыйным партале (гл. <http://e-vedy.adu.by>) электронны адкукацыйны рэсурс «Беларуская літаратура. 9 клас», што, як і ў папярэдніх класах, цалкам адпавядае структуры вучэбнага дапаможніка. Спасылкі на тэставыя заданні, трэнажоры, аўдыя- і відэаматэрыялы вы зможаце знайсці ў аднайменных раздзелах.

Дарагія дзеяцікласнікі! Запрашаем у літаратурную вандроўку! Цікавага і ўдумлівага вам чытання!

Уводзіны

Літаратура не стварае звыклых матэрыяльных каштоўнасцей,
яна не вырошчае хлеб, не будзе заводы, не робіць машын.
Яна вырошчае, будзе, робіць, стварае самую высокую
і самую галоўную матэрыяльную
каштоўнасць на зямлі — Чалавека.

Я. Сінакоў.

Чаму літаратура сярод усіх відаў мастацтва займае асаблівае месца? Прыядзіце прыклады, калі творы беларускай літаратуры сталі асновай для іншых відаў мастацтва.

Літаратура з'яўляецца ўніверсальнym і ўсеагульным відам мастацтва, бо яна ёсьць **мастацтва слова**. Сёння пад словам «літаратура» (у адрозненне, напрыклад, ад XIX стагоддзя) разумеецца выключна **мастацкая літаратура** — адзін з відаў мастацтва, слоўна-вобразная мастацкая творчасць. Часам яе называюць прыгожым пісьменствам, паколькі, у адрозненне ад фальклору, яна карыстаецца не вуснай, а пісьмовай мовай у яе апрацаванай, літаратурнай форме. Літаратура ўзнікла некалькі тысяч гадоў таму назад, прычым у розных народаў — у розны час. Беларуская літаратура (таксама як руская і ўкраінская) налічвае прыблізна тысячу гадоў.

Паводле характеристу вобразнага адлюстравання рэчаіснасці літаратура падзяляецца на наступныя віды: **уласнамастацкая, дакументальная-мастацкая, публіцыстыка, духоўная (рэлігійная)**.

Літаратура — від мастацтва, у якім слова — галоўны будаўнічы матэрыял.

Пісьменнікі рэалізуюць сябе найчасцей у формах паэзіі, прозы, драматургіі, публіцыстыкі, мастацкага перакладу, літаратурнай крытыкі. Скажам, Янка Купала найвыразней выявіў сябе ў паэзіі і драматургіі, Якуб Колас — у паэзіі і прозе, Максім Багдановіч — у паэзіі і літаратурнай крытыцы і г. д. Вельмі рэдка пісьменнікі з аднолькавым поспехам выяўляюць сябе ва ўсіх галінах літаратурнай дзеяйнасці. Яскравы прыклад — творчасць Уладзіміра Каараткевіча, якому ў аднолькавай ступені падуладны былі паэзія і проза, драматургія і публіцыстыка, літаратурная крытыка і мастацкі пераклад... Да публіцыстычных твораў адносяцца выказванні, прысвечаныя актуальным грамадскім праблемам (накшталт прадмовы да зборніка «Дудка беларуская» Францішка Багушэвіча). Документальна-мастацкая літаратура ўключае мемуарную літаратуру (успаміны, дзённікі), летапісную (летапісы) і жыцційную (стараражытныя аповеды пра жыццё святых, напрыклад «Жыцце Ефрасінні Полацкай»). Мастицкі пераклад, родапачынальнікам якога ў Беларусі з'яўляецца Францыск Скарэна (перакладчык Бібліі), мае непасрэднае дачыненне да ўсёй слоўна-вобразнай творчасці.

Літаратура актыўна ўзדзейнічае на грамадскае жыццё, выконвае цэлы шэраг канкрэтных функцый.

Гаворачы пра літаратуру, нельга абысці такія яе асноватворчыя якасці, як **грамадзянскасць і гуманізм**.

Грамадзянскасць літаратуры — выяўленне ў ёй і праз яе актуальных, грамадска значных праблем часу (палітычных, сацыяльных, маральных).

«Поэтом можешь ты не быть, но гражданином быть обязан!» — гэтыя крылатыя слова Мікалая Някрасава вызначылі асноўнае патрабаванне не толькі ў адносінах да рускай паэзіі, але і да мастацкай літаратуры ўвогуле. Беларуская літаратура заўсёды вызначалася сваёй грамадзянскасцю, дапамагала роднаму народу ў яго барацьбе за сацыяльнае і нацыянальнае вызваленне. У часы Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча і Францішка Багушэвіча патрэбна была грамадзянская смеласць ужо для того, каб пісаць і друкавацца на афіцыйна

Функцыі мастацкай літаратуры

Эстэтычная

Літаратура задавальняе патрэбу чалавека ў прыгожым, прыносіць яму эстэтычную асалоду, выклікае эстэтычнае перажыванне, фарміруе яго эстэтычны густ і эстэтычны ідэал.

Выхаваўчая

Літаратура ўдзельнічае ў грамадска-палітычным і маральна-этычным выхаванні чалавека: дапамагае фарміраваць светапогляд, садзейнічае выпрацоўцы маральных прынцыпаў, якімі кіруюцца людзі ў штодзённым жыцці.

Пазнавальная

Літаратура з'яўляецца адной з крыніц пазнання свету. Гэта функцыя аб'ядноўвае літаратуру з навукай.

Камунікатыўная

Выяўляеца ў наладжванні духоўных контактаў паміж пісьменнікам і яго чытачамі, з аднаго боку, і паміж самімі чытачамі — з другога. Літаратура — важны від сувязі (камунікацыі) паміж людзьмі.

Прагнастычная

Літаратура можа ў пэўнай ступені прадвызначаць асобныя навуковыя адкрыцці і прагназаваць будучыню.

Эўрыстычная

Літаратура стымулюе творчыя здольнасці чалавека, развівае яго інтуіцыю і фантазію, абуджает жаданне адкрыцця, садзейнічае крэатыўнаму рашэнню.

Геданістычная

Літаратура здольная прыносіць чытачам прыемнасць, радасць, асалоду.

забароненай у XIX стагоддзі беларускай мове. Тым большая смеласць патрабавалася для выяўлення на гэтай мове праблем сацыяльнай няроўнасці, патрыятызму, гуманізму. Гуманізм уваходзіць у лік вечных каштоўнасцей, якімі жыве чалавек.

«Асноўная, глабальная, постоянная задача письменника — будзіць чалавека ў чалавеку» (*Янка Сіпакоў*).

была прасякнута творчасць В. Дуніна-Марцінкевіча. З болем успрымаў сацыяльную няроўнасць у грамадстве Ф. Багушэвіч. У імя чалавека і дзеля чалавека жылі, змагаліся, працавалі Янка Купала, Якуб Колас, М. Багдановіч, М. Гарэцкі і інш. «Без чалавечнасці не будзе і вечнасці!» — гэты паэтычны афарызм П. Панчанкі выявіў пафас творчасці лепшых беларускіх письменнікаў XX — пачатку XXI стагоддзя. Іх гуманізм канкрэтны, дзейны, актыўны.

На розных этапах гісторыі Беларусі літаратура дапамагала народу дасягаць пэўных сацыяльных даброт, фарміраваць яго нацыянальную самасвядомасць, абуджала гістарычную памяць, умацоўвала пачуццё дзяржаўнасці і дзяржаўнай самастойнасці, настройвала чытача на самавыхаванне, змаганне з праявамі бездухоўнасці, амаральнасці, нацыянальнага нігілізму¹. Гэтым беларуская літаратура заваявала віднае месца ў беларускім грамадстве, павагу сярод іншых славянскіх народаў.

1. Літаратура — мастацтва слова. Дакажыце гэта.
2. Назавіце віды літаратурнай творчасці.
3. У чым заключаюцца асобныя функцыі літаратуры? Якая з іх з'яўляецца першаснай? Ці з'явіліся ў літаратуры XXI стагоддзя новыя функцыі?
4. Падумайце, чаму творы літаратуры выконваюць важную ролю ў выхаванні людзей. Якую ролю адыгралі яны ў вашым жыцці?
5. Паразважайце, ці можна лічыць літаратуру «модным» відам мастацтва ў параўнанні з іншымі відамі мастацтва.

¹ *Нігілізм* — поўнае адмаўленне прынятых норм, прынцыпаў, маральных каштоўнасцей, выпрацаваных чалавецтвам.

Чалавек і грамадства. Постаці айчыннай гісторыі ў беларускай літаратуре

Літаратура даносіць праз стагоддзі ўяўленні пра нормы жыцця, сістэму каштоўнасцей, прызнаных у грамадстве, жыццёвыя і маральныя арыенціры лепшых яго прадстаўнікоў, дае звесткі пра гістарычныя падзеі і пра гістарычных асоб — як яны ўяўлялі самі сябе, як адчувалі ў прасторы славянскай, еўрапейскай цывілізацыі, што рухала імі.

З раздзела вы даведаецца пра дзеянасць святой апякункі зямлі беларускай — Ефрасінні Полацкай. Дзякуючы жыццю, напісанаму ў яе гонар, зможам узнавіць рэальный абставіны яе жыцця. Цікаласць да жыцця ў эпоху Позняга Сярэдневякоўя абумоўлена не толькі неабходнасцю даць прыклад простым людзям, але і паступовым узмацненнем элементаў гуманістычнага погляду.

Эпоху Сярэдневякоўя (V—XIV стагоддзі) зменіць эпоха Адраджэння, альбо Рэнесансу (XIV — першая палова XVII стагоддзя).

У эпоху Адраджэння пераклаў Біблію і пісаў прадмовы да кніг Бібліі беларускі першадрукар Францыск Скарэйна. Поруч з ім эпоха Адраджэння назаўсёды ўпісала ў гісторыю духоўнай культуры беларускага народа імя яшчэ аднаго волата — Міколы Гусоўскага. «Ахвярнаю асветніцкай работай Скарэйна ўзорваў беларускую глегубу пад засеў гуманістычных ідэй, а Гусоўскі спадзяваўся ўвесці беларускае жыццё і гісторыю ў пантэон гуманістычнай культуры Еўропы. Ідучы з розных кірункаў, ужываючы розныя сродкі, абодва гуманісты, паэт і вучоны-першадрукар, выконвалі ту самую цывілізатарскую і патрыятычную місію» (Уладзімір Калеснік).

Ефрасіння Полацкая

(Каля 1105 — каля 1173)¹

◀ *B. Варэца і Л. Варэца.*
Ефрасіння Полацкая

❓ З якімі фактамі жыцця Е. Полацкай вы пазнаёмліся ў папярэдніх класах?
• Якой яна паўстае з твора Сяргея Тарасава «Ефрасіння Полацкая»? Што вы ведаецце з урокаў гісторыі пра Полацкае княства і яго ролю ў гісторыі ўсходніх славян?

Ад чаго паходзіць назва горада Полацк?

Полацк — калыска беларускай культуры. Чым больш грунтоўна даследчыкі археолагі вывучаюць горад, tym далей у глыбіню стагоддзяў адносяць яго пачатак. З глыбокай старажытнасці тут жыло племя палачан, якое ўваходзіла ў вялікі ўсходнеславянскі племянны саюз **крывічоў**, што значыць «родных па крыві». У апошні час высветлілася, што каля Полацка размяшчаецца і геаграфічны цэнтр Еўропы.

Ці ведаецце вы, ад чаго паходзяць назвы населеных пунктаў, у якіх вы жывяце?

◀ *A. Прохараў.* Памятны знак «Геаграфічны цэнтр Еўропы» ў Полацку

¹ Гады жыцця Ефрасінні Полацкай дакладна не вядомыя. Сёння прарапануюцца наступныя даты: каля 1105 — каля 1173 года.

Зусім невыпадкова, што менавіта тут нарадзілася першая беларуская святая — **Ефрасіння Полацкая**. Яна была ўнучкай князя Усяслава Полацкага.

Ефрасіння настолькі шанавалася і царквой, і народам, што ўжо ў канцы XII — пачатку XIII стагоддзя невядомы аўтар стварыў «**Жыціе Ефрасінні Полацкай**», у якім выкладаюцца асноўныя звесткі пра святую.

Усяслаў Полацкі — адзін з самых вядомых у нашай гісторыі ўладароў. Няўрымлівы, супярэчлівы па характары, дзіўны ў сваіх учынках.

Як вы лічыце, за што Усяслаў Полацкага называлі Чарадзеем?

«Жыціе Ефрасінні Полацкай»

«Жыціе Ефрасінні Полацкай» напісана на царкоўнаславянскай мове. Яно пачынаецца рытарычным уступам, пасля якога ідзе аповед пра жыццёвы шлях святой як пра духоўнае ўзыходжанне. Змешчаныя ў «Жыціі...» маналогі і дыялогі дазваляюць раскрыць унутраны свет падзвіжніцы. Вобраз ідэалізаваны, як і прадугледжвае жанр жыція, аднак і рэальны, максімальна набліжаны да сапраўднага жыцця святой. Гісторыка-мастацкая біяграфія герайні ў тэксле арганічна спалучана з іншымі жанрамі — **хаджэннем** (апісанне падарожжа ў Святую Зямлю) і **пахвалой**.

Сюжэт «Жыція...» разгортваецца паводле сапраўдных гістарычных фактаў. Прычым падзеі падаюцца ў храналагічнай паслядоўнасці.

«Жыціе...» падрабязна расказвае пра дзяцінства Прадславы (свецкае імя Ефрасінні), якая з юных гадоў вылучалася сваім розумам і глыбокім разуменнем кніжнага навучання. Ды так, што «дзівіўся бацька яе з любові такой да навук. І па ўсіх гарадах разышлася слава пра яе мудрасць, і добрыя здольнасці да навук, і красу цялесную, бо была яна прыгожая надта абліччам».

Поўная назва твора — «Аповесць жыцця і смерці святой і блажэннай і найпадобнейшай Ефрасінні, ігуменні манастыра Святога Спаса і Найсвяцейшай Ягонай Маці, што ў горадзе Полацку».

Хаджэнні давалі магчымасць знаёміцца з іншымі краінамі і народамі, экзатычнымі і святымі мясцінамі.

Прыгажосць і адукаванасць маладой Прадславы прыцягвалі шматлікіх жаніхоў. Аднак прадаўжалініца славутага роду полацкіх князёў выбірае сабе, як некалі Рагнеда, лёс нявесты Хрыстовай. У дванаццаць гадоў (даследчыкі лічаць, што, магчыма, пазней)

Успомніце з урокаў беларускай літаратуры і гісторыі, чым вядомая Рагнеда.

Прадслава пакінула бацькоўскі дом і паstryглася ў манахіні. З гэтага моманту і пачаўся шлях святой падзвіжніцы — шлях нястач, пакут, самаахвярнай працы, духоўнага гарэння.

У «Жыцці...» падрабязна гаворыцца пра тое, як Бог праз свайго анёла (у сне) заклікаў Ефрасінню¹ заснаваць жаночы манастыр на месцы, якое называлася Сяльцом — на невысокім узгорку, акружаным ракой Палатой, прытокам Заходніяй Дзвіны. Манастыры ў розных кутках свету засноўвалі шмат якія хрысціянскія святыя. Але яе дзейнасць не вычэрпваеца гэтым рэлігійным подзвігам.

У гісторыі беларускай культуры Ефрасіння Полацкая паўстае ў некалькіх ролях.

Па-першы, з яе пачынаецца асветніцтва на беларускіх землях. Ефрасіння Полацкая ініцыявала будову двух манастыроў: жаночага Спасакага і мужчынскага Багародзіцкага.

Пры манастырах адкрыла так званыя скрыпторыі — майстэрні па перапісанні кніг. З яе імем звязваюць заснаванне манастырскіх

Прыгадайце з урокаў гісторыі звесткі пра Ефрасінню Полацкую. Намалюйце ў сыштку стужку часу. Адзначце гады жыцця і іншыя гістарычныя факты, звязаныя з дзейнасцю святой.

◀ Спаса-Ефрасіннеўскі манастыр, храм у Полацку. Сучасны выгляд

¹ Ефрасіння — манаскае імя, па-грэчаску — ‘радасць’.

школ. Сама настаўнічала ў іх. Можна меркаваць, што «Жыціе Ефрасінні Палацкай» напісаў якраз адзін з яе вучняў.

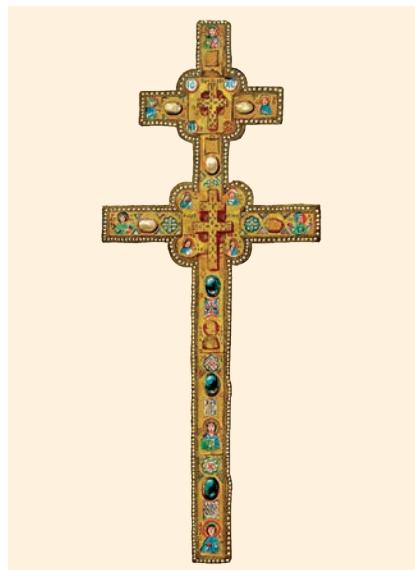
Як наказ прапаведніцы сваім выхаванцам гучаць яе слова, пераказаныя невядомым аўтарам: «Вось, сабрала вас, нібы птушанят, пад крылы свае і на пашы, нібы авечак, каб вы пасвіліся ў Божых наказах. А я з лёгкім сэрцам стараюся вучыць вас, бачачы плён ваших працы, і такі дождж вучэння на вас праліваю! Але ж вашыя нівы стаяць, не ўзыходзячы і не ўзрастаючы ўгору, а год ужо завяршаецца, і лапата ляжыць на гумне. І баюся, што будзеце вы пустазеллем і аддадуць вас агню непагаснаму. Пастарайтесь ж, дзеци мае, пазбегнуць яго і ўчыніце сябе вы пшаніцаю чыстай...»

Па-другое, Ефрасіння — першая беларуская мецэнатка. Так, яна замовіла храм, які пабудаваў дойлід Іаан (Іван). Сёння гэта Спаса-Ефрасіннеўскі храм у Полацку.

Для абсталявання манастыра па ініцыятыве Ефрасінні лепши ювелір Полацкага княства Богша (у хрышчэнні Лазар) стварыў напрастольны крыж-рэлікварый¹. Ён зроблены з выкарыстаннем каштоўных камянёў.

Але, галоўнае, у яго былі ўключаны часцінкі свяшчэнных рэліквій, прысланыя канстанцінопальскімі родзічамі Ефрасінні.

¹ Рэлікварый — сховішча для рэліквій (прадметаў, якія беражліва захоўваюцца як памяць пра мінулае). Памятныя рэчы, звязаныя з жыццём Хрыста, захоўваліся ў розных куфэрках, іншых сховішчах, прычым найбольш распаўсюджанае сховішча — якраз у выглядзе крыжа.

▲ Крыж Ефрасінні
Палацкай

Мецэнат (слова прыйшло з античнага Рыма) — чалавек, які спрыяе развіццю мастацтваў, навук і аказвае ім фінансавую падтрымку.

Найвялікшая каштоўнасць беларускага народа — Крыж Ефрасінні Полацкай — была (па адной з версій) скрадзена падчас Вялікай Айчыннай вайны і знікла.

Чаму Крыж Ефрасінні Полацкай і сёння лічыцца адной з самых важных духоўных святынь Беларусі?

Пад канец жыцця Ефрасіння наведала святы горад Іерусалім. Там яна захварэла і памерла.

Толькі ў 1910 годзе мошчы святой перавезлі ў Полацк. Закрыты ў савецкі час Спаса-Ефрасіннеўскі манастыр быў зноў адкрыты ў 1990 годзе.

Сёння многія вернікі ажыццяўляюць паломніцтва пешшу ад Мінска да Полацка, каб ушанаваць святую Ефрасінню ў дзень яе памяці — 5 чэрвеня.

З «Жыцця Ефрасінні Полацкай» паўстае вобраз падзвіжніцы («учыніла найпадзвіжнейшы подзвіг... і пачала пісаць кнігі сваім рукамі»), маці-апякункі, шчырай заступніцы ўсіх пакрыўджаных, убогіх, абяздоленых («Была яна дапамогай пакрыўдженым, суцяшэннем смуткуючым, распранутым — адзеннем, хворым — наведаннем ці, праста кажучы, — для ўсіх была ўсім»).

У канцоўцы «Жыцця...» аўтар уславіў сваю герайню найперш як «незвядальны квет райскага саду». Ефрасіння для яго — «арол, што, лунаючы ў небе, праляцеў ад заходу і да ўсходу». Высока ацэньваючы дзейнасць асветніцы, назваў яе «променем сонечны», які «пра-святылі зямлю Полацкую».

Дзякуючы рэстаўрыраваным фрэскам кожны можа пазахапляцца чароўнай прыгажосцю вялікай палаchanкі.

◀ Фрэска ў інтэр'еры Спаса-Ефрасіннеўскага манастыра ў Полацку. XII стагоддзе

Гісторыка-пазнавальнае і мастацкае значэнне «Жыція Ефрасінні Полацкай» праста неацэннае. Гэты твор — яркая старонка беларускай сярэдневяковай літаратуры.

Незвычайны лёс Ефрасінні, самаадданае служэнне князёўны роднай зямлі прыцягваюць увагу гісторыкаў, мастакоў, скульптараў, пісьменнікаў. Яе вобраз увасоблены ў сучасных літаратурных творах аўтараў А. Асіпенкі, А. Разанава, Д. Бічэль, Т. Бондар, Р. Барадуліна, І. Багдановіч, С. Тарасава і інш.

1. Як «Жыціе Ефрасінні Полацкай» выяўляе асноўныя этапы біяграфіі святой падзвіжніцы? На чым акцэнтуеца ўвага ў творы?
2. Якая роля Ефрасінні Полацкай у развіцці беларускай і ўсходнеславянскай культуры?
3. Хто з сучасных пісьменнікаў зварнуўся ў сваёй творчасці да вобраза апякункі зямлі беларускай?
4. Уявіце, што вам трэба расказаць пра Ефрасінню Полацкую свайму замежнаму сябру. На што ў першую чаргу вы звернече ўвагу? Якімі фактамі з жыцця і дзейнасці паспрабуеце зацікавіць сябра? Зварніцеся да дадатковай літаратуры, інтэрнэт-рэсурсаў, каб пашырыць уласныя веды пра беларускую асветніцу.
5. Размяркуйце ў храналагічнай паслядоўнасці факты з біяграфіі Ефрасінні Полацкай (трэнажор «Жыціе Ефрасінні Полацкай»).

Тэорыя літаратуры

Жыціе

Жанр жыція — адзін з найбольш папулярных у эпоху Сярэдневякоўя жанраў духоўнай біяграфічнай літаратуры.

Жыціе, або *агіяграфія* (ад грэч. *hagios* — ‘святы’ і *grapho* — ‘пішу’), — старажытны аповед пра жыццё святога.

Хрысціянская царква з самага пачатку свайго існавання збрала звесткі пра шчырых вернікаў. Стваралася жыціе пра святых праведнікаў, людзей, праслаўленых бязгрэшным жыццём, якіх царква

звычайна кананізавала — уводзіла ў сан святых. Героі жыція паказвалі прыклад іншым людзям. Так, прыкладам свайго жыцця і паводзін Ефрасіння Полацкая імкнулася сцвердзіць новую для ўсходніх славян хрысціянскую філасофію і мараль, якая зыходзіць з перавагі духу над целам, бескарыснага добра над злом, сэнсоўнага і сцілага духоўнага жыцця над раскошай багатага, але марнага існавання. «А з маё масці ўсяе, — перадае яе слова аўтар “Жыція...”, — ёсць у мяне адно гэтыя кнігі, з якіх мае ўцеху душа і ўзвесяляеца сэрца».

Жыціе, як правіла, пачыналася з уступу — рытарычнага звароту да вернікаў ці праслаўлення чалавека, пра якога будзе апавяданца ў творы. Затым выкладаліся факты жыцця святога. На заканчэнні — зноў праслаўленне ці малітва.

Жыціе — адзін з першых жанраў літаратуры, які аказаўся запатрабаваным на нашай тэрыторыі пасля Хрышчэння. Усе жыціі пісаліся, можна меркаваць, не толькі для царкоўнага, манастырскага ўжытку, але і для хатняга чытання прыватнымі асобамі. Таму мова іх простая, лаканічная, ясная, зразумелая для звычайнага чалавека. Не багаслоўскія развагі, а фактычны бок жыцця святога займае тут галоўнае месца.

1. Што ўяўляе сабой жанр жыція?
2. Паразважайце, што збліжае агіяграфічныя творы з біяграфічнымі (або аўтабіяграфічнымі) творамі. Біяграфію каго з наших сучаснікаў напісалі б вы?

Летапісы як помнікі літаратуры

❓ Што вы ведаецце з урокаў гісторыі пра Вялікае Княства Літоўскае як дзяржаву? Якая мова была ў ім дзяржаўнай? Як развівалася культура ў Вялікім Княстве Літоўскім?

У XIII стагоддзі на палітычнай карце Усходняй Еўропы з'явілася новая дзяржава — Вялікае Княства Літоўскае (ВКЛ).

Беларускія землі знаходзіліся ў складзе ВКЛ ад моманту яго ўзнікнення. У ВКЛ былі добра распрацаваны законы, што склалі агульнадзяржаўны звод — Статут. Старабеларуская мова, якая называлася рускай і была ўжо дастаткова распрацаванай на той час,

Беларускія летапісы

XII—XIV стагоддзі

Старажытнарускія летапісы

- «Аповесць мінулых гадоў»
- «Іпацьеўскі летапіс»
- «Радзівілаўскі летапіс»
- і інш.

▲ Старонка з «Аповесці мінулых гадоў»

XV—XVIII стагоддзі

Беларуска-літоўскія летапісы

- «Беларуска-літоўскі летапіс (1446)»
- «Хроніка Вялікага Княства Літоўскага і Жамойцкага»
- «Летапісец вялікіх князёў літоўскіх»

▲ Старонка з «Беларуска-літоўскага летапісу (1446)»

выкарыстоўвалася ў якасці агульнадзяржаўнай, урадавай. Высокага ўзроўню дасягнула царкоўнае пісьменства. Славіліся сваім майстэрствам беларускія іканапісцы, дойліды і асабліва разьбяры па дрэве. У час інтэнсіўнага дзяржаўнага, культурнага будаўніцтва абудзілася цікавасць шырокіх колаў насельніцтва да свайго мінулага, да ўласнай гісторыі. Склалася ўласнае летапісанне. Яго росквіт прыпадае на XV—XVI стагоддзі.

Найбольш ранні помнік беларуска-літоўскага летапісання — **«Летапісец вялікіх князёў літоўскіх»**, напісаны аナンімным аўтарам у першай палове XV стагоддзя. Храналагічна летапіс ахоплівае перыяд ад смерці вялікага князя Гедзіміна (1341) да канца XIV стагоддзя. Важнейшы сюжэт хронікі — апавед пра праўленне яго нашчадкаў Альгерда і Вітаўта, але асноўная ўвага скіравана на барацьбу паміж Ягайлам Альгердавічам і яго дзядзькам Кейстутам Гедзімінавічам.

Гісторыя барацьбы Кейстута са сваім пляменнікам Ягайлам выкладаецца ў «Летапісцы...» лаканічна, але ёміста. Твор ажыўляюць

прыёмы, больш харктэрныя для прыгожага пісьменства: дыялогі, простая мова герояў. Хоць жанр летапісу патрабуе аб'ектыўнасці, сімпатыі аўтара яўна на баку Кейстута і яго сына Вітаўта, якія на-
маліваны як сумленныя і высакародныя рыцары ў супрацьпастаў-
ленні здрадліваму і жорсткаму Ягайлу. Асабістасць стаўленне аўтара
да таго, што ён паказвае, таксама адзнака літаратурны мастацкай,
а не дакументальнай, якой па сутнасці з'яўляюцца летапісы.

Значная частка «Летапісца вялікіх князёў літоўскіх» прысве-
чана праўленню Вітаўта, якому Ягайла, стаўшы каралём Польшчы,
вымушаны быў аддаць вярхоўную ўладу ў ВКЛ. Аўтар летапісу ўхва-
ляе палітыку Вітаўта — асобы цікавай і значнай у гісторыі нашай
дзяржавы.

«Летапісец...» — самы першы летапісны твор, прысвечаны па-
літычнай гісторыі Вялікага Княства Літоўскага XIV—XV стагод-
дзяў. «Летапісец...» стымулюяваў з'яўленне новых твораў падобнага
жанру. Праўда, у ВКЛ летапісанне развівалася тады, калі ў краінах
Захадній Еўропы яго час ужо заканчваўся, а пачыналася эпоха мас-
тацкай прозы. Можа быць, таму ў беларуска-літоўскіх летапісах —
пад заходнім уплывам — больш элементаў мастацкасці. У прыват-
насці, рамантычна-міфалагізаваных звестак, такіх як заснаванне
Вільні Гедзімінам пасля ўбачанага ім сну і інш. Больш тут і цэ-
ласных, сюжэтна завершаных уставак,

уключаных у храналогію. «Ды і ў сваёй
бессюжэтнасці беларускі летапіс за-
хапляльны і маляўнічы, драматычны
і трагічны, сардэчнасны і міласцівы»
(Алег Лойка).

Вызначаецца гэтымі асаблівасця-
мі і наступны з летапісаў — **«Бела-
руска-літоўскі летапіс (1446)»**, які
ахоплівае гісторыю ўсходніх славян і
літоўцаў ад IX стагоддзя да сярэдзіны
XV стагоддзя. Інакш твор называецца
першым беларуска-літоўскім летапіс-
ным зводам. Гісторыя Кіеўскай Русі
тут запазычана з папярэдніх летапісаў

Як вы думаеце, за якія заслугі
увекавечаны Альгерд?

▲ С. Бандарэнка.
Помнік вялікаму

князю Альгерду ў Віцебску

Успомніце, калі адбылася Грунвальдская бітва. Якое значэнне яна мела для беларускіх зямель?

Г. Вашчанка.
Грунвальдская бітва ►

і выкладзена вельмі суха, лаканічна, па сутнасці, фармальна. На-
многа больш падрабязна апавядыца ў летапісе пра нядаўнія падзеі:
паходы Вітаўта, бітву яго з татарамі на рацэ Ворскле, а галоўнае —
пра самую, бадай, важную падзею ў гісторыі ўсіх усходніх славян —
перамогу над нямецкімі крыжакамі пад Грунвальдам.

Перад варожай навалай Ягайла і Вітаўт выступілі як саюзнікі,
і іх ваенны вопыт, зладжанасць, прадуманасць дзеянняў дапамаглі
ў неверагодна складанай сітуацыі. Умацавалася і Вялікае Княства
Літоўскае, якое, дзякуючы Вітаўту, раскінулася ад Чорнага мора да
Балтыйскага.

У летапіс уключаны некалькі твораў іншага жанру, сярод якіх
вылучаецца «**Пахвала вялікаму князю Вітаўту**» — усхваляванае
лірычнае слова, што ўслаўляла князя як мудрага і мужнага ўладара.
«Сілу і храбрасць гэтага славнага гаспадара» парыўноўвае летапісец
з «вышынёю неба і глыбінёю мора».

У **панегірычным** слове выказаны і
ідэя ўсяго летапіснага зводу — погляд
на ВКЛ як на вядучы цэнтр аб'яднання
ўсіх усходнеславянскіх зямель. «Пахвала вялікаму князю Вітаў-
ту» пісалася, як мяркуюць беларускія даследчыкі, каля 1430 года,
напярэдадні яго каранацыі, якая не адбылася з-за раптоўнай смер-
ці князя. У дакументе пералічваюцца тыя тэрыторыі, якімі вало-
даў Вітаўт. Вялікая ўвага ўдзелена адносінам вялікага князя
з Залатой Ардой (на той час — галоўная небяспека для славянскіх

Узгадайце з урокаў гісторыі, што
значыць слова «панегірык».

Разгледзьце рэпрадукцыю карціны Міхаіла Басалыгі. Які вобраз на пярэднім плане карціны? Што хацеў сказаць гэтым мастак?

▲ *M. Басалыга.
Вялікі князь Вітаўт*

зямель). Не менш важнае значэнне ме-лі дынастычныя і культурныя сувязі паміж дзяржавамі. Ва ўсім Вітаўт пра-яўляў дзяржаўную волю і розум. «На старонках твора, — піша вядомы да-следчык старажытнай літаратуры Іван Саверчанка, — Вітаўт Вялікі паўстает як абаронца Айчыны, мужны змагар з ворагамі, тонкі дыпламат і мудры па-літык, які карыстаецца павагай і аўта-рытэтам».

Беларускія летапісы маюць вялікае культурна-гістарычнае значэнне як жывыя сведкі багатага мінулага беларускага народа, неацэнная крыніца па-знання яго гісторыі і культуры. Свецкія па змесце, яны служылі і служаць крыніцай тэм, вобразаў і сюжэтаў для вучоных, пісьменнікаў і мастакоў. У сваю чаргу, іх вельмі часта выкарыстоўвалі прызнаныя майстры гістарычнага жан-ру ў беларускай літаратуры: Канстанцін Таракаў, Леанід Дайнека і інш.

1. Пра што рассказываюць першыя беларуска-літоўскія летапісы?
2. Чаму летапісы з'яўляюцца помнікамі мастацкай літаратуры?
3. Як у «Пахвале вялікаму князю Вітаўту» паказаны князь і за якія заслугі яго ўсхваляе аўтар?
4. У чым культурна-гістарычнае значэнне летапісаў?
5. Падумайце, чаму летапісы з'яўляюцца крыніцай тэм, вобразаў, сюжэтаў для вучоных, пісьменнікаў і мастакоў.
6. Паразважайце, што вам дало вывучэнне летапісных твораў.
7. Ці супадае ў вашым уяўленні вобраз князя Вітаўта, прадстаўлены на ўроках літаратуры і гісторыі? Сінтэзуіце свае назіранні і падрыхтуйце адказ на пытанне «Чым уражвае асоба Вітаўта?». Даведайцеся, як ушаноўваецца памяць пра яго. Уявіце, што вам трэба прапанаваць макет помніка вялікаму князю. Якім ён вам бачыцца і чаму?

Летапіс як жанр літаратуры

Летапіс — гісторыка-літаратурны твор з апісаннем падзей па гадах.

Летапісы — творы старажытнай літаратуры, у якіх запіс дакладных звестак пра пэўныя падзеі, сведкам якіх быў летапісец, спалучаўся з літаратурна апрацаванымі паданнямі пра мінулыя падзеі. Такая ўласцівасць летапісу родніць яго з мастацкай літаратурай, яе гісторыка-документальным жанрам. Самыя раннія беларускія летапісы (XII—XIV стагоддзяў), у тым ліку «Полацкі летапіс», не захаваліся. Вядомыя летапісы XV—XVII стагоддзяў — «Летапісец вялікіх князёў літоўскіх», «Беларуска-літоўскі летапіс (1446)», «Хроніка Вялікага Княства Літоўскага і Жамойцкага», «Хроніка Быхаўца» і інш. Спалучаючы ў сабе дакументальнае і выдуманае, рэальнае і легендарнае, летапісы аказалі ўздзейнне на развіццё мастацкай прозы, абумовіўшы нараджэнне такіх яе форм, як дзённікі («Дыярыуш» Афанасія Філіповіча), гістарычныя хронікі («Гістарычныя запіскі» Фёдара Еўлашоўскага).

Як вы лічыце, ад чаго паходзіць слова «летапіс»?

Вобраз летапісца знайшоў адбітак у новай беларускай літаратуре («Летапісец» Максіма Багдановіча):

Душой стаміўшыся ў жыццёвых цяжкіх бурах,
Свой век канчае ён у монастырскіх мурах.
Тут ціша, тут спакой, — ні шуму, ні клапот.
Ён пільна летапіс чацвёрты піша год
І спісвае усё ад слова і да слова
З даўнейшых граматак пра долю Магілёва.

Сам жа стыль летапісу (хранікальнасць, дакументальнасць, канкрэтнасць звестак, дэталей і г. д.) часам спецыяльна наследуецца. Аднак найчасцей летапісы ўплываюць на сучасную прозу апасродкована,

прадвызначаюць яе мемуарна-дакументальны харктар («Камароўская хроніка» Максіма Гарэцкага, «Запіскі Самсона Самасуя» Андрэя Мрыя і інш.).

1. Якія творы называюць летапісамі? Што абумовіла іх з'яўленне?
2. Паразважайце, чаму летапісы — гістарычныя і літаратурныя помнікі.
3. Абміркуйце, чым летапісы цікавыя для нас сёння.
4. Ці можна асабістыя (прыватныя) дзённікі, якія вядуць многія вучні, назваць летапісамі іх жыцця? Складзіце старонку дзённіка, запісваючы па парадку самыя важныя падзеі дня.

Залаты век – XVI стагоддзе

У XIV стагоддзі ў Італіі пачалася еўрапейская эпоха Адраджэння (Рэнесансу).

У першай палове XVI стагоддзя яна прыйшла на землі Вялікага Княства Літоўскага і пакінула свой моцны адбітак у культуры беларускіх зямель.

З уроکу гісторыі і мастацтва ўспомніце, чым вызначалася культура Адраджэння на беларускіх землях.

Мерай каштоўнасці і прыгожага ў літаратуры эпохі Адраджэння стаў чалавек. Гуманістычныя ідэалы запанавалі ў мастацтве, як і наогул у тагачасным грамадстве.

Рэнесансавая культура на беларускіх землях вызначаецца і вялікім аб'ёмам, і высокім узроўнем, што дазволіла даследчыкам гаварыць пра гэты перыяд як пра **залаты век** нашай гісторыі.

Цэнтральнай постаццю Адраджэння ў Беларусі быў Францыск Скарына.

Прыгожае пісьменства дасягае вышынъ не толькі на старабеларускай і царкоўнаславянскай мовах, але і на лацінскай — мове навукі і літаратуры сярэдневяковай Еўропы. Менавіта на лацінскай мове быў створаны такі шэдэўр рэнесансавай паэзіі, як «Песня пра зубра» Міколы Гусоўскага.

Францыск Скарына

(Каля 1490 — каля 1551)

Я. Драздовіч.
Францыск Скарына ►

❓ Як да нас прыйшла кніга? Хто паклаў пачатак кнігадрукаванню на беларускіх і ўсходнеславянскіх землях?

Асобу Францыска Скарыны можна супаставіць толькі з тытанаў¹ Адраджэння.

Нарадзіўся Францыск каля 1490 года ў Полацку ў сям'і купца Лукі Скарыны, які меў ва ўласнасці зямлю і гандляваў скурамі і футрам. У родным горадзе Ф. Скарына атрымаў першапачатковую адукацыю, тут жа авалодаў і лацінскай мовай, што дало яму магчымасць вучыцца ў еўрапейскіх вышэйшых навучальных установах. У 1504 годзе паступіў і ў 1506 годзе скончыў знакаміты Кракаўскі ўніверсітэт (тут раней вучыўся Мікалай Капернік), атрымаў званне бакалаўра свободных навук (ці прыгожых мастацтваў). А ўжо ў лістападзе 1512 года ў Падую (Італія) «прыбыў нейкі вельмі вучоны малады чалавек, доктар мастацтваў, бедны, родам з надзвычай далёкіх краёў... для того, каб узвялічыць славу і бляск Падуі». Так сведчыць пратакол «Калегіі славенейшых падуанскіх дактароў мастацтваў і медыцыны». Гэта быў «знакаміты муж пан магістр Францыск», «сын нябожчыка пана Лукі Скарыны з Полацка, русін». У Падуанскім універсітэце ён «праявіў сябе настолькі славна і дастойна ў час гэтага свайго строгага экзамену, калі выкладаў адказы на зададзеныя яму

¹ Тытán — тут: чалавек вялікага таленту, надзвычайнага разуму.

Дата 6 жніўня 1517 года, калі выйшла першая кніга Бібліі — «Псалтыр», сведчыць пра дзень нараджэння беларускага і ўсходнеславянскага друку.

◀ Тытульны ліст Бібліі

пытанні і калі абвяргаў прапанаваныя яму доказы, што атрымаў аднадушнае ўхваленне ўсіх прысутных вучоных без выключэння, і было прызнана, што ён мае дастатковыя веды ў галіне медыцыны».

У выніку Францыску Скарыну прысудзілі высокое вучонае званне доктара медыцынскіх навук і ён атрымаў належныя гэтаму званню адзнакі: круглы берэт, спецыяльны пярсцёнак, Біблію.

Вядома, каб адважыцца прэтэндаваць на вучоную ступень доктара лекарскіх навук, патрэбна было недзе вывучаць медыцыну. Дзе? Пра гэта мы нічога не ведаем. Як не ведаем, дзе Ф. Скарына жыў і чым займаўся наступныя пяць гадоў. Хоць здагадацца можам. Бо ў 1517—1519 гадах, ужо ў Празе, ён выдаў 23 кнігі Бібліі ў сваіх перакладах на старабеларускую мову. Агульная назва гэтага выдання — «Біблія руска, выложенна доктором Франциском Скориною из славнага града Полоцька, Богу ко чти и людем посполитым к доброму научению».

У часы Скарыны ўжо адно гэта — даць у рукі людзей даступную ім кнігу Свяшчэннага Пісання — было подзвігам. У Англіі ў 1536 годзе пакаралі смерцю Тындэйла, які хадзеў выдаць на роднай яму англійскай мове Новы Запавет.

На працягу пяці папярэдніх гадоў Ф. Скарына апантана працаваў: пераклаў Свяшчэннае Пісанне (ёсць звесткі, што пераклаў усю Біблію), напісаў прадмовы да асобных кніг Бібліі, спраектаваў арыгінальнае мастацкае афармленне і паліграфічнае выкананне выданняў. Можа ўзнінуць пытанне: што ж кіравала ўсімі

Да 500-годдзя беларускага і ўсходнеславянскага кнігадрукавання з дапамогай тэхналогій XVI стагоддзя гісторык Уладзімір Ліхадзедаў узнавіў Біблію першадрукара Францыска Скарыны. Надышоў час пабачыць гэтую тэхналогію.

Я. Драздовіч. Друкарня
Францыска Скарыны ў Вільні ►

гэтымі справамі Скарыны? Адзіны правільны адказ: палкае жаданне даць у рукі «ліцвінам» і «русінам», яго землякам, даступную для ўспрымання Кнігу Кніг — Біблію, паколькі «там ест справедливость. Там ест чистота душевная и телесная. Там ест наука всякое правды. Там мудрость и разум досконалый. Там ест милость и друголюбство без лести; и все иншии добрые нравы, яко бо со источника, оттоле походять» (з прадмовы да «Псалтыра»). Менавіта не аднымі рэлігійнымі, але і асветніцкімі, выхаваўчымі мэтамі кіраваўся Францыск Скарына, друкуючы кнігі Бібліі адным з першых са славян (выключочуычы толькі чэхаў, якія распачалі гэтую справу крыху раней).

Свае кнігі ў Празе Ф. Скарына выдаваў пры матэрыяльной падтримцы віленскіх мецэнатаў Якуба Бабіча і Багдана Онькава. Разлічваючы і далей на гэтую дапамогу, Францыск пераязджае ў Вільню, абсталёўвае друкарню і выдае ў 1522 годзе «Малую падарожную кніжку».

У двух акафістах¹, напісаных з выкарыстаннем формы акраверша², Ф. Скарына зашыфраваў сваё аўтарства: «Писал доктор Скоринич Францискус»; «Делал доктор Скоринич Францискус». Гэта першыя ва ўсходне- і заходнеславянскім пісьменстве прыклады акраверша.

▲ «Малая падарожная кніжка»

¹ Акафіст — від хвалебнага царкоўнага песнапення.

² Акраўерш — верш, у якім пачатковыя літары радкоў складаюць якое-небудзь слова ці фразу.

У кнігу ўвайшлі «Псалтыр», «Часасловец» (тэксты малітваў, дзённай і вячэрній царкоўных службаў), «Пасхалія» (царкоўны каляндар), урачыстыя класічныя гімны (каноны і акафісты) і інш.

У 1525 годзе там жа, у Вільні, Скарнына выдаў апошнюю з вядомых нам кніг — «Апостал». Пасля гэтага ў біяграфіі асветніка з'яўляюцца новыя белыя плямы.

Мы толькі даведваемся, што недзе ў 1525—1533 гадах ён наведаўся ў Москву з надзейй рэалізаваць там свае кнігі, але яны па загадзе маскоўскага князя былі спалены, «таму што былі выдадзены падданым рымскай царквы і ў месцах, якія падлягаюць яе ўладзе». Ёсьць скучыя звесткі, што Ф. Скарнына, верагодна, сустракаўся з перакладчыкам Бібліі на нямецкую мову Марцінам Лютэрам, працаваў у Празе садоўнікам чэшскага караля Фердынанда I Габсбурга. Лёс быў нялітасцівы да яго. Смерць бацькоў, брата Івана, трагічная гібелль на пажары жонкі Маргарыты і малодшага сына Францішка, няўдача місіі ў Москве, матэрыяльныя нястачы... Усё гэта не давала магчымасці працягваць добра пачатую асветніцка-выдавецкую справу.

Памёр беларускі першадрукар у самым канцы 1551 года ці ў студзені 1552 года, пра што мы можам меркаваць з граматы караля Фердынанда I.

З граматы караля Фердынанда I ад 29 студзеня 1552 года

«Мы, Фердынанд... абвяшчаем гэтай граматай усім, што доктар Францішак Рус Скарнына з Полацка, які некалі жыў, наш садоўнік, у гэтым каралеўстве чэшскім быў чужаземцам, — сышоў на вечны спакой і пакінуў пасля сябе сына Сімёона Руса і пэўную маёмасць, паперы, даўгі і іншае, яму належнае».

Сярод «папер» Ф. Скарныны былі кнігі.

Цяжка паверыць, што ўсё здзейсненае ім зрабіў адзін чалавек. Сапраўды, Францыск Скарнына — усходнеславянскі першадрукар. Ужо адным гэтым ён мог бы навечна застацца ў гісторыі славянскай культуры.

Францыск Скарнына выявіў сябе і як арыгінальны паэт, які з'яўляецца пачынальнікам беларускай (і ўсёй усходнеславянской) вершатворчасці. Менавіта ён пакінуў нам у спадчыну першыя вершы.

Францыск Скарына — выдатны публіцыст, аўтар 50 арыгінальных працмоў і 62 пасляслоўя да выда-дзеных ім асобных кніг Бібліі. У гэтых бліскучых публіцыстычных тэкстах пісьменнік паўстаў перад намі як неардынарны тэолаг і гісторык, філолаг і юрист.

Подзвіг Ф. Скарыны як усходнеславянскага першадрукара, асветніка, перакладчыка, пісьменніка высока ацэнены ў Беларусі і ў свеце. Здзейснена факсімільнае¹ перавыданне ўсіх яго кніг у 20 тамах (2013—2017), выдадзена энцыклапедыя «Францыск Скарына» (2017).

Узнікла асобная галіна навукі — **скарыназнаўства**.

Імя асветніка прысвоена Гомельскаму дзяржаўнаму ўніверсітэту, яго імем названы вуліцы ў многіх гарадах нашай рэспублікі. Помнікі Скарыну ўзвышаюцца ў Мінску, Полацку, Празе, Калінінградзе, Кішынёве, мемарыяльныя дошкі ў яго гонар устаноўлены ў Кракаве, Падуі і інш.

У Рэспубліцы Беларусь ордэнам Францыска Скарыны і медалём Францыска Скарыны ўзнагароджваюцца асобы за выдатныя

Першая друкаваная руская кніга — «Апостал» — дзякуючы Івану Фёдараву і беларусу Пятру Мсціслаўцу выйшла толькі ў 1564 годзе, украінская — яшчэ пазней, у 1574 годзе.

Скарыназнаўства — асобная галіна беларускага літаратура-знаўства, мовазнаўства, культурыазнаўства, уклад у яе ўнеслі і ўносяць вучоныя ўсяго свету.

A. Заспіцкі, A. Глебаў, I. Глебаў.
Помнік Ф. Скарыну ў Полацку ►

¹ *Факсіміле* — дакладная копія рукапісу, документа, малюнка, чыйゴ-небудзь подпісу, зробленая пры дапамозе фотамеханічнай рэпрадукцыі.

Звярніцеся да інтэрнэт-рэсурсаў і даведайцеся, хто з беларускіх пісьменнікаў узнагароджаны медалём або ордэнам Францыска Скарыны і за якія заслугі.

па расшэнні ЮНЕСКА пяцісотгадовы юбілей Ф. Скарыны адзначаўся ва ўсім свеце. У 2017 годзе ў сувязі з 500-годдзем беларускага кнігадрукавання шырока ўшаноўваўся найперш яго пачынальнік — «Францыск, сын Лукі Скарыны са слаўнага горада Полацка».

Прадмова да кнігі «Юдзіф»

У кожнай з прадмоў акцэнтуецца ўвага чытчика кнігі на яе ідэйнай скіраванасці. Так, апісаны Скарынам подзвіг Юдзіфі паўстае ўзорам патрыятызму, вернасці грамадзянскаму абязязку, духоўнай моці і трываласці. Ворагі асадзілі родны горад жанчыны. Іх жорсткі камандзір Алаферн пагражаяў вынішчыць усіх гараджан. Тады

ўдава Юдзіф прабіраеца ў стан ворага, заварожвае сваёй прыгажосцю Алаферна і ноччу, соннага, забівае яго. Калі раніцай ворагі ўбачылі правадыра з адсечанай галавой, яны з жахам кінуліся наўцёкі. Так адна Юдзіф выратавала родны горад і яго жыхароў ад знішчэння, праявіла герайзм і высокі патрыятызм.

У прадмове да кнігі «Юдзіф» мы сутракаемся з высокапаэтычным выказваннем Ф. Скарыны пра любасць чалавека да свайго роднага кута: «Понеже от прирождения звери, ходящие в пустыни, знают ямы своя; птицы, летающие по воздуху, ведают гнезда своя; рыбы, плывающие по морю и в реках, чуют виры своя; пчелы и тым подобная боронять ульев своих, — тако же и люди, и где зродились и ускорм-

Kнига і́занд влюблена починя ётъм. зэполене выложены нарбонскі назвык доктором французскі скорине, изслеўши гравь полуцны. инойдзь бо гэко чти, пададенік посполіті кніжечнік.

▲ «Юдзіф і Алаферн». Тытульны ліст кнігі «Юдзіф»

лены суть по Бозе, к тому месту великую ласку имають». Вялікую «ласку» (любоў) адчуваў сам аўтар гэтых слоў да роднага Полацка і ўсёй тагачаснай Літвы-Беларусі, дзе яму пашчасціла нарадзіцца і вырасці.

Сёння слова Ф. Скарыны пра любоў да Бацькаўшчыны можна прачытаць на 65 мовах свету. Столікі існуе перакладаў і пераства-рэнняў гэтай «паэзіі ў прозе». Перастварэнні, не прытрымліваючыся ўсіх кампанентаў формы арыгінала, развіваюць той самы скарынаўскі матыў любасці да роднага кута.

Прадмовы Ф. Скарыны — узор мастацкай дасканаласці, красамоўства.

1. Раскажыце пра асноўныя этапы жыццёвага і творчага шляху Ф. Скарыны.
2. У чым выявілася асветніцкая дзейнасць Скарыны — перакладчыка і публіцыста?
3. Якія праблемы закранаюцца ў прадмове да кнігі «Юдзіф»?
4. Словы з прадмовы да кнігі «Юдзіф» і сёння гучыць неўміручым афарызмам. Раствумачце іх сэнс. Навошта пісьменнік выкарыстаў разгорнутае паралепізм?
5. Вызначце грамадска-гістарычнае значэнне дзейнасці Ф. Скарыны для агульнаславянскай і еўрапейскай культур.
6. «Францыск Скарына... Якое сэрца беларуса не зварухнецца з гордасцю і ўдзячнасцю пры гэтым імені!» (Анатоль Вярцінскі). Абапіраючыся на вядомыя вам факты з жыцця і дзейнасці беларускага першадрукара, запішыце 5-7 сказаў-доказаў, якія пацвярджаюць слушнасць гэтага меркавання.
7. «Пераклад літаратурнага твора... ёсць тая ж самая літаратурная творчасць. Перакласці твор дакладна — невялікая навука, але трэба перадаць яго літаратурнасць, “душу” гэтага твора» (Кузьма Чорны). Уважліва прачытайце тэкст урыўка з прадмовы Францыска Скарыны да перакладу кнігі «Юдзіф» на старабеларускай мове. Параўнайце з перакладам-перастварэннем на сучасную беларускую мову. Паразважайце, ці ўдалося Івану Саверчанку данесці асноўны пафас і гучанне тэксту Скарыны.

Мікола Гусоўскі

(Каля 1470—1480 — пасля 1533)

◀ *B. Барабанцаў. Мікола Гусоўскі*

❓ Як вы разумееце выказванне М. Гусоўскага: «Кожны народ не без роду і племя і мае летапіс свой і гісторыі след на старонках»?

Звестак пра жыццёвы шлях Міколы Гусоўскага захавалася вельмі мала. Па сутнасці, «Песня пра зубра» — гэта крыніца нашых ведаў пра біяграфію М. Гусоўскага, паэма яго жыцця. Лічыцца, што ён нарадзіўся ў сям'і велікакняжацкага паляўнічага паміж 1470 і 1480 гадамі. Прозвішча паэта — Гусоўскі — указвае на месца яго нараджэння. Паходзіў, верагодна, з мястэчка ці вёскі з назваю Гусаў, Гусава, Усава або Уса. Выказваюцца меркаванні, што краем юнацтва паэта маглі быць Наднямонне, Прыдняпроўе, Белавежская або Налібоцкая пушча. У «Песні...» двойчы ўпамінаецца «Дняпра паўнаводнага строма», якую, як прызнаеца аўтар, неаднойчы «пераплываў я з канём у пагоні за зверам».

З радкоў паэмы мы даведваемся, што з дзіцячых гадоў бацька прывучаў Міколу да паляўнічай справы:

Змалку ад бацькі вучыўся ў бясконцых абходах
Крокам нячутным ступаць, каб нішто не шурхнула,
І спасцігаў, як звяроў прыкмячаць па бярлогах
Нюхам, і вухам, і вокам...

Тут і далей пераклад Я. Семяжона.

Адукацыю М. Гусоўскі мог атрымаць на радзіме, дзе «свет даўніны вывучаў па кнігах славянскіх, // Граматах рускіх, кірыліцай

пісаних вязкай». Сярод іх маглі быць кнігі Бібліі, летапісы Стара-жытнай Русі, беларуска-літоўскія летапісы, юрыдычныя кодэксы. Пазней разам з бацькам часта перабіраўся з месца на месца («Край мой (цяпер ужо ўласнасць Кароны) калісьці // Я перамераў удоўж-кі і ўпоперак пешшу») і, найбольш верагодна, што працягваў наву-чанне ў Вільні, Польшчы, Італіі.

Значную ролю ў лёсе Міколы Гусоўскага адыграў сакратар ве-лікакняжацкай канцылярыі Эразм Вітэліус. Вядома, што ў 1518—1522 гадах М. Гусоўскі супраджаў Вітэліуса ў пасольскай місіі¹ Вялікага Княства Літоўскага і Каралеўства Польскага, якая прыбыла ў Рым. Задачай пасольства было пераканаць Папу Льва X Медычы ў неабходнасці стварэння кааліцыі (саюза) еўрапейскіх дзяржаў супраць Асманскай імперыі і Крымскага ханства, якія пагражалі бяспечы ўсёй Еўропы.

Рымскі перыяд творчасці М. Гусоўскага быў найбольш плённы і вызначальны. У гэтай «калысцы Адраджэння», цэнтры самай высокай і перадавой на той час культуры, сфарміравалася твор-чая індывідуальнасць Міколы Гу-соўскага як паэта. У 1522 годзе ў далёкім Рыме наш славуты зямляк стварыў на лацінскай мове сваю неў-міручую **«Песню пра зубра»**, якую «па сіле эмацыянальнага ўздзеяння і паэтычнай бездакорнасці можна паставіць упоравенъ з лепшымі ўзорамі сусветнай паэзіі» (*Янка Сінакоў*). Нездарма рашэннем ЮНЕСКА імя Міколы Гусоўска-га занесена ў спіс самых выдатных дзеячаў сусветнай культуры, а 500-годдзе з дня нараджэння вялікага гуманіста адзначалася ва ўсім свеце.

Дакладна не вядома, дзе, як і ў які час паэт скончыў зямны шлях. На падставе датавання апошніх вядомых вершаў 1533 годам можна лічыць, што яго жыццё абарвалася пасля гэтай даты.

Пяту М. Гусоўскага належала таксама паэмы «Новая і славу-тая перамога над туркамі ў ліпені месяцы», «Жыццё і по-дзвігі святога Гіяцынта».

¹ *Mісія* — тут: прадстаўнікі адной дзяржавы, якія пасылаюцца ў другую са спецыяльнай мэтай.

▲ Кадр з мультыплікацыйнага фільма «Песня пра зубра» (рэж. А. Белавусаў)

▲ У. Панцялеев. Помнік М. Гусоўскаму ў Мінску

Цікаласць да спадчыны М. Гусоўскага і яго непаўторнага чалавечага лёсу на высокім мастацкім узроўні выявілася ў творчасці Р. Барадуліна, С. Панізніка, А. Петрашкевіча, М. Пазнякова і інш. Па матывах творчасці М. Гусоўскага напісаны карціны майстрамі выяўленчага (А. Кашкурэвіч, Я. Кулік, У. Савіч, Ф. Янушкевіч і інш.) і музычнага (У. Грушэўскі, А. Мдывані, Л. Сімаковіч і інш.) мастацтва. Паводле паэмы «Песня пра зубра» створаны тэлевізійны і мультыплікацыйны фільмы.

Сёння імем Міколы Гусоўскага называюцца вуліцы гарадоў. У цэнтры нашай сталіцы, у двары галоўнага корпуса Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, устаноўлены велічны помнік Чалавеку, Патрыёту, Песняпееўцу.

1. Паразважайце, у чым трагізм і веліч жыццёвага і творчага шляху Міколы Гусоўскага.
2. Як яго лёс склаўся ў рымскі перыяд творчасці? Хто зрабіў моцны ўплыў на фарміраванне творчай асобы паэта?
3. Якія факты з біяграфіі М. Гусоўскага ляглі ў аснову паэмы «Песня пра зубра»?
4. Калі б вам даручылі стварыць карту «Шляхамі Міколы Гусоўскага», якія мясціны вы бы адзначылі? Адказ аргументуйце.

Паэма «Песня пра зубра»

Творчая гісторыя. Экспазіцыю паэмы «Песня пра зубра» складае аўтарскі аповед пра тое, як узнікла задума і па чыёй волі гэта задума рэалізавалася. Пасольства Эразма Вітэліуса, у склад якога ўваходзіў Мікола Гусоўскі, на ведала карыду¹:

Неяк у Рыме пры сціжме людзей незлічонай
Сведкам відовішча быў я — бою быкоў на арэне...

Нехта са світы ў прысутнасці Папы Льва X заўважыў, што ўсё тут вельмі падобна да зубрыных ловаў: «Хтосьці сказаў: “Як у нас на зубрынай аблаве”». Папа Леў X, зядлы паляўнічы, выказаў пажаданне атрымаць у падарунак чучала «нябачанага рэдкага звера» — зубра. Дзеля гэтага Вітэліус зварнуўся да віленскага ваяводы М. Радзівіла з просьбай адшукаць «найвялікшую шкуру гэтай жывёлы», а М. Гусоўскаму быў замоўлены твор:

Мне загадалі адразу ж узяцца за працу,
Каб успаміны свае, пераліўши ў памер вершаваны,
Песняй зрабіць і пра нас, і пра нашы аблавы.

Даверыўшыся свайму жыццёваму вопыту і прафесійнай памяці паляўнічага, Мікола Гусоўскі ўзяўся за пяро. Так у Рыме з'явілася «Песня пра зубра», якая была закончана ў **1522 годзе**, калі ні яе ініцыятара Папы Льва X, ні яе заказчыка Э. Вітэліуса ўжо не было ў жывых. Страціўшы свайго

Вокладка кнігі М. Гусоўскага
«Песня пра зубра»
(мастак A. Кашкурэвіч) ►

Экспазіцыя — частка твора (перед завязкай сюжэта), у якой аўтар знаёміць чытача з героямі, месцам і часам дзеяння.

¹ Карыда — змаганне з раз'ятранымі быкамі.

Успомніце з урокаў гісторыі, з якімі падзеямі часоў Вялікага Княства Літоўскага звязваюць імя Боны Сфорцы.

◀ *Лукас Кранах Малодшы.*
Мініяцюрны партрэт Боны Сфорцы

апекуна і мецэната, матэрыяльна не забяспечаны, хворы, безабаронны пілігрым¹ Гусоўскі не знайшоў прытулку ў Вечным горадзе.

У 1523 годзе ён апынуўся ў Кракаве, маючы цвёрды намер на друкаваць «Песню...». Паэма ўбачыла свет дзякуючы падтрымцы сакратара каралевы Боны Людовіка Альфія, а магчыма, і самой каралевы, якой і прысвечаны «спехам напісаны твор».

Паэма «Песня пра зубра» была выдадзена ў Кракаве ў 1523 годзе ў друкарні Гіераніма Віетора. Толькі ў 1855 годзе ў Пецярбургу ў гонар 50-годдзя Маскоўскага таварыства даследчыкаў прыроды было зроблена першае перавыданне тэксту ў колькасці 100 экзэмпляраў.

Ідэйны змест і вобразы паэмы. Пры першым прачытанні «Песні пра зубра» можна вылучыць тры тэматычныя лініі, якія цэнтруюць яе змест, падаюцца ў яе поўнай назве — «Песня пра выгляд, лютасць зубра і паляванне на яго» — і ўплываюць на ўнутраны падзел твора. Аднак першапачатковая задума перарасла ў шырокое мастацкае палатно з паказам пэўных гістарычных рэалій, асоб, падзеі. Дзякуючы таленту Міколы Гусоўскага, яго багатаму жыщёваму вопыту, эрудыцыі паяма стала песняй пра Радзіму.

¹ *Пілігрым* — тут: вандроўнік, падарожны.

Тэма Радзімы — цэнтральная ў «Песні пра зубра». Паэма, прасякнутая любоюю паэта да роднага краю, стала гімнам Бацькаўшчыне. Гледзячы на родную зямлю здалёк, М. Гусоўскі вельмі шчыра выказаў сваю тугу па Радзіме, вольным жыцці паляўнічага, зухаватай¹ мадосці:

Думкай ляціш быстракрылай
Ноччу і днём на радзіму, у памяці сеци
Вабіш той час незабыўны, што некалі ў нетрах
Родных лясоў разгубіўся, і кліч — не даклічаш...

Паколькі Мікола Гусоўскі паставіў мэтай адкрыць свой край іншым народам свету, то зразумелае жаданне аўтара паказаць зямлю «пад зоркай Палярнай» дзівосна багатай і прыгожай краінай, якую насяляюць працавітыя, гордыя, мужныя і герайчныя людзі: «У нас баязлівых не любяць»; «Край наш — дзівосны прыстанак загадак і цудаў»; «Край наш багаты драўнінай»; «Нашы лясы — гэта нашых даброт і багацця невычарпальны ка-лодзеж»; «Безліч у пушчах і звера, і птушкі»; «Рыба кішэла не толькі ў азерцах і рэчках, нават у лужынах». Немагчыма пераацаніць значэнне гэтага паэтычнага адкрыцця Беларусі залатога веку як краю пушчаў і палёў, азёр і рэк, сапраўднага архіпелага зямнога харства і незлічоных багаццяў. Паэма стала своеасаблівым прадвесцем эпічнага адкрыцця Беларусі: у XIX стагоддзі Адамам Міцкевічам — у «Пане Тадэвушы», у XX стагоддзі Якубам Коласам — у паэме-эпапеі «Новая зямля».

Свеаасаблівай эмблемай Радзімы паэта — Вялікага Княства Літоўскага — і вобразам-сімвалам яго даўняй магутнасці ў творы з'яўляецца зубр. «Пушчаў жыхар» — зубр — гэта яшчэ і алегарычны вобраз беларускага народа. Нораў зубра — адметныя харектар беларуса: моцны, непакорны, міралюбівы, спакойны, незвычайна добры.

Як вы лічыце, у чым прайвіўся патрыятызм М. Гусоўскага? Што б вы зрабілі, каб праславіць сваю краіну?

Чаму пісьменнік Фёдар Еўлашоўскі, аглядочы з вышыні XVII стагоддзя мінулую эпоху, даў ёй самую лаканічную і дакладную характеристыку: «Той век **залатым** мне бачыцца ад цяперашняга...»?

¹ Зухавáты — бойкі, удалы, малайцаваты.

Талісманам сусветнага хакейнага форуму стаў адзін з сімваланаў Беларусі — зубр, вобраз якога ўвасобіў мастак-дизайнер Віталь Арцюх.

Як вы мяркуеце, чаму зубр стаў лагатыпам ЧС-2014 па хакеі?

Лагатып ЧС-2014 па хакеі ►

Якія нацыянальныя сімвалы вы ведаеце? Назавіце сімвалы беларускага мастацтва.

А қалі ён абараняеца ад тых, хто ідзе на яго з мячом, то паўстае страшным, бязлітасным, помсцячым ворагам «і за кроў, і за раны, і за парушанае мірнае жыццё». Ачалавечванне зубра відаць ва ўсім, нават қалі паэт засяроджвае ўвагу на паводзінах зубрынага статка. Ухваліўшы гарманічныя адносіны ў зубрынай сям'і, аўтар пераносіць іх на паводзіны ў людскіх сем'ях, заклікае людзей да гуманных узаемадачыненняў.

Безліч радкоў прысвячае паэт незвычайнасці і яркасці самога палявання на зубра.

Падрабязна і дэталёва М. Гусоўскі апісвае тое, як спачатку заганяюць зубра ў загон, як на яго сыплецца цэлы град стрэл і коп'яў, як раз'юшаны звер гатовы крушыць і ламаць, знosiць усё на сваім шляху, «як лавіна з гары». Дужы зубр, «пушчай жыхар», паводзіць сябе ваяёніча, нястрымна, дзіка:

Грозны і страшны цяпер гэты лясны велікан.
Гневам напяты ўвесь, шыбуе праз пні і калоды,
Прагнучы, як наталіць ярасць крывёю ахвяр.

Адна з самых драматычных старонак паэм — сцэна смерці зубра, дзе гучаць слова — прысуд жорсткасці і бесчалавечнасці:

Смерцю маёй пацяшацца сышліся? Чакайце ж,
Я пакажу вам забойства — вякі не забудуць!
З храпам набраўшы паветра, разявіўшы пашчу,
Рыкам усіх аглушыў, скалануў наваколле. <...>
...Тышніўся ў снег і прыкленчыў, нібы пакланіўся
Шумнай дуброве: «Даруй, мая родная, ўсё мне».

Разгледзьце рэпрадукцыю карціны Канута Русецкага «Паліванне на зубра». Якія радкі з твора Міколы Гусоўскага можна выкарыстаць для апісання мастацкага палатна?

K. Ruseckis.
Паліванне на зубра ►

Апавядаючы пра зубрыныя ловы, паэт асуджае бяздумнае знішчэнне волата пушчы. Чалавек, на думку аўтара, павінен навучыцца жыць у гармоніі з прыродай. Для М. Гусоўскага прырода — усенародны здабытак, крыніца здароўя, радасці, «эліксір маладосці, бадзёрасці духу». Ён захапляеца багаццем родных лясоў, называе іх скарбонкай, поўнай «жывіцы і дзёгцю, і ягад, мёду і воску, куніцы і рознай дзічыны...». Паэту належыць вялікая заслуга ў пастаноўцы праблемы аховы прыроды, беражлівага стаўлення да яе, рацыяналльнага выкарыстання і памнажэння.

Закончыўши паляўнічую эпапею, аўтар адразу ж перайшоў да роздумаў пра вайну і мір:

Сумленне, і розум, і гонар
Ўладна загадваюць кніжніку: як са званіцы,
Бі ў сваё звонкае слова, узбройвай народы
Супраць разбою...

Антываеная накіраванасць, гуманістычны пафас паэм робяць яе надзвычай сучаснай. Як і аўтар «Слова пра паход Ігаравы», М. Гусоўскі бачыць прычыны аслаблення дзяржавы ў дэспатызме князёў, міжусобных войнах: «Б’юцца князі-ваяводы, а стогнуць народы»; «І ад сваіх міжусобіц мы ўсе не дужэем». Гора і пакуты нясуць простаму люду войны. М. Гусоўскі асуджае іх як амаральны

Гуманізм — светапогляд, які найвышэйшай каштоўнасцю прызнае чалавека.

сродак адносін паміж людзьмі: «Войны! Злачынная справа — вайна выклікае гнеў мой, і слёзы, і боль...» Надзённа гучыць яго гуманістычны за-

клік: «Спынім забойствы!» У заключнай малітве-звароце да Маці Боскай паэт просіць міру, ладу і шчасця для сваёй шматпакутнай краіны:

...Кветак дзяўочых краса! Прачыстая Дзева Марыя!
Просьбу маю падтрымай Боскай малітвай сваёй.

І далей:

Гіне народ, а яму, з'яднанаму верай Хрыстовай,
Трэба, каб мір для жывых запанаваў на зямлі.

Паэт у вырашэнні тэмы вайны і міру выступае прадаўжальнікам вялікай традыцыі, якая складае ідэйны пафас «Слова пра паход Ігаравы». Паэма «Песня пра зубра» вучыць нас любові і пашане да роднай зямлі, свайго народа, любові і павазе да іншых народаў, за-
клікае весці няспынную барацьбу за мір.

Адметнай асаблівасцю паэмы і яе кампазіцыі з'яўляюцца рэтраспекцыі¹ — апісанне княжання Вітаўта і яго «вячыстых» спраў. У святле традыцый эпохі Адраджэння М. Гусоўскі свядома ідэалізуе мінулае, і таму вобраз князя Вітаўта, стаўшы ідэйным цэнтрам паэмы, з усёй паўнатой увасобіў рэнесансавыя ўяўленні пра ідэал. У вобразе Вітаўта паэт выявіў сваё разуменне дасканалага дзяржаўнага дзеяча. Вось чаму Мікола Гусоўскі супрацьпастаўляе часы панавання Жыгімонта Старога і Вітаўта. Жыгімонту аўтар прысвячае толькі дзесьць радкоў паэмы, спыняеца на яго фігуры мімаходзь. І гэта небеспадстаўна. У час праўлення сучасніка М. Гусоўскага «сенатарскага караля» (так называлі Жыгімонта Старога) не было, на думку паэта, патрэбнага парадку ў дзяржаве. Для аўтара Вітаўт найперш уладар з вялікім міжнародным аўтарытэтам. У паэме яго магутнасць нават гіпербалізуецца:

Тры каршуны, што наводзілі жах на паўсвета,
Як пылюкі, перад ім нават ціўкнуць не смелі.

¹ Рэтраспекцыя — зварот у мінулае, паказ пэўнага часу, які ўжо прайшоў.

Ён, як і Усяслаў Полацкі, валодаў неабмежаванай уладай. Паэт захапляеца мудрасцю, непадкупнасцю, справядлівасцю князя Вітаўта: «...крыгадушнасьць болей за ўсё не любіў і, як сведчаць паданні, клятваадступнікаў-сведак судзіў, як забойцаў»; «...так жа бязлітасна, строга караў ён і суддзяў... за подкупы, хабар, ліхварства». Пры звароце да Вітаўта ледзь не трыста радкоў праспіваў паэт, маючы права сказаць: «Славу і ўхвалу вялікаму князю аддаў я поўнаю мерай». Варта заўважыць, што аўтар параўноўвае мужнага і моцнага князя з зубрам. Калі зубр — уладар пушчаў, то князь — магутны ўладар, паважаны ва ўсіх дзяржавах, які дыктаваў сваю волю нават грознай Залатой Ардзе. Зубр, князь і народ беларускай зямлі паўстаюць у творы як адзінае цэлае. Гэта сімвалы моцы і непарушнасці дзяржаўнага ладу.

З «Летапісца вялікіх князёў літоўскіх»

«Але немагчыма ні расказаць, ні апісаць справы вялікага князя Вітаўта. Каб было магчыма спасцігнуць вышыню неба і глыбіню мора, то можна было б выказаць сілу і храбрасць гэтага слаўнага гаспадара».

Чаму з такой павагай ставіцца летапісец да князя Вітаўта?

Відавочным з'яўляеца тое, што пры стварэнні сваёй паэмы М. Гусоўскі арыентаваўся на добра вядомы яму «Летапісец вялікіх князёў літоўскіх», які заканчваеца «Пахвалой вялікаму князю Вітаўту», дзе высока ацэньваюцца дзяржаўна-палітычныя заслугі князя. Паэт сцвярджае, што найважнейшы вынік яго дзеянасці бачыцца ў тым, што «густа ён справамі век насяліў свой» — княства дасягнула найбольшых памераў, магутнасці і сусветнай вядомасці. І таму не выпадкова час гэтага вялікага князя называюць залатым у гісторыі Беларусі:

Княжанне Вітаўта лічаць усе летапісцы
Росквітам княства Літоўскага, нашага краю,
І называюць той век залатым.

Залаты час княжання Вітаўта — прыклад, навука нам, што і сёння, калі хочам жыць годна, трэба «перед багаццем і шчасцем зямным пастаянна» ставіць «багацце духоўнае — злата дзяржавы».

Жанравыя асаблівасці паэмы. Існуюць творы, якія стаяць на мяжы двух родаў літаратуры, дзе як бы размываюцца іх межы. Прыкладам такога твора ў лірыцы можа быць ліра-эпічная паэма «Песня пра зубра». Прыметы паэмы-эпапеі досыць выразныя. Яны не толькі ў вершаванай форме і характерных кампазіцыйных прыёмах (малітве-звароце да Дзевы Марыі), але і ў павышанай увазе да падзей, гісторычнага лёсу народа. М. Гусоўскі напаўняе паэму-эпапею лірычным струменем (вобраз лірычнага героя, шматлікія лірычныя адступленні, пейзажныя замалёўкі).

У арыгінале твор напісаны *элегічным двувершам*, у якім першы радок — гекзаметр, другі — пентаметр.

Прачытайце ў слоўніку літаратура-знаўчых тэрмінаў, што такое гекзаметр і пентаметр.

У паэме адчуваецца вялікая эрудыцыя Міколы Гусоўскага, праяўляеца веданне ім антычнай спадчыны. Разам з усходнеславянскімі вобразамі-сімваламі ў «Песні...» прысутнічаюць вобразы-сімвалы антычнага пантэона: страла Амура, лук Апалона, Дыяна, Юпітэр, Юнона; святам Венеры называюцца любоўныя турніры зуброў.

Твор вылучаецца сваёй энцыклапедычнасцю і нацыянальным каларытам. Як сказаў Янка Сіпакоў, «гэта нашы вочы ў мінулае. Паэма, нібы машына часу, дапамагае нам сягаць праз стагоддзі, у даёніну, каб пачуць і нават убачыць, як жылі нашы продкі, чым займаліся, што іх радавала і што засмучала».

Напісане застаецца. Шлях паэмы «Песня пра зубра» да сучаснага чытача быў няпросты. Перашкодай для знаёмства з творам было тое, што «Песня...» напісаны на шырока распаўсюджанай у Сярэднія вякі лацінскай мове. І гэты мастацкі твор дайшоў да нас упершыню ў 1969 годзе ў перакладзе на беларускую мову Язэпа Семяжона. Ёсьць на сёння яшчэ пераклады Уладзіміра Шатона і інш. Поўныя і скарочаныя пераклады паэмы выйшлі на рускай, украінскай, літоўскай, польскай, балгарскай і іншых мовах.

Праз літаратурную спадчыну Міколы Гусоўскага лёс нібы яшчэ раз нагадвае ўсім даённю ісціну, што жыццё кароткае, а мастацтва

вечнае. «Тым з большым правам аб яго паэме жыцця мы можам сказаць на мове, якой у пісьмовым ужытку карыстаўся наш вялікі прашчур: *Littera scripta manent* — “Напісане застасцца”» (*Язэн Семяжон*).

1. Вызначце, якой ідэяй прасякнута «Песня пра зубра». Якія праблемы ставяцца і вырашаюцца ў творы?
2. Як намалюваны образ зубра ў паэме? Падмацуйце свой адказ цытатамі з твора. Якое сімвалічнае значэнне мае гэта жывёліна ў свядомасці беларусаў?
3. Прасачыце, як у «Песні...» раскрываецца тэма вайны і міру. Якія падзеі тагачаснай гісторыі выклікалі з'яўленне ў ёй антываенай тэмы?
4. Раствумачце, чаму ў творы аўтар вяртаецца ў мінулае, у перыяд княжання Вітаўта.
- 5. Якія праблемы, узніятыя паэтам, з'яўляюцца актуальнымі і для нашага часу?
- 6. Падрыхтуйце вусныя выказванні на адну з прапанаваных тэм: «Княжанне Вітаўта лічаць усе летапісцы росквітам княства Літоўскага, нашага края...», «Багацце духоўнае — злата дзяржавы».
7. Ці можна сказаць, што адным з герояў паэмы «Песня пра зубра» з'яўляецца сам аўтар-апавядальнік? Калі гэта так, то як раскрываецца асона аўтара ў тэксле?
- 8. Уяўіце, што вашаму класу даручана падрыхтаваць праект на тэму «Вобраз князя Вітаўта ў “Песні пра зубра” і ў “Пахвале вялікаму князю Вітаўту”». Параўнайце апісанне Вітаўта ў летапісе і ў паэме. Што ў іх падобнага і чым яны адрозніваюцца? Падбярыце цытатныя характеристыкі. Паразважайце, чаму летапісец і паэт так многа ўвагі надаюць гэтай гістарычнай асобе. Аформіце творчую справаздачу.
- 9. Прагледзьце тэлевізійны фільм «Песня пра зубра» (рэж. Эдуард Перагуд). Чым паэма М. Гусоўскага прывабіла аўтара сцэнарыя і рэжысёра-пастаноўшчыка фільма?
- 10. Пазнаёмцеся з ілюстрацыямі да паэмы Міколы Гусоўскага «Песня пра зубра». Якія ўрыўкі з твора можна выкарыстаць для апісання гэтых малюнкаў? Якія паэтычныя радкі варта выкарыстаць для іх назвы?

Гуманізм у літаратуре

Гуманізм у літаратуре (ад лац. *humanus* — ‘чалавечы, чалавечны’) — ідэі і матывы чалавекалюбства, чалавечнасці ў літаратурнай творчасці.

Гуманізмам, чалавекалюбствам прасякнута творчасць лепшых сыноў і дачок беларускага народа. У паэме Міколы Гусоўскага «Песня пра зубра» гуманізм выявіўся ў многім. Гэта і палкая любоў да роднай прыроды, яе жывёльнага і расліннага свету, абарона прыгонных сялян, крытыка маралі і палітыкі пануючых класаў. Гэта і антываенная скіраванасць паэмы, асуджэнне міжусобных войнаў («Б’юцца князі-ваяводы, а стогнуць народы»; «Злачынная справа — вайна выклікае // Гнеў мой, і слёзы, і боль») з актуальным і сёння заклікам: «Спынім забойствы!» Гэта і так званы патрыятычны гуманізм з яго адкрыццём і папулярызацыяй у шырокім свеце беларускай культуры, гісторыі, краявідаў... Гуманізмам у самых розных яго вымярэннях пасля М. Гусоўскага і ў вялікай ступені дзяякуючы Гусоўскому была прасякнута паэзія і проза В. Дуніна-Марцінкевіча, Ф. Багушэвіча, Янкі Купалы, Якуба Коласа, М. Багдановіча, Кузьмы Чорнага, М. Гарэцкага, Максіма Танка і іншых беларускіх пісьменнікаў.

1. Чым вызначаецца гуманістычны характар літаратуры?
2. Паразважайце, чаму літаратура — чалавеказнаўства.
3. Дакажыце на прыкладзе вядомых вам твораў беларускай літаратуры, што пісьменнікі добра дасведчаны ў чалавеказнаўстве і народазнаўстве.
4. У чым праяўляеецца гуманізм у паэме Міколы Гусоўскага «Песня пра зубра»?

Рамантычнае і рэалістычнае адлюстраванне жыцця ў мастацкай літаратуре

Беларуская літаратура Новага часу (канец XVIII — пачатак XIX стагоддзя) мела даволі складаны харктар. Тут сустракаліся самыя розныя тыпы творчасці — ад фальклорнага асветніцка-дыдактычнага да рамантычнага і рэалістычнага. Узнікшы ў вобліку калісці ананімнай літаратуры («Тарас на Парнасе») і творчасці беларуска-польскіх літаратараў (Адам Міцкевіч, Ян Баршчэўскі), прыгожае пісьменства канчаткова сцвердзілася ў творчай практыцы Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча, Францішка Багушэвіча.

Рамантычнае адлюстраванне жыцця

Характэрна асаблівая цікавасць да асобы, яе адносін да реальнага жыцця, супрацьпастаўленне реальному ідэальнага.

Рэалістычнае адлюстраванне жыцця

Характэрна праўдзівае ўзнаўленне жыцця, глыбокое раскрыццё чалавечых харктараў, паказ іх абумоўленасці сацыяльнымі абставінамі.

Пісьменнік-рамантык не ставіць перад сабой мэты дакладна ўзнавіць жыццё. Рамантыку важней выказаць свае адносіны да свету, стварыць малюнак жыцця і праз яго данесці да чытача свой ідэал і сваё непрыманне свету.

Пісьменнік-рэаліст імкнецца да адлюстравання ў творы тыповага ў тыповых абставінах. Прадметам мастацкага даследавання становяцца абставіны і ўнутраны, психалагічна заглыблены свет чалавека.

Ян Баршчэўскі

(Каля 1780¹—1851)

◀ *K. Rypinski*. Партрэт паэта
Яна Баршчэўскага

❓ З якім творам Яна Баршчэўскага вы пазнаёмліся ў папярэдніх класах?
Пра што ў ім апавядыаецца?

Ян Баршчэўскі нарадзіўся ў фальварку Мурагі каля возера Нéшчарда (цяпер Расонскі раён Віцебскай вобласці) у сям'і дробных шляхціцаў. Яго выдатныя здольнасці да мастацтва слова выявіліся яшчэ падчас вучобы ў Полацкім езуіцкім калегіуме (з 1812 года стаў акадэмій).

▲ *H. Ordan*. Касцёл і кляштар
езуїтаў (г. Полацк)

Ахоплены вялікім пачуццём да
горада свайго дзяцінства, Ян
Баршчэўскі пісаў: «Думкі мае,
акрыленыя ўспамінамі, імчаць да
празрыстых вод Палаты. Памя-
таю цудоўныя вежы горада, які
магу назваць родным; сціплую
дахоўку святога для мяне будын-
ка, яго доўгія калідоры і прыце-
мак свечак у вялікім касцёле, і
хваласпевы пад яго стракатым
скляпеннем... Там, там калыска
мае маладосці!»

¹ Дагэтуль няма пэўнасці з датай нараджэння пісьменніка, разбежнасць дат ахоплівае час ад 1780 да 1796 года.

Тут ён актыўна ўдзельнічаў у тэатральных пастаноўках, пісаў вершы. Таленавіты юнак марыў паступіць у Віленскі ўніверсітэт, але ў сям'і сродкаў на вучобу сына не хапіла. Ён зарабляў на жыццё, працуячы хатнім настаўнікам, гувернёрам. З дапамогай сваякоў перабраўся ў Пецярбург, дзе было ўсё ж намнога больш магчымасцей і ў плане развіцця здольнасцей, і ў плане заробку. Даваў урокі лацінскай і грэчаскай моў, якія з'яўляліся ў той час асновай класічнай адукацыі. Працаваў чыноўнікам у міністэрстве, што займалася падрыхтоўкай марскіх падарожжаў, і гэта дало яму магчымасць наведаць шмат замежных краін. Вакол пісьменніка ў Пецярбургу групавалася здольная ўніверсітэцкая моладзь. У іх асяродку Ян Баршчэўскі вылучаўся энергіяй, ініцыятывой. Менавіта ён заснаваў гурток беларуска-польскіх пісьменнікаў і выдаваў альманах «Незабудка» (1840—1844), дзе друкаваў і свае творы.

Ян Баршчэўскі, жывучы на чужыне, ніколі не забываўся пра Радзіму. Ён шмат вандраваў па беларускіх землях, збіраў фальклор. Некаторыя яго асабістыя творы пайшли ў народ, фалькларызаваліся, за што яго называлі бардам беларускага краю.

У сваіх вандроўках пісьменнік часта наведваў любімага дзядзьку Завальню, які жыў на беразе возера Нешчарда. У гасціннай сядзібе сваяка ён сустракаўся з мясцовымі жыхарамі і запісваў ад іх шматлікія жыццёвыя гісторыі, легенды і паданні.

Апошнія гады свайго жыцця Я. Баршчэўскі правёў ва Украіне, у Цуднаве (цяпер горад Чудніў Жытомірскай вобласці). Там жа пісьменнік памёр і пахаваны.

Жыхары ўкраінскага горада Чудніў выкапалі ў сваім двары магільную пліту, якая належыць Я. Баршчэўскаму. На пліце змешчаны такі надпіс: «Ян Баршчэўскі, шанавальнік Бога, прыроды і людзей, пісьменнік натхненняй і пачуццяй. Жыў годна 70 год. Памёр 28 лютага 1851 года».

1. Чым адметная біяграфія Яна Баршчэўскага?

2. Якія пачуцці выклікае ў пісьменніка ўспамін пра горад яго дзяцінства? З чым параўноўваецца гэты горад? Што вы ведаеце пра горад ці вёску, якія лічыце калыскай свайго маленства?
3. Паразважайце, за што Я. Баршчэўскага называлі бардам беларускага краю.

«Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях»

Вяршынай творчасці пісьменніка стала кніга «Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях», што выйшла ў Пецярбургу ў чатырох тамах (1844—1846). «Шляхціц Завальня» напісаны па-польску з асобнымі моўнымі выразамі на беларускай мове. Кніга адметная ў беларускай літаратуры. Яна складаецца з чатырнаццаці апавяданняў фальклорна-міфалагічнага характару («Пра чарнакніжніка і пра цмока, што вылупіўся з яйка, знесенага пеўнем», «Вужыная карона», «Ваўкалак» і інш.), змест якіх — аповеды падарожнікаў у доме шляхціца Завальні падчас доўгіх зімовых вечароў. Гісторыі пра розныя фантастычныя здарэнні перамяжоўваюцца псіхалагічнымі замалёўкамі людскіх характараў і тыпаў — перш за ёсё самога шляхціца Завальні, а таксама ўспамінамі аўтара пра наведванне роднага краю (апісанне Полацка).

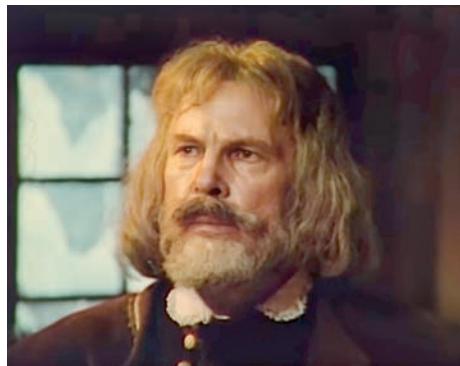
Апавяданні ў зборніку глыбока павучальныя і ў той жа час займальныя. Тут сустракаюцца шматлікія вобразы беларускай міфалогіі, але выкарыстоўвае іх аўтар творча, у арыгінальных сюжэтах. Я. Баршчэўскі рамантывізуе сваіх персанажаў, паэтызуе Радзіму.

У цэнтры кнігі — **вобраз шляхціца Завальні**, чалавека працавітага, добразычлівага да людзей, улюблёнага ў родны край. Раскрываецца Завальня як асона ў асноўным у гутарках з пляменнікамі і са сваімі гасцямі, для якіх спецыяльна ў зімовыя ночы ставіў на акно свечку, каб не заблудзілі яны ў завіруху, а кіраваліся да яго на агенъчык.

◀ Тытульны ліст кнігі
Яна Баршчэўскага «Шляхціц
Завальня, або Беларусь
у фантастычных апавяданнях»

Кадр з фільма «Шляхціц Завальня»
(реж. В. Тураў). У ролі Завальні —
У. Гасцюхін ►

◀ Сцэна са спектакля
«Беларусь у фантастычных апавяданнях»
(реж. У. Савіцкі).
У ролі Завальні — Г. Аўсяннікаў

У першым апавяданні, якое так і называецца — **«Шляхціц Завальня»**, адбываецца знаёмства з персанажам і месцам дзеяння — на беразе возера Нешчарда, што на Полаччыне. Ужо з першых радкоў аўтар паведамляе: «Пан Завальня любіў прыроду». Гэта надзвычай важная заява для пісьменніка-рамантыка. Рамантыкі абагаўлялі прыроду і бачылі ў ёй не толькі крыніцу натхнення, але і найважнейшы выток познання. Сапраўды, сам Завальня мала падарожнічаў і мала вучыўся. Але меў назіральнае вока і ўмеў разважаць. Якраз прырода вучыла яго назіраць і разважаць. Сам пра сябе ў адным з апавяданняў кнігі ён гаворыць: «Я нарадзіўся і вырас у гэтым краі, не падарожнічаў нідзе далёка, аднак досыць пабачыў у жыщі; колькі пераменаў розных памятаю!» Маюцца на ўвазе не толькі перамены гісторычныя, але і прыродныя. Так, аднойчы ён расказаў пра паўночнае ззянне — незвычайную з’яву ў Беларусі, якую сам назіраў.

Завальня меў не толькі гнуткі разум, але і «прыроджаную душу паэта, і хоць сам не пісаў ні прозай, ні вершам, але кожнае апавяданне пра разбойнікаў, герояў, пра чары і цуды надзвычай яго зайнімала, і кожную ноч ён засынаў не іначай, як слухаючы чарадзейныя гісторыі».

Завальня меў душу пранікнёную і чулую, што актыўна адгукалася на пачутыя аповеды. А яны створаны ў асяродку народа выключна таленавітага. Аўтар перадаў у кнізе легенды і паданні, якраз пачутыя ў доме свайго дапытлівага дзядзькі.

Адно з самых незвычайных апавяданняў кнігі — «**Плачка**». Незвычайнае тamu, што цэнтральны вобраз яго — жаночы прывід, які плача ў месцах, пакінутых людзьмі, на могілках ці на палях баёў. Рацыянальна раслумачыць персанаж даволі проста: на тэрыторыі Беларусі, якая пастаянна перажывала варожыя нашэсці, часта можна было бачыць постасці апранутых у чорны ўбор маці ці ўдоў на магілах родных людзей. Не толькі сярод беларусаў, а літаральна па ўсім свеце была распаўсюджана вера ў душы памерлых, што з'яўляюцца на месцах, нечым для іх значных. Бо душа жывая, пра гэта гаворыць нават яе назва: «душа» — ад «дыхаць». Продкі ўспрымалі душу матэрыяльна.

Ды і незвычайнія з'явы і працэсы, той жа вобраз Плачкі, імкнуліся інтэрпрэтаваць¹, прычым па-рознаму. «Па вёсках старыя людзі гаварылі між сабою пра гэтую кабету, заўсёды прадказваючы нешта дрэннае. Некаторыя ж з маладых мелі зусім іншую думку. Яны даводзілі, што там, дзе з'яўляецца Плачка, напэўна, скарб у зямлі». Думка пра скарб, як зазначае апавядальнік, спадабалася ўсёй вёсцы, хоць мудры аднавіясковец папярэджваў: «Браты! Слёзы і нараканні гэтае жанчыны абяцаюць вам не золата і срэбра. Кабета плача на парозе забытае вамі святыні. Вы думаецце толькі пра багацце, а вас чакаюць беднасць і пакуты». Але ў Бібліі сказана, што няма прарока ў сваёй Айчыне. Уласным прарокам, як правіла, не вераць. Між тым Плачка якраз такога чалавека ўзнагароджвае, сцвярджаючы: «Бог дапамагае майм пакутным дзецям». Бог — праз яе — выпрабоўвае кожнага.

¹ *Інтэрпрэтаваць* — вытлумачыць, раскрыць сэнс чаго-небудзь.

А людзі працягваюць выбудоўваць розныя версii, кіруючыся дробнымі, спажывецкімі меркаваннямі. У адным маёнтку, на месцы руін старажытнага замка, дзе часта бачылі Плачку, зноў шукалі скарб, хоць і тут знайшоўся мудры чалавек — аканом, які думаў пра магчымае папярэджанне Плачкі: «Яна аплаквала смерць нейкіх нешчаслівых дзяцей, а пра скарбы, схаваныя ў зямлі, і не ўспамінала. Гэтая таямніца нам недаступная».

Завальня, які над кожнай расказанай гісторыяй абавязкова разважаў, дае на аповед пра Плачку такі каментарый: «На маю думку... гэта папярэджанне людзям, каб выправілі свае норавы. Але прыкра, што людзі цяпер такія разумныя, што ўсё яны ўжо ведаюць, ні ў якія цуды не вераць, ім трэба скарбы, каб, не працуючы, мець усё, што толькі заманеца. Яны за золата прададуць усё тое, што нашы бацькі цянілі некалі даражэй за жыццё». На пярэчанне пляменніка, што «багаты чалавек шмат добра можа зрабіць», дзядзька згадзіўся, аднак дадаў: «Але няхай жа ён навучыцца перш пазнаваць і любіць тое, што ёсьць добро. А тады Бог зробіць яго годным уладаром зямных скарбаў, як таго старога чалавека, якому ў вакно кінулі асінае гняздо, і яно перамянілася на вачах у яго ў залатыя пенязі». Гэтыя слова Завальні — код да разумення ўсёй вобразнай сістэмы твора, дзе ставяцца самыя важныя для чалавека пытанні: як ён разумее каштоўнасці жыцця, як адказвае на яго выклік, чаго дамагаеца ў жыцці, як выбірае паміж добром і злом? Часам з'яўляецца падказка — містычны вобраз Усеагульнай Душы, Душки Радзімы — Плачкі, якая як бы ўласабляе нацыянальныя каштоўнасці. Яна плача, бо іх, каштоўнасці, не бачаць, не разумеюць, ганяюцца за ўяўным, несапраўдным. Безумоўна, гэта адна з версій расшыфроўкі вобраза.

Адно з самых таямнічых апавяданняў — **«Белая Сарока»**. Вужыны цар, русалкі, ваўкалакі — усё гэта шырокавядомыя на тэрыторыі Беларусі фальклорныя вобразы. Але вобраз сарокі, тым больш белай, не зафіксаваны фалькларыстамі.

Спачатку апавядальнік у доме Завальні расказвае пра шляхціца Скамароху — «фанабэрлівага і хцівага», у якога ў галаве пастаянна ўзнікалі злыя думкі і памкненні. Аднойчы падчас навальніцы ў пакой Скамарохі з'явілася як бы матэрыялізацыя яго пачуццяў — дзіўнае

▲ A. Roslin. Партрэт Кацярыны II

стварэнне. Пачвара, чалавек-птушка, — пасланец Белай Сарокі, пра якую ён гаворыць такімі словамі: «Белая Сарока мудрасцю свет здзіўляе, яе твар — цуд прыгажосці, постаць высокая, велічная; адзенне з драгіх дыяментатаў і перлаў, жыве ў палацы, якога ты яшчэ ніколі не бачыў; ёй кланяюцца багатыя паны і мудрыя галовы, духі па яе загадзе здабываюць скарбы з зямлі і мора, дзікіх мядзведзяў прывучыла да сябе, і яны, як пакорлівыя сабакі, заўсёды готовыя ёй служыць. Словам, яна мацнейшая за ўсіх чарнакніжнікаў. Толькі часам убіраеца ў пёры белае птушкі, калі хоча бачыць тых, хто спрыяле ёй; і іх узнагароджвае, узбагачае, робіць шчаслівымі».

Белая Сарока спакушае паноў у Беларусі багаццем, а галоўнае — сваёй пекнасцю і прыгожымі словамі. Некаторыя беларускія даследчыкі зрабілі выснову, што вобраз гэтых — сімвал расійскай царыцы Кацярыны II.

На партрэце імператрыцы Кацярыны II паказана ў поўны рост. Яе пышнае адзенне, саткане з залатых і сярэбрных нітак, пераліваецца зіхатлівымі блікамі. Дапаўняе касцюм пурпурная мантыя, падбітая гарнастаем.

З вучэбнага дапаможніка
«Мастацтва (айчынная і сусветная мастацкая культура)»

І ўсё ж тэкст наведы не дае падставы трактаваць вобраз Белай Сарокі толькі зыходзячы з гістарычных рэалій. У тым і таямнічасці, і значнасць твора Я. Баршчэўскага, што вобраз Белай Сарокі тут загадкавы.

Спачатку Белая Сарока, прыляицеўшы да Скамарохі, паўстае ў творы станоўчым персанажам: яна цікавіцца жыццём kraю, і шляхціц цэлую ноч расказвае ёй, «хто і як живе ў ваколіцы, якую славу мае сярод суседзяў, якія даходы фальваркаў». Сустрэўшыся ў далей-

шым са сваімі прыхільнікамі, Белая Сарока нязменна гаворыць пра дабро, добрыя сэрцы, шчырыя жаданні, проста зачароўваючы сваіх слухачоў. Тым не менш служкі, жывёлы, сама прырода адчуваючы прысутнасць моцнай дэмантнай сілы. Белая Сарока — такая з'ява, якую немагчыма разгледзець адразу.

Кніга Яна Баршчэўскага «Шляхціц Завальня» ўздымае перш за ёсё маральна-этычныя праблемы. Але паўстаючы яны ў цікавых і прыцягальных для свядомасці простага чалавека міфалагічных вобразах.

1. Як адбілася біяграфія пісьменніка Яна Баршчэўскага ў створанай ім кнізе «Шляхціц Завальня», або Беларусь у фантастычных апавяданнях?
2. У чым заключаецца адметнасць яе структуры?
3. Як малюецица ў творы галоўны персанаж? Стварыце ўласны слоўны партрэт Завальні. Падмацуйце свой адказ радкамі з тэксту.
4. Што сімвалізуе вобразы Плачкі і Белай Сарокі ў аднайменных апавяданнях?
5. Многія радкі з твора Я. Баршчэўскага сталі афарызмамі, напрыклад: «Цуды можна разумець сэрцам, а не навукаю». Адшукайце і запішыце іншыя выслоўі. Успомніце жыццёвую ситуацыю, у якой іх можна было бы выкарыстаць.
6. Пасправубіце падрыхтаваць у групах буکтрэйлер¹, які запрашае прачытаць кнігу Яна Баршчэўскага «Шляхціц Завальня», або Беларусь у фантастычных апавяданнях». Пры падрыхтоўцы задання выкарыстайце інтэрнэт-рэсурсы.
7. Прагледзьце відэазапісы спектакля «Беларусь у фантастычных апавяданнях» (рэж. Уладзімір Савіцкі) і кінастужкі «Шляхціц Завальня» (рэж. Віктар Тураў). Вызначце, як паказаны Завальня ў літаратурным творы, спектаклі і кіно. Што аб'ядноўвае і адрознівае гэтыя вобразы? Запойніце ў сыштку параўнальная табліцу «Вобраз шляхціца Завальні».

Вобраз шляхціца Завальні ў		
мастацкім творы	спектаклі	фільме

¹ *Буктрэйлер* — анатацыя кнігі, расказаная мовай кіно; кароткі (на 2-3 хвіліны) відэаролік, які расказвае пра кнігу.

Што агульнага можна выявіць у створаных пісьменнікам і мастаком партрэтах?

Рамантычны герой

Слова «рамантычны» стасуецца з паняццем «ідэальны». Рамантычны харктар, рамантычныя паводзіны, рамантычны ўчынак — нешта ўзвышанае, высакараднае, не звязанае з рацыяналістычным разлікам; можа быць часам адарванае ад рэальнасці, залішне ўзнёсласе, але заўсёды скіраванае да нейкага ўзвышанага маральна-этычнага ідэалу. Рамантызм — гэта і палкасць, бунтарскі дух, і імкненне да загадкавасці, таямнічасці, незвычайнасці. Інакш кажучы, рамантыка — пафас перажыванняў, выяўлены ў мастацкай творчасці, — з'ява ўніверсальная.

У цэнтры ўвагі рамантыкаў — асоба, якая імкненца зразумець законы прыроды, грамадства, гісторычнага прагрэсу.

Рамантычны герой — выключная асоба з асаблівымі пачуццямі-жárсцямі¹.

Праблема асобы, супярэчнасць паміж ёй і грамадствам — цэнтральная ў рамантызме як асобным літаратурным метадзе. Вакол асобы групуюцца іншыя праблемы і тэмы: прырода, каханне, фантазія, мастацтва — усе яны толькі шляхі познання і раскрыцця феномена чалавека. Герой рамантыкаў, як правіла, дзівак, летуценнік, трагічна адзінокі ў навакольным свеце. Часам своеасаблівы індывидуалізм рамантычнага героя набывае эгаістычнае адценне. Але пэрважае ў рамантыкаў, асабліва ў славянскіх, герой-свабодалюбец, які пайстает супраць несправядлівага грамадства, імкненца служыць народу, грамадскім інтэрэсам.

Самая харктэрная рыса рамантычнай асобы — фантазія, летуценнасць. Жыць марамі для рамантычнага героя часам больш звыкла, чым жыць рэальнасцю.

1. Як вы разумееце сэнс тэрміна «рамантызм»?
2. Што значыць паняцце «рамантычны герой»? Прывядзіце прыклады такіх персанажаў з твораў беларускай літаратуры.

¹ Жарсць — тое, што і палкасць (парыў). Пáлкі — 1. Прасякнуты моцным пачуццём. 2. Вельмі страсны, гарачы.

Адам Міцкевіч

(1798—1855)

I. Хруцкі.

Партрэт Адама Міцкевіча ►

Вялікі славянскі паэт, пачынальнік рамантызму ў беларускай і польскай літаратурах Адам Міцкевіч — наш зямляк. Нарадзіўся 24 снежня 1798 года на хутары Завоссе непадалёку ад Навагрудка ў небагатай шляхецкай сям'і. У самім славутым Навагрудку, першай сталіцы Вялікага Княства Літоўскага, праішло яго дзяцінства. Тут Адам скончыў дамініканскую школу, кожны дзень праходзячы пагоркамі міма асалелых вежаў старога замка, адсюль паехаў у непадалёкую Вільню набываць вышэйшую адукацыю.

На Навагрудчыне ён сустрэў сваё сапраўднае, але няшчаснае каханне: яго Марылю Верашчаку з суседняга маёнтка Туганавічы бацькі выдалі замуж за нялюбага, але багатага графа.

Усё жыццё паэт насіў у сэрцы маладое светлае пачуццё, не расставаўся з развіタルным падарункам каханай — кулонам, у які яна

H. Орда. Сядзіба
Міцкевічаў у Завосci ►

▲ *Луі фон Шорн.*
Марыля Верашчака

ўклала лісцік папараць-кветкі, што ў беларусаў сімвалізуе надзею на шчасце. Беларускія народныя песні, якія спявала яму Марыля, сталі і яго любімымі песнямі. Іх ён нярэдка спяваў і сам, іх сюжэты выкарыстаў у некаторых вершаваных баладах. З дзяцінства Адам чуў і захоўваў у памяці беларускія казкі, легенды, балады, прыказкі. Чуў не толькі шляхецкую польскую, але і жывую сялянскую беларускую мову. Усё гэта паўплывала на многія яго польскамоўныя творы.

Зразумейшы, што каханне страчана, у кастрычніку 1822 года паэт напісаў замужній Марылі ліст: «...Любая мая Марыля, я цябе шаную і кахаю, як багіню. Каханне маё такое ж бязвіннае і нябеснае, як і сам яго прадмет... Але я не могу ўтрымацца ад страшэннага хвалівання, калі ўспамінаю, што я страціў цябе назаўсёды, што я буду толькі сведкам чужога шчасця, што ты забудзеш мяне; часта ў адну і ту ў хвіліну я малю Бога, каб ты была шчаслівая... Дарагая, адзіная мая!»

Пасля заканчэння Віленскага ўніверсітэта (1819) чатыры гады Адам Міцкевіч выкладаў лацінскую мову ў адной з гімназій Коўна. У студэнцкі час разам са сваімі таварышамі (сярод якіх быў і яго зямляк паэт Ян Чачот) ён арганізоўваў тайныя таварыствы філаматаў і філарэтаў, што пад выглядам згуртавання аматараў мастацтваў

Адам Міцкевіч у Москве пазнаёміўся з Аляксандрам Пушкіным. Той прызнаёмстве пад уражаннем ад выступлення А. Міцкевіча ўсклікнуў: «Які геній! Які свяшчэнны агонь!»

і навук аб'ядноўвалі патрыятычна настроеную моладзь. За ўдзел у тайнім таварыстве А. Міцкевіч быў арыштаваны і высланы. Жывучы ў Расіі, ён познаёміўся і пасябраваў з будучымі дзекабрыстамі Кандратам Рылеевым і Аляксандрам Бястужавым, рускімі паэтамі Аляксандрам Грыбаедавым, Васілем Жукоўскім, Яўгенам Баратынскім і інш.

Так сталася, што да канца жыцця паэт не змог ступіць нагой ні на зямлю роднай Беларусі (Літвы, як тады па традыцыі яе называлі

і як ён сам называў гэты край), ні на землі этнічнай Польшчы, якія ў выніку трох падзелаў Рэчы Паспалітай (1772, 1793, 1795) увайшли ў склад Расійскай імперыі. Жыў у Германіі, Швейцарыі, Італіі, найдаўжэй — у Францыі. Удалечыні ад родных мясцін, сумуючы па Айчыне, А. Міцкевіч задумаў і напісаў свой галоўны твор — эпічную паэму «Пан Тадэвуш» (Парыж, 1834).

З пранікнёных радкоў звароту да сваёй любай Літвы-Беларусі паэма і пачынаецца:

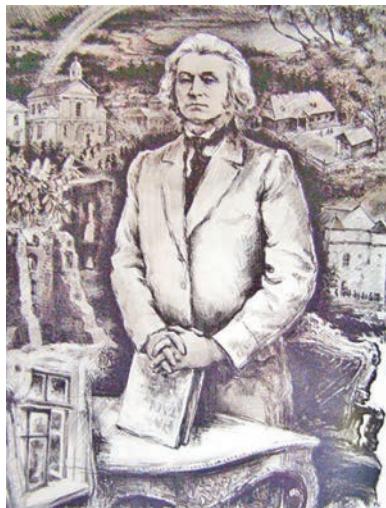
Літва! Бацькоўскі край, ты як здароўе тое:
Не цэнім, маючы, а страцім залатое —
Шкада, як і красы твае, мой родны краю.
Тугую па табе тут вобраз твой ствараю.

Пераклад Я. Семяжона.

Жывучы ў Францыі, у 1841—1844 гадах Адам Міцкевіч чытаў лекцыі па гісторыі славянскіх літаратур у Парыжскім і Лазанскім універсітэтах. Менавіта ў сваіх лекцыях ён ахарактарызаваў беларускую мову: «Гэта самая багатая і самая чыстая гаворка, яна ўзнікла даўно і цудоўна распрацавана. У перыяд незалежнасці Літвы вялікія князі карысталіся ёю для сваёй дыпламатычнай перапіскі».

Памёр А. Міцкевіч 26 лістапада 1855 года ў Канстанцінопалі. Пахавалі яго на польскіх могілках пад Парыжам. У 1890 годзе прах паэта перавезлі ў Кракаў і перазахавалі ў каралеўскім замку ў Вавелі, побач з выдатнымі польскімі дзяржаўнымі і палітычнымі дзеячамі.

Твор мастака Сямёна Геруса выкананы ў тэхніцы літаграфіі. Паразважајце, чаму кампазіцыя чорна-белая. Што хацеў сказаць гэтым аўтар?

C. Герус. Адам Міцкевіч ►

Паразважайце, чаму сучасныя літаратуразнаўцы называюць паэта «геніем памежжа культур».

◀ А. Заспіцкі, А. Фінскі.
Помнік А. Міцкевічу ў Мінску

Творчасць Адама Міцкевіча аказала ўплыў на развіццё не толькі польскай, але і ўсёй еўрапейскай, у тым ліку новай беларускай, літаратуры, на станаўленне ў ёй рамантызму, а пасля і рэалізму. Не дзіва, што многія беларускія пісьменнікі звязталіся да асобы свайго геніяльнага земляка. Творы А. Міцкевіча перакладзены на многія мовы народаў свету.

У розных краінах, пераважна там, дзе бываў паэт, узвышаюцца помнікі, устаноўлены мемарыяльныя дошкі ў яго гонар. У Беларусі таксама ўвекавечана памяць пра паэта. У Навагрудку працуе Дом-музей А. Міцкевіча (з філіялам у Завосці), насыпаны Курган памяці пісьменніка. У Навагрудку і Мінску ўстаноўлены помнікі паэту.

1. Якія факты біяграфіі Адама Міцкевіча можна лічыць вызначальнымі ў выяўленні яго адносін да жыцця, мастацкай і вусна-паэтычнай народнай творчасці?
2. Паразважайце, што яднала пісьменніка з Беларуссю. Назавіце творы пісьменніка, тэматычна звязаныя з нашай зямлёй.
3. Як ушанаваны паэт Адам Міцкевіч у Беларусі?
4. Разгледзьце рэпрадукцыю карціны Валенція Ваньковіча «Міцкевіч на скале Аюдаг». Якім паказаў мастак пісьменніка? Знайдзіце праявы рамантызму на карціне. Пры адказе выкарыстайце інфармацыю, атрыманую з урокаў гісторыі і мастацтва.
5. Выканайце заданне «Творчасць Адама Міцкевіча».

Балада «Свіцязянка»

Ужо самыя першыя паэтычныя творы А. Міцкевіча засведчылі як яго геніяльнасць, так і павагу паэта-рамантыка да вусна-паэтычнай народнай творчасці. Адам Міцкевіч стаў асвойваць яшчэ не кранутыя пісьменніцкай увагай багатыя «радовішчы» беларускай міфалогіі і фальклору.

На фальклоры заснавана і яго балада **«Свіцязянка»**. Пра гэта, у прыватнасці, сведчыць і заўвага аўтара да твора: «Ёсць чуткі, што на берагах Свіцязі з'яўляюцца ўндзіны, або вадзяныя німфы¹, якія народ называе свіцязянкамі». Вядома, заўвага была адрасавана тым чытачам твора, якія не ведалі мясцовага наймення русалкі — свіцязянка. Ужо сама назва твора і яго падзагаловак — «Балада» — настройвае чытача на сюжэт незвычайны, таямнічы, цудадзейны. І чытач не памыляецца. Паэт, у адпаведнасці з мясцовай легендай, расказвае, як «хлопец з ablічам прыветным», «тутэйшых лясоў палляўнічы» закахаўся ў красуню дзяўчыну, сустракаўся з ёй неаднайчы на беразе прыгожага беларускага возера Свіцязь, каля «ясакара² таямнічага». Але тая дзяўчына хавала ў сабе нейкую загадку, дзе яна жыла — не казала:

Хто аб красуні даведацца прагне,
След не знаходзіць дзяўчоны:
То яна лотаццю ўзыдзе на багне,
То — знікне іскрай уночы...

*Tут і далей пераклад
А. Зарыцкага.*

Хлопец, згараючы ад кахання, прапанаваў ёй жыць разам у сваёй вясковай хаціне, дзе «досыць там хлеба і мёду ёсць кадка, // Ёсць там дзічыны багата». «Можа, да просьбы тваёй і скілюся, // Толькі ці любіш напраўду?» — запытала дзяўчына. І, баючыся мужчынскай

¹ *Nімфа* (паводле грэчаскай міфалогіі) — бóstva ў выглядзе жанчыны, якое ўвасабляе пэўныя сілы і з'яўлы прыроды. Напрыклад, нерэіда — марская німфа; ундзіна, наяды, русалка — рачныя.

² *Ясакár* — таполя.

Паразважайце, ці выпадкова Адам Міцкевіч, каб перадаць прыгажосць возера Свіцязь, знайшоў паэтычныя, узнёслыя слова:

З вышынямі возера зліта.

Нібыта вісіш ты на птахавых крылах
У нейкім бяздонні блакіту!..

Пры адказе звярніцеся да фотаздымка.

◀ Возера Свіцязь
(Рэспубліка Беларусь)

крыгадушнасці («Тата казаў мне, што слова мужчыны // Не заслугоўваюць веры»), прадчуваючы здраду, вырашыла праверыць, ці стрымае хлопец свае слова. Яна як раптоўна з'явілася, так і знікла — «як подых раптоўнага ветру». Хлопец доўга шукаў яе, ды не знаходзіў.

Аднойчы, сумны, задумлівы, ішоў берагам Свіцязі і раптам бачыць: «З хваляў красуня ўсплывае паволі, // Стан выпрамляе дзяўчы». Новая дзяўчына сваёй прыгажосцю спакушае яго, угаворвае пакінуць сум і журбу («Ходзіш, пакінуты і ашуканы, // Дзеўчына ж недзе смяеца!»), прапануе разам весяліцца, «плываць у водах крыштальных» або ластаўкай «спрытна над плёсамі віцца».

Урэшце:

Хлопец забыў ясакар таямнічы,
Словы забыў ён прысягі —
Следам за хвалямі мкне паляўнічы,
Повен дзівоснай ён прагі.

Якое пакаранне прыдумала Свіцязянка для свайго каханага? Чаму ясакар — месца яго пакут?

◀ К. Альхімовіч. Свіцязянка

I — о, дзіва! — раптам ветрык «рве... з туману заслону» і хлопець у Свіцязянцы пазнае сваю ранейшую кахранку, з якой звязаны «клятвай да скону». Свіцязянка прамаўляе свае прарочыя слова:

Клятву забыў ты, забыў і параду,
Помніш, казала я — мілы,
Ведай жа, кара чакае за здраду
Нават у змроку магілы.

Як вынік — «пашчу сваю раскрывае прадонне», «дзеўчына з хлопцам у бездані тоне». А выпадковым падарожным, што ідуць ці едуць ноччу берагам «Свіцязі сіняй», да сёння «мрояцца ў месячным ззянні два цені — // Гэта юнак з прыгажуняй».

Так завяршаецца балада «Свіцязянка», усім сваім ладам адмаўляючы, выкryваючы здраду. У дадзеным выпадку — здраду кахранай дзяўчыне. Акрамя таго, як і кожны мастацкі твор, што засноўваецца на шматзначнасці вобраза, адмаўляе балада і здраду ўвогуле: родным, сябрам, свайму народу, воінскай прысязе, роднай краіне. Парушыш клятву, здрадзіш — і «цела засыплюць сырою зямлёю, // Вочы юнацкія — жвірам».

Як бачым, перад намі тыповы рамантычны твор з выключнымі героямі, абставінамі. Выключны нават знешні воблік Свіцязянкі. Выключныя і яе ўчынкі.

Вызначце, якім чынам у жывапісе мастакоў Беларусі адлюстраваўся метад рамантызму.

У. Пасюкевіч.
Свіцязянская балада.
Паэт А. Міцкевіч ►

Гэту выключнасць, галоўную асаблівасць метаду (**напрамку**) рамантызму, дапамог надаць баладзе «Свіцязянка» менавіта рэгіянальны беларускі фальклор — паданне, у якім увасобіліся міфалагічныя ўяўленні беларусаў Навагрудчыны.

Беларуская вусна-паэтычная народная творчасць выклікала да жыцця і многія іншыя творы А. Міцкевіча. Пра што адкрыта сведчыць і сам паэт. Так, да балады «Лілеі» ён робіць заувагу: «З народнай песні», да «Люблю я» — «Балада гэтая з'яўляецца пераказам вясковай песні» і г. д. У сваю чаргу, таленавітае ўвасабленне ў арыгінальных мастацкіх творах фальклорных матываў, сюжэтаў, вобразаў узбагачае як саму літаратуру, так і фальклор. Гэта ўзаємакарыснае сужыццё, узаемаўзбагачэнне фальклору і літаратуры служыць агульнай справе — памнажае нацыянальныя культурныя набыткі.

1. Як у баладзе «Свіцязянка» Адама Міцкевіча аб'яднаны фальклор і літаратура? Якія фальклорныя матывы і вобразы знайшлі адлюстраванне ў творы?
2. Як у «Свіцязянцы» раскрываецца тэма кахання?
3. Чаму дзяўчына выпрабоўвае хлопца на вернасць каханню?
4. Якім вам уяўляецца юнак паляйнічы? Як харектарызуе лірычнага героя Адам Міцкевіч?
5. Паразважайце, якую агульначалавечую думку раскрывае паэт у баладзе «Свіцязянка».
- 6. Пазнаёмцеся з легендамі пра возера Свіцязь. Паспрабуйце прыдумаць казку або незвычайную гісторыю пра з'яўленне, паходжанне ракі, возера ці крынічкі ў вашай мясцовасці.
- 7. Разгледзьце рэпрадукцыю карціны Казіміра Альхімовіча «Свіцязянка», якая створана паводле аднайменнай балады Адама Міцкевіча. Які момент адлюстраваны на карціне? Падбярыце вершаваныя радкі, што вобразна перадаюць змест мастацкага палатна. Знайдзіце ў тэксле слова, якія можна выкарыстаць у якасці назвы да твора жывапісу.
- 8. Падрыхтуйце ў групах буктрэйлер паводле балады Адама Міцкевіча «Свіцязянка».

Літаратура XIX стагоддзя

Класіцызм

Напрамак (метад) у літаратуре і мастацтве XVII — пачатку XIX стагоддзя, заснаваны на перайманні аntyчных узоруў і звязаны з сістэмай строгіх правіл у перадачы рэчаіснасці. Так, у дачыненні да драматычных твораў дзейнічала правіла «трох адзінстваў»: адзінства месца, часу і дзеяння (дзеянне павінна было адбывацца на адным месцы і на працягу сутак).

Рамантызм

Напрамак (метад) у літаратуре і мастацтве канца XVIII — першай паловы XIX стагоддзя, прыхільнікі якога змагаліся з канонамі класіцызму, выстаўлялі на першы план інтарэсы асобы і пачуццё, выкарыстоўвалі ў сваёй творчасці гістарычныя і народна-паэтычныя тэмы.

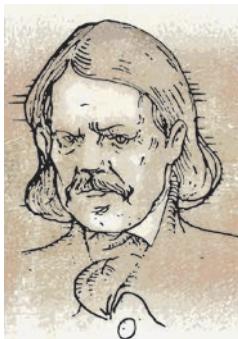
Сентыменталізм

Напрамак (метад) у літаратуре і мастацтве другой паловы XVIII — пачатку XIX стагоддзя, які характерызуецца асаблівай увагай да душэўнага свету чалавека, да прыроды і разам з tym ідэалізуе рэчаіснасць.

Рэалізм

Напрамак (метад) у літаратуре і мастацтве, які ставіць за мэту праўдзівае адлюстраванне аб'ектыўнай рэчаіснасці ў яе тыповых рысах.

Канстанцін Вераніцын

(1834—1904?)

◀ Канстанцін Вераніцын.
Малюнак С. Харэўскага

Паэма «Тарас на Парнасе»

Час напісання і праблема аўтарства. Паэма «Тарас на Парнасе» доўгі час лічылася ананімнай, жыла ў вуснай і рукапіснай формах. Толькі ў 1889 годзе твор быў надрукаваны ў газеце «Мінскій листок».

«З дзяцінства я быў упэўнены, што немагчымы дзве рэчы: каб людзі дабраліся да Месяца і каб быў адкрыты аўтар “Тараса”...» (І. Чыгрынаў). І ёсё ж, нарэшце, расстаўлены ўсе кропкі над «і», вернута з безназоўнасці імя аўтара паэмы. Дзякуючы навуковым роспушкам даследчыкаў, у першую чаргу Генадзя Кісялёва, сёння імя Канстанціна Вераніцына замацавалася за славутай паэмай «Тарас на Парнасе» як імя яе аўтара.

Аўтарства «Тараса на Парнасе» прыпісвалася В. Равінскаму, Т. Манькоўскаму, В. Дуніну-Марцінкевічу, А. Вярыгу-Дарэўскаму, студэнтам Горы-Горацкага земляробчага інстытута, Я. Крупеніку, Ф. Тапчэўскому і інш. У апошнія гады ў літаратуразнаўстве замацавалася думка, што аўтарам паэмы «Тарас на Парнасе» з'яўляецца Канстанцін Вераніцын.

Канстанцін Васільевіч Вераніцын (сапраўднае прозвішча — Васільеў) нарадзіўся ў 1834 годзе ў вёсцы Астраўляны, што на Віцебшчыне. Пасля заканчэння Горы-Горацкага земляробчага інстытута ён працеваў у Галоўным таварыстве расійскіх чыгунак (Пецярбург), выкладаў геаграфію, прыродазнаўства і гісторыю ў Маладзечанскай настаўніцкай семінарыі (1874—1879). У пошуках лепшай долі ў 1880 годзе Вераніцын зноў перабраўся ў Пецярбург, дзе асеў назаўсёды і служыў у Міністэрстве шляхоў зносін да самай адстаўкі.

N. Ordza.
Горы-Горацкі
земляробчы інстытут
у XIX стагоддзі ►

У цеснай сувязі з пошукамі аўтара «Тараса на Парнасе» вызначаецца і час стварэння паэмы. Праўда, разгадка часу была больш паспяховая. У творы ёсць мясціны, якія даюць магчымасць пэўным чынам сарыентавацца ў часе напісання. Верагодней за ўсё, паэма з'явілася пасля 1852 года, калі ўжо не было ў жывых славутых рускіх пісьменнікаў Аляксандра Пушкіна, Міхаіла Лермантаў, Васіля Жукоўскага і Мікалая Гогаля, якія ў паэме ўзыходзяць на Парнас па дарозе з таго свету. А, як вядома, апошнія з названых у паэме пісьменнікаў — Жукоўскі і Гогаль — памерлі ў 1852 годзе. Дарэчы, у даследаваннях пра Канстанціна Вераніцына як дакладная дата завяршэння паэмы «Тарас на Парнасе» называецца 1855 год (15 красавіка). Месца напісання — Гарадок (што на Віцебшчыне).

Сюжэт паэмы. Сюжэт твора арыгінальны, нават займальны і падаецца ад імя палясоўшчыка Тараса. Стомлены сваёй нялёгкай працай, галоўны герой прысеў адпаЧыць і задрамаў. І ў сне з ім здараюцца дзівосныя прыгоды. Уцякаючы ад мядведзя, ён трапляе ў яму і аказваецца «на tym свеце» каля дарогі, што вядзе на Парнас.

Падымаючыся на гару, герой сустракае волатаў літаратуры:

Сам Пушкін, Лермантаў, Жукоўскі
І Гогаль шпарка каля нас
Прайшлі, як павы, на Парнас.

Аўтар праз займальны сюжэт выказаў свае адносіны да двух супрацьлеглых ідэйна-эстэтычных напрамкаў у рускай літаратуре сярэдзіны XIX стагоддзя.

Парнас — гара ў Грэцыі, дзе, паводле старажытнагрэческіх міфаў, жылі бог маствацтва Апалон і яго дзевяць сясяцёр-муз (багінь). Яны апякалі пэўныі від маствацтва або навукі, увенчвалі лаўрамі паэтаў і іншых выдатных дзеячаў культуры за іх заслугі.

◀ *V. Славук. Иллюстрацыя да паэмы «Тарас на Парнасе»*

Сатыра твора накіравана супраць пісьменнікаў-рэакцыянераў¹, адным з прадстаўнікоў якіх быў выдавец газеты «Северная пчела» Фадзей Булгарын. Яго характарыстыка цалкам вытрымана ў карыкатурным плане:

Гляджу сабе — аж гэта сівы,
Кароткі, тоўсты, як чурбан,
Плюгавы, дужа некрасівы,
Крычыць, як ашалелы, пан.

У паэме «Тарас на Парнасе» адлюстравана спрэчка, што вялася ў рускай літаратуре ў 40—50-я гады XIX стагоддзя вакол пытання аб народнасці літаратуры. Па словах літаратуразнаўца М. Лазарука, «паэма прасякнута пафасам барацьбы за народнасць літаратуры, у духу таго часу, калі літаратура непасрэдна звярнулася да рэалістычнага адлюстравання жыцця народных мас».

Пра сапраўдных творцаў аўтар вуснамі свайго героя, палясоўшчыка Тараса, гаворыць з вялікай сімпатыяй, падкрэслівае глыбокую павагу да іх: «чатыры добрых малайцы» ўзносяцца на Парнас. Перад прагрэсіўнымі пісьменнікамі за іх палкае служэнне людзям і паслядоўнае адстойванне ідэі народнасці ў літаратуры народ пачіва «раздаўся на канцы».

Такім чынам, паэма «Тарас на Парнасе» сваім пафасам сцвярджа-ла народнасць у літаратуры, яе доступнасць шырокім колам чытачоў.

¹ *Рэакцыянér* — вораг сацыяльнага і культурнага прагрэсу.

Разгледзьце ілюстрацыі Валерыя Славука да паэмы «Тарас на Парнасе». Знайдзіце ў тэксле і прачытайце эпізоды, адлюстраваныя на малюнках.

B. Славук. Ілюстрацыя да паэмы «Тарас на Парнасе» ►

І пры гэтым паэма стала маніфестам новай беларускай літаратуры, паэтызацыяй узыходжання яе на Парнас літаратурнай славы.

Трапіўшы на Парнас, Тарас пабачыў там антычных багоў, што ўсім звычкамі нагадвалі сялян. Бог мораў Нептун «на лаўцы чыніць сеці»; бог кахання Амур іграе на жалейцы і спявае дзяўчатаам песні; багіня кахання Венера — звычайная вяскоўая красуня, а багіня Геба ўвогуле паказана як служанка: «Яна ў найміткі ў неба ўзята, // Каб есьць варыць і плаці мыць».

Паназіраўшы, як багі веселяцца, не ўцярпеў і галоўны герой паэмы. Пайшоў у скокі, нават здзівіў багоў («Аж рот разявілі багі»).

Узвядзенне Тараса на гару Парнас, дзе жывуць багі і пісьменнікі, глыбока сівалічнае. Такім чынам праводзілася думка, што чалавек з народа павінен стаць адным з галоўных герояў нованараджанай літаратуры.

Знайдзіце і выпішыце імёны антычных багоў і герояў адпаведна іх функцыянальнай ролі ў жыцці старажытнага чалавека. Чаму аўтар змешвае ў адным творы і старажытнагрэчаскіх, і старажытнарымскіх багоў?

У першай палове XIX стагоддзя пачаўся працэс фарміравання **новай беларускай літаратуры**. Развіццё беларускай літаратуры ў гэты перыяд было звязана з тымі зменамі, якія адбыліся ў народным асяроддзі. Яны праявіліся ў станаўленні грамадской і нацыянальнай самасвядомасці беларусаў і неабходнасці эстэтычнага выяўлення духоўнага жыцця народа. Паэма «Тарас на Парнасе» разам з паэмай «Энеіда навыварат» паклала пачатак новай беларускай літаратуры.

Сцвярджалася таксама права і беларускай літаратуры заняць сваё ганаровае месца на Парнасе. Паводле трапнай заўвагі А. Лойкі, «паэма стала і патрыятычнай песняй, выражэннем любові да роднага слова, марай аб вялікім будучым беларускай літаратуры, паэтызацый узыходжання яе на Парнас».

Тарас як тыповы народны герой. Вобраз Тараса падаецца ў развіцці як праз аўтарскія характеристыкі, так і праз аповед самога героя. Спачатку адзначаецца рагманасць (пакорлівасць), цягавітасць, празмерная стараннасць героя на панская службе: ён «балота з рання // Да цёмнай ночы пільнаваў». Пасля ўсяго перажытага падчас парнаскіх прыгод герой змяніў свае адносіны да жыцця. У заключных радках паэмы аўтар заўважае: «З тых пор Тарас ужо не ходзіць // Так дужа рана па лясах».

▲ Сцэна са спектакля «Тарас на Парнасе» ў Гродзенскім абласным драматычным тэатры

ная кемлівасць, абачлівасць, жыццёва-практычны разум дазволілі яму з гонарам выйсці з непрадбачанай для яго сітуацыі. Роўным сярод роўных адчувае сябе Тарас сярод небажыхароў: трymаеца з годнасцю, не саромеецца таго, што ён «не пісацель», а «палясоўшчык з Пуцявішча».

Вобраз Тараса — паўнавартасны мастацкі вобраз, які пачынаў сабой у нашай літаратуры цэлую галерэю нацыянальных характараў. У ім аўтар увасобіў лепшыя рысы беларускага сялянства: працавітасць, дасціпнасць, назіральнасць, гумар, далікатнасць. Ён з непадробным дабрадушным гумарам распавядзе пра свае прыгоды:

Улез к багам тады я ў хату...
Авохці мне! Ні даць ні ўзяць
Як у казарме там салдатаў —
Багоў — не можна сашчытаць!

Гэтак жа натуральна, нязмушана герой дае ацэнку ўсяму ўбачаному і пачутаму ім на Парнасе:

Авохці мне! Як там прыгожа!
Як быццам хто намаляваў!
Чырвоны краскі, мак і рожа, —
Ну, як сукенку хто паслаў!
І птушкі ёсць там, дужа стройна
Пяюць, палепш за салаўя!
А-ай! Авохці мне! Авой-я!

Па сваім характары герой паэмы падобны да такіх каларытных літаратурных персанажаў, як Санча Панса і Дон Кіхот. У сваю чаргу, блізкія Тарасу вобразы-тыпы будуць з'яўляцца ў лепшых творах беларускай літаратуры і пазней: стары ляснік Грышка з «Паліянічых акварэлек з Палесся» Янкі Лучыны, дзядзька Антось з «Новай зямлі» Якуба Коласа.

Мастацкія асаблівасці. Кампазіцыя твора. Паэма мае вельмі багатую мастацкую палітру, з'яўляецца невычарпальнай скарбніцай каларытнай мовы, народнага гумару. Аўтар выступае добрым знаўцам народнага жыцця, душы селяніна, таму твор насычаны трапнымі выслоўямі, устойлівымі зваротамі, прыказкамі і прымаўкамі («зубом, як цюцька, лапачу»; «затросся, як асіна»; «як жар, гарыць яе спадніца»; «прыгожа, стройна цераз меру, // Пяром не можна апісаць» і інш.).

Паэма напісана чатырохстопным ямбам.

Максім Багдановіч, адзначаючы высокую паэтычную культуру паэмы, падкрэсліў, што верш «Тараса на Парнасе» — прамая спадчына пушкінскай эпохі.

Твор з'яўляецца арыгінальным па кампазіцыі: «падзейная частка ўзята ў “рамку” сіметрыі... Рэальны план вельмі натуральна пераходзіць у гэтым расказе ва ўмоўны, умоўны — зноў у рэальны» (*Алег Лойка*). У рэальным жыццёвым плане пададзены паляванне і служба Тараса, адносіны да яго пана і войта («...у ласцы быў у пана — // Яго пан дужа шанаваў. // Любіла тож Тараса ў пана, //

Гэты памер быў вельмі пашыраны ў паэзіі першай паловы XIX стагоддзя. Узор чатырохстопнага ямба для ўсходнеславянскіх літаратур даў А. Пушкін у «Яўгеніі Анергіне».

І войт ні разу не збрахаў...»), замалёўкі народнага быту. Умоўнай з’яўляеца сцэна пад гарой і на гары Парнас, дзе Тарас сустракаецца з пісьменнікамі, антычнымі багамі. Такая кампазіцыя твора, дзе пераплытаецца рэальнае і алегарычна-ўмоўнае (казачнае), дазволіла аўтару выявіць свае адносіны да літаратуры, да грамадскага жыцця.

Гісторыка-літаратурнае значэнне паэмы. Паэма «Тарас на Парнасе» адыграла вялікую ролю ў развіцці ўсёй беларускай літаратуры.

▲ I. Каладоўскі, С. Сотнікаў.

Фрагмент літаратурна-мастацкай кампазіцыі «Канстанцін Вераніцын і яго паэма “Тарас на Парнасе”»

зіцію «Тарас на Парнасе». У Астраўлянах устаноўлены мемарыяльны знак, бадай што адзіны ў Беларусі помнік мастацкаму твору.

Пазнаёмцеся з фотаздымкам скульптурнай кампазіцыі. Якія радкі з паэмы можна выкарыстаць у якасці назвы да яе?

◀ I. Казак, С. Сотнікаў.

Скульптурная кампазіцыя «Тарас на Парнасе» ў Гарадку

- Якая мастацкая ідэя паэмы «Тарас на Парнасе»? Ці выяўляеца яна ў загалоўку твора?
  - Якую ролю ў асэнсаванні мастацка-ідэйнага зместу твора адыгрываюць вобразы Тараса, антычных багоў?
  - Якія тыповыя рысы народнага характару ўвасоблены ў образе Тараса? Што вас прываблівае ў гэтым вобразе? А што, магчыма, і адштурховавае? Адказ падмацуйце радкамі з тэксту.
  - У чым вы бачыце асаблівасць сюжэта і кампазіцыі паэмы?
  - Якое месца займае паэма «Тарас на Парнасе» ў гісторыі беларускай літаратуры?
- 6. Уявіце, што вы — шэф-повар сучаснага беларускага рэстарана «У Тараса». Складзіце меню для наведвальнікаў са страў, якія названы ў паэме «Тарас на Парнасе».
- 7. Падрыхтуйце калектыўную інсцэніроўку «Па дарозе на Парнас». Падбярыце для сцэнічнага прадстаўлення ўрывак з паэмы «Тарас на Парнасе». Прадумайце касцюмы, паводзіны, рэплікі герояў, дэкарацыі, музыку, шумавыя эфекты. Звярніце ўвагу на фотаздымак сцэны са спектакля «Тарас на Парнасе».
- 8. Прагледзьце відэаролікі да спектакля «Тарас на Парнасе». Ці захацелася вам наведаць гэту пастаноўку і чаму? Пасправуйце распрацаваць эскізы афішы да спектакля.
- 9. Пазнайце героя па яго характарыстыцы ў творы (трэнажор «Героі паэмы “Тарас на Парнасе”»). Каму з герояў аўтар сімпатызуе, каго асуджае, высмейвае і чаму?

Тэорыя літаратуры

Народнасць літаратуры. Пароды і бурлеск у літаратуры

Народнасць літаратуры — праўдзівасць, шырыня і глыбіня выяўлення важных для народа з’яў рэчаіснасці ў святле перадавых для свайго часу грамадскіх ідэалаў.

Такое выяўленне павінна быць высокамастацкім, даступным для самых широкіх народных мас. Зразумела, у кожную эпоху існуюць свае перадавыя грамадскія ідэалы, носьбітамі якіх з’яўляюцца

прадстаўнікі пэўнага сацыяльнага асяроддзя. Напрыклад, у рускай літаратуре сярэдзіны XIX стагоддзя, з якой паэма «Тарас на Парнасе» мае непасрэдную сувязь, разгарнулася вострая дыскусія вакол пытання аб народнасці літаратуры. Парадыгнасць паэмы скіравана супраць «афіцыйнай народнасці» (яе сэнс перадае формула «самадзяржаўе, праваслаўе і народнасць», г. зн. праслаўленне царызму і апраўданне прыгонніцтва). Пісьменнікі-рэакцыянеры ў сваіх творах адлюстроўвалі жыццё вышэйшых саслоўяў, абаранялі іх інтэрэсы. Для прагрэсіўных пісьменнікаў народнасць была галоўнай мэтай, сутнасцю літаратуры, з якой звязвалася праўдзівае адлюстраванне жыцця народа, выяўленне настрояў і імкненняў шырокіх народных мас.

«Тарас на Парнасе» — твор **бурлескна-травесційны** (ад іт. *burlesco* — ‘жартойны’ і іт. *travestire* — ‘пераапранаць’). Антычныя багі «пераапрануты» ў сялянскую вопратку, паказваюцца ў неўласцівых, чужых ім умовах простанароднага жыцця і побыту, малююцца ў камічным выглядзе: «Як тараканы каля хлеба, // Багі паселі ўкруг стала». Праз вобразы антычных багоў у паэме раскрываюцца надзённыя ідэйна-эстэтычныя праблемы, востра высмейваюцца, у прыватнасці, творчыя прынцыпы класіцыстаў. З дапамогай **травестацыі**, праз парадзіраванне парнаскіх багоў, якія толькі сваім знешнім выглядам нагадваюць сялян, аўтар выкryвае лжывую падробку рэакцыйнай літаратуры пад народнасць.

Пародыя (грэч. *parodia* — ‘песня навыварат’) — жанр сатырычнай літаратуры, заснаваны на карыкатурным перайманні стылёвых рыс нейкага твора, творчай манеры асобнага аўтара ці літаратурнага напрамку.

Бурлеск (фр. *burlesque*, ад іт. *burlesco* — ‘жартойны’, ад *burla* — ‘жарт’) — жанр сатырычнай паэзіі, заснаваны на несу падзенні сутнасці і формы выказвання. З аднаго боку, пра высокае, узвышанае гаворыцца наўмысна будзённа, падчас нават груба, вульгарна; з другога боку, самыя будзённыя з’явы, рэчы апісваюцца высокім стылем, з патэтыкай, пафасам.

У паэме «Тарас на Парнасе» бурлеск выкарыстоўваецца як сатырычны прыём у абмалёўцы вобразаў багоў і выяўленні аўтарскай думкі, ідэі твора.

1. Абгрунтуйце тэзіс, што ў паэме «Тарас на Парнасе» вырашаецца пытанне народнасці літаратуры. Прайлюструйце фактамі з твора.
2. Як называецца літаратурны прыём парадзіравання высокага праз нізкае? З якой мэтай ён выкарыстаны ў паэме?

Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч (1808—1884)

У. Тоўсцік.

Драматург В. Дунін-Марцінкевіч ►

Вінцэнт Іванавіч Дунін-Марцінкевіч па праву лічыцца першым класікам беларускай літаратуры XIX стагоддзя. Гэта значыць, што яму першаму з беларускіх літаратараў таго часу ўдалося дасягнуць у сваёй творчасці такіх вяршынь, якія відаць праз гады і адлегласці.

Лёс падараваў пісьменніку надзвычай арыгінальны і шматгранны талент і даволі працяглае жыццё, хоць і нялёгкае. Нарадзіўся ён 4 лютага 1808 года ў фальварку Панюшкавічы (Бабруйскі павет) у сям'і збяднелага шляхціца-арандатара. Род Марцінкевічаў жыў у Беларусі з XVI стагоддзя.

Вінцэнт змог скончыць толькі мясцоваяе павятовае вучылішча. Ведаў, атрыманых у гэтай навучальнай установе, хапіла, каб затым нейкі час, да набыцца ў 1840 годзе фальварка Люцінка (цяпер Валожынскі раён), працеваць памочнікам каморніка (землямера), службоўцам палаты крымінальнага суда, перакладчыкам у Мінскай каталіцкай духоўнай кансісторыї¹. Усе ж астатнія веды ён набыў,

На думку вучоных, слова «дунін» перакладаецца як «датчанін».

¹ Кансісторыя — тут: царкоўна-адміністрацыйны орган.

а прыродныя здольнасці (у тым ліку літаратурныя) развіў цалкам самастойна. Па некаторых звестках, ён нядоўгі час вучыўся ў Пецярбургу на медыка, але не змог прызвычаіцца да анатаміравання і пакінуў вучобу. Тым больш што ў 1826 годзе памёр яго дзядзька С. Богуш-Сестранцэвіч, які апекаваў Вінцэнта. Дунін-Марцінкевіч шмат падарожнічаў. Падтрымліваў сяброўскія адносіны з многімі выдатнымі сучаснікамі, у тым ліку з кампазітарам Станіславам Манюшкам, які напісаў музыку на некаторыя яго оперныя лібрэты. В. Дунін-Марцінкевіч валодаў некалькімі мовамі, выдатна ведаў беларускі фальклор, пісьмовыя літаратуры — не толькі блізкія (польскую, рускую і ўкраінскую), але і далёкія (у яго публікацыях сустракаюцца імёны Вальтэра, Дзідро, Бальзака, Дзюма...).

Верш, паэма, вершаваная аповесць, камедыя, фарс-вадэвіль, опернае лібрэта, публіцыстыка, паэтычны пераклад... Далёка не ўсім літаратурам пашанцавала, што ля іх вытокаў адразу з'явілася столькі мастацкіх відаў і жанраў, як гэта здарылася з нашай літаратурай дзяякуючы Беларускаму Дудару (так сучаснікі называлі пісьменніка). Акрамя літаратурнага таленту, у В. Дуніна-Марцінкевіча былі яшчэ і здольнасці артыста, спевака, кампазітара, рэжысёра, стваральніка і мастацкага кірауніка першага нацыянальнага тэатральнага калектыву.

Беларускі пісьменнік Ядвігін Ш., які вучыўся ў прыватнай школцы В. Дуніна-Марцінкевіча ў Люцінцы, прыгадваў, што пісьменнік шмат пісаў, складаў напісаное ў вялізны куфар, які, на жаль, быў пазней знішчаны пажарам.

Кажуць, напісане застаецца. Відаць, выказанне гэта не зусім дакладнае: застаецца надрукаванае. Засталіся ў асноўным польскамоўныя і некаторыя беларускамоўныя творы, а таксама цудам выратаваны з-пад агню царскіх цэнзараў паасобнік перакладзеных Вінцэнтам Дунінам-Марцінкевічам першых дзвюх песенъ-«быліц» паэмы Адама Міцкевіча «Пан Тадэвуш».

Пасля паўстання 1863—1864 гадоў пра друкаванне беларускіх твораў на радзіме і гаворкі быць не магло. Як ні стараўся пісьменнік змясціць у афіцыйным друку сваю п'есу «Пінская шляхта» (1866), нічога не атрымалася. Друкавацца ж нелегальна за мяжой (як гэта пазней рабіў Францішак Багушэвіч) было вельмі складана і рызыкоўна.

Хоць прамы ўдзел В. Дуніна-Марцінкевіча ў паўстанні і не быў даказаны, усё ж яго арыштавалі, звыш года ён прасядзеў у астрозе, а пасля да самай смерці заставаўся пад наглядам паліцыі. Акрамя гэтага — арышт дачкі Камілы за сувязь з паўстанцамі, высылка яе ў Сібір, хранічная адсутнасць сродкаў на жыццё, вялікая сям'я, якую трэба было ўтрымліваць, за лёс якой нельга было не хвалявацца...

Часопіс «Kraj» («Край») у некралогу¹ В. Дуніну-Марцінкевічу ў свой час пісаў: «Удзячна і сардэчна ўспомняць яго некалі — калі пасталеюць — наступныя беларускія пакаленні». Што, несумненна, і робіцца. На магіле пісьменніка ва ўрочышчы Тупальшчына, недалёка ад Люцінкі, пастаўлены помнік, а ў самой Люцінцы месца, дзе стаяла хата Беларускага Дудара, адзначана мемарыяльным знакам. На радзіме пісьменніка, у вёсцы Сычкава Бабруйскага раёна, таксама ўстаноўлена мемарыяльная дошка.

У Мінску побач з ратушай і тым месцам, дзе стаяў тэатр, у якім ставіліся першыя беларускія оперы, пастаўлены помнік двум стваральнікам нацыянальнага опернага мастацтва — В. Дуніну-Марцінкевічу і С. Манюшку.

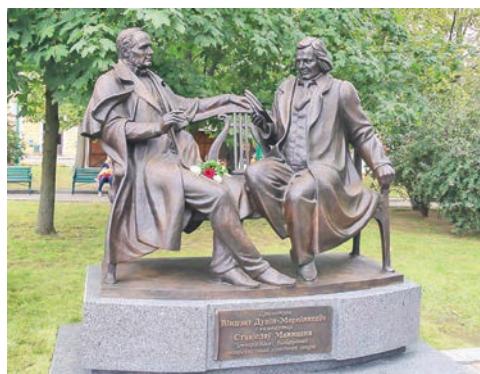
Леў і Сяргей Гумілеўскія, ствараючы скульптурны твор, імкнуліся праз пластыку адлюстраваць творчы дыялог геніяльных асоб. Расплюмачце, чаму Вінцэнту Дуніну-Марцінкевічу і Станіславу Манюшку пастаўлены агульны помнік.

*Л. Гумілеўскі, С. Гумілеўскі.
Помнік В. Дуніну-Марцінкевічу
і С. Манюшку ў Мінску ►*

Умеў ён прынадна настроіць
Тон ёмкі ў дудзе-самагудзе,
Што нам і цяпер яна грае,
І вечна канца ёй не будзе.

*Янка Купала. «Памяці
Вінцuka Марцінкевіча».*

Па расценні ЮНЕСКА — установы Арганізацыі Аб'яднаных Нацый па пытаннях адукацыі, навукі і культуры — 2008 год быў абвешчаны годам Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча.

¹ Некралог — артыкул, прысвечаны нябожчыку.

Творы пісьменніка перакладаюцца і друкуюцца на розных еўрапейскіх мовах. Імем Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча названы Магілёўскі абласны тэатр драмы і камедыі ў Бабруйску, вуліцы ў Мінску, Маладзечне, Івянцы і іншых населеных пунктах Беларусі. З вялікім поспехам ідуць спектаклі па п'есах «Пінская шляхта» і «Ідылія» ў Нацыянальным акадэмічным тэатры імя Янкі Купалы ў Мінску, у іншых тэатрах рэспублікі і за мяжой. Асобныя творы пісьменніка атрымалі музычнае ўвасабленне.

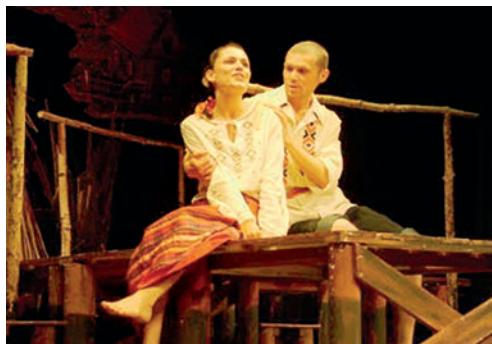
1. Якімі талентамі валодаў В. Дунін-Марцінкевіч, у чым і як гэта выявілася?
2. Чаму амаль усе асноўныя прыжыццёвыя кніжныя выданні пісьменніка з'явіліся менавіта ў сярэдзіне 50-х гадоў XIX стагоддзя, а не раней ці пазней? З урокаў гісторыі ўспомніце, у чым сутнасць сацыяльна-палітычнай сітуацыі ў Беларусі ў гэты перыяд.
3. Як ушаноўваецца памяць Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча ў Беларусі і ў свеце?
4. На айчынным Парнасе радаводнае дрэва класіка новай беларускай літаратуры, яе патрыярха — В. Дуніна-Марцінкевіча — найбольш вядомае. Пазнаёмцеся з радаводам Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча (склаў Язэп Янушкевіч; намалівала Галіна Хінка-Янушкевіч), звесткамі пра пісьменніка ў электронным рэсурсе і падрыхтуйце міні-паведамленне «Такім В. Дуніна-Марцінкевіча я дасюль не ведаў (не ведала)».
5. Пісьменнік Уладзімір Караткевіч у рамане «Каласы пад сярпом тваім» так апісаў зневнасць Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча: «На краёчку канапы, у кутку, сядзеў, зручна ўціснуўшыся ў мяккую падушку, нібы патануўшы ў ёй круглаватай фігуркай, маленькі дабрадушны гарбун. Горб у яго быў невялічкі і нагадваў бы лёгкую сутуласць, калі б толькі правае плячо не было вышэй за левае... На круглым мяккім абліччы блукала ўсёдаравальная, расчуленая ўсмешка. Гарбуну было год сорак пяць, але праставатыя блакітныя очы, светла-русыя валасы, у якіх цяжка было заўважыць сівізну, румяны ўсмешлівы рот надавалі ягонаму абліччу добры, наўуны, у нечым дзяціны выраз. Зірнуўшы на яго, нельга было не сказаць: "Ах, які добры чалавек!"». Разгледзьце рэпрадукцыю карціны Уладзіміра Тоўсціка «Драматург В. Дунін-Марцінкевіч». Што, на ваш погляд, яднае літаратурны і жывапісны партрэты? Апішыце вынікі сваіх назіранняў.

«Пінская шляхта»

Паводле жанравага вызначэння самога аўтара, перад намі — «фарс-вадэвіль у адной дзеі».

Тут і анекдатычны сюжэт: два збяднелыя, але ганарыстыя шляхціцы з глухога кутка Піншчыны, Ціхон Пратасавіцкі і Іван Цюхай-Ліпскі, «п’яныя завяліся ды пабіліся з сабою за шляхецтва», бо другі назваў першага «мужыком». Сварка бацькоў, як і ў трагедыі славутага англійскага драматурга Уільяма Шэкспіра «Рамэа і Джулъета», пагражае шлюбу закаханых дзяцей — дачкі Пратасавіцкага Марысі і сына Цюхай-Ліпскага Грышкі. Але на разбор справы прыязджае станавы прыстаў Кручкоў, і ўсё заканчваецца шчасліва: шляхціцы мірацца, дзяцей бласлаўляюць да шлюбу і ўсе радасна танцуюць, спываюць.

Аднак перад намі не проста вадэвіль, а фарс-вадэвіль. Слова «форс» паказвае, што ў вадэвілі вострая камедыйнасць павінна напаўняцца жыщёвай злабадзённасцю, рэалістычнай канкрэтнасцю, нават вальнадумствам. Многае з гэтага маецца і ў «Пінскай шляхце». І вось тут трэба ўлічыць, калі — а менавіта ў 1866 годзе — была напісана п’еса: праз пяць гадоў пасля адмены прыгоннага права, праз два гады пасля жорсткага падаўлення паўстання 1863—1864 гадоў, асноўнай рухальнай сілай якога была шляхта. Адмена прыгоннага права прывяла да рэзкага павелічэння класа царскіх чыноўнікаў. І ўсіх іх патрэбна было ўтрымліваць у асноўным хлебаробскай працай.

▲ Сцэны са спектакля «Пінская шляхта». Национальны акадэмічны тэатр імя Янкі Купалы

Само ж чыноўніцтва зрабілася надта нахабным, стала займацца паборамі, не баялася адкрыта браць хабары. Як той станавы прыстаў Кручкоў з «Пінскай шляхты», які не саромеецца браць хабар, праводзіць адначасова «следства» і «суд» і з дапамогай пісарчука Пісулькіна абсурднымі штрафамі абірае запалоханую пінскую шляхту да ніткі. Не толькі ўдзельнікам бойкі, але і яе сведкам, нават тым, хто бойкі не бачыў (абсурд!), прысуджаеца кара і вялікі штраф: «Обжалованный Протосавицкий имеет зараз же уплатить пошлину 20, прогонных 16 и на канцелярию 10 рублёв. Жалующийся Липский в половине того, сведкі, каторыя бачылі драку, а не баранілі, — по 9 рублёв, а вся прочая шляхта, што не бачыла дракі, за тое, што не бачыла, — па 3 рублі. Плаціце!» Гэта — з пастановы «суда». Але ж пасля «суда» зачытваеца яшчэ «дэкрэт». Паводле яго: «а) Тихону Протосавицкому, как уголовному преступнику, назначается: 1) 25 лоз на голай земле без дывана и 2) штрафа 25 руб. в пользу временного присутствия; б) Ивану Тюхаю-Липскому, как нанесшему личное оскорбление Протосавицкому, назначается: 1) 15 лоз на дыване и 2) 15 руб. штрафа в пользу временного присутствия».

Некалі лічылася вялікай абразай, калі шляхціца караблі разгамі, паклаўшы яго на голую зямлю, без посцілкі. Маё масны стан тагачаснай пінской шляхты нічым не адрозніваўся ад стану навакольных сялян, але фанабэрэя, ганарыстасць засталіся ранейшымі.

Дэталі «на голай земле без дывана» і «на дыване» вельмі красамоўныя. «Даў бы сто рублёў, каб дыван падаслалі», — кажа Пратасавіцкі і просіць у пісарчука Пісулькіна (гаваркое прозвішча!) парады, як «ад лазы збавіцца». Ведаочы добра тарбахвата і кручкатвора (адсюль і прозвішча персанажа) Кручкова, той раіць: «Злажыце яму добры гасцінчык, авось паквапіцца?» Кручкоў, зразумела, і на гэты хабар «паквапіўся»...

Кручкоў піша і тут жа чытае пастановы і «следства», і «суда», звяртаючыся да царскіх «указаў» і «законаў» Статута Вялікага Княства Літоўскага. «Як ён, на бяду нашу, усе ўказы і законы як рэпу грызе і не заікнецца...» — здзіўляеца Пратасавіцкі, не задумаючыся нават, што дзеянне Статута ВКЛ у Беларусі было адменена яшчэ ў 1840 годзе, а рускія цары Пётр I, Елізавета Пят-

роўна, Кацярына II, якія жылі ў XVIII стагоддзі, ніяк не маглі выдаць свае ўказы ў 1893, 1903 гадах... Сатырычна выкryваючы нахабнасць царскага чыноўніка Кручкова, якога палешукі называюць «найяснейшая карона» (а гэты зварот у тыя часы афіцыйна прымяняўся толькі ў дачыненні да манарха), В. Дунін-Марцінкевіч прымяняе прыём **гратэску**.

Гратэск спатрэбіўся пісьменніку, каб паказаць не столькі «цемнату» пінскай шляхты, колькі яе запалоханасць. Не забудземся, што дзеянне п'есы адбываецца не толькі «ў глушы Пінскага павета», але і ў часы надзвычай жорсткай рэакцыі, якая наступіла ў Беларусі пасля падаўлення паўстання 1863—1864 гадоў.

Часам ствараеца ўражанне, што страх настолькі паралізуваў свядомасць пінскай шляхты, што яна нават не разумее, у якім стагоддзі живе або што ў месяцы не можа быць больш чым 31 дзень (у вуснах жа Кручкова гучыць і «49 апреля», і «марта 69-го дня», і «октября 45-го числа»). Галоўная сіла, што рухае развіццё сюжэта фарса-вадэвіля В. Дуніна-Марцінкевіча, — гэта страх.

Такім чынам, сатырычная скіраванасць фарса-вадэвіля «Пінская шляхта» відавочная. Пісьменнік на першы погляд лёгка падсмейваўся з абмежаванаасці, запалоханаасці за-сцянковай шляхты, якой было нямала не толькі на Піншчыне, але і ва ўсёй Беларусі, гратэсна, шаржыравана — праз вобраз Кручкова — высмейваў царскае чыноўніцтва. На самай справе за падсмейваннем і жартамі былі не бяскрыўдныя кепікі, а сатырычныя кпіны і выкryццё тыповых з'яў тагачаснай рэчаіннасці. Нават

▲ Сцэна са спектакля «Пінская шляхта». Нацыянальны акадэмічны тэатр імя Янкі Купалы

Гратэск — наўмыснае рэзкае, шаржыраванае скажэнне з'яў рэчаіннасці, спалучэнне рэальнага з фантастычным.

У чым, на ваш погляд, выявіўся неадназначны падыход В. Дуніна-Марцінкевіча да паказу пінскай шляхты?

вадэвільныя песні ў творы — гэта не толькі любоўныя рамансы, але і сатырычныя куплеты. Як, напрыклад, тыя, што ў з'яве 4 спявае Куторга:

Гдзе ўнадзіцца юрыста,
Вымеце хату дачыста.
Такіх дзіваў нагаворыць,
Так многа кручкоў натворыць,
Што, пачасаўшы каршэнь,
Ты рассупоніш кішэнь.
Не дасі? Цябе замучыць...

▲ Я. Лявіцкі. Пінчукі

Вострую сатырычную скіраванасць твора добра адчуулі і ахоўнікі царскага рэжыму. Знамянальна, што пры жыцці пісьменніка «Пінская шляхта» не ўбачыла ні святла тэатральнай рампы, ні друкарскага станка.

Нават калі ў канцы XIX стагоддзя вядомы беларускі гісторык і літаратуразнавец Мітрафан Доўнар-Запольскі захацеў змясціць фарс-вадэвіль у сваім «Календаре Северо-Западного края» на 1890 год, ад царскага цэнзара ён атрымаў наступнае заключэнне: «По моему мнению, подобное произведение, в коем в неприглядном свете выставляется личность должностного лица, станового пристава, который к этому везде называется “найяснейшая корона”, вряд ли удобно помещать в каком-либо издании, а в особенности в таком, как календарь, который предназначается для распространения в среде местного населения».

Упершыню твор быў надрукаваны толькі ў 1918 годзе.

Сёння «Пінскую шляхту» мы звычайна ўспрымаем на літаратурнай беларускай мове, якую яна займела дзяякуючы Янку Купалу і Язэпу Лёсіку пры першай публікацыі. На самай справе аўтэнтычны¹ тэкст напісаны на заходнепалескім (пінскім) дыялекце — маналогі і дыялогі дзейных асоб, радкі песень, і толькі прозвішчы дзейных асоб, аўтарскія рэплікі і заўвагі пададзены на рускай мове. Аўтар стылізаваў мову сваіх персанажаў пад вядомы яму пінскі дыялект.

¹ Аўтэнтычны — дакладны, адпаведны арыгіналу.

Пры гэтым у пэўным сэнсе мова персанажаў індывидуалізавана. Так, Кручкоў гаворыць своеасаблівай «трасянкай», мешанінай мясцовых слоў і слоў рускай мовы. Што датычыць вобраза Кутorgі, то мова яго багатая на вострыя і вельмі дасціпныя народныя выразы, («даганяючи не нацалаўца»; «здаровы як рыжык баровы»; «калі абора цячэ — гаспадыня бліны пячэ, а калі гумно цячэ — гаспадар з хаты ўцячэ»; «млын меле — мука будзе, язык меле — бяда будзе» і г. д.). Вобраз Кутorgі не адназначны. З аднаго боку, Кутorgа гатовы дзеля ўласнай карысці «крыва» сведчыць на судзе. З другога — ён своеасаблівы філосаф («Быць філосафам — то значыць: // Не бач, што не трэба бачыць»), выяўляе здольнасці спевака, спявае рамансы, прыпейкі. Менавіта яму аўтар даручае закончыць свой фарс-вадэвіль традыцыйным зваротам да публікі.

Заканчэнне твора звычайна супадае з развязкай дзеяння. У «Пінскай шляхце», аднак, развязка папярэдняга дзеяння супадае з завязкай наступнага. Кручкоў, імкнучыся да нажывы, пры сваім ад'ездзе хітра страўлівае яшчэ адну пару пінскай шляхты. Ён адводзіць убок Альпенскага і паведамляе, што Статкевіч адмаўляе яму ў праве называцца шляхціцам. Затым падыходзіць да Статкевіча і кажа: «Знаеш? Цябе Альпенскі аблаяў мужыком». Статкевіч раз'юшыўся: «Ён смеў называць мяне мужыком?! Мне сам Юры Кабылінскі падпісаў грамату — дык я ж на шкуры яго выпішу сваё шляхецтва!» Зноў пачынаецца бойка. Калі ж Ліпскі просіць Кручкова разняць «деруящихся»,

Шасцідзесяцігадовы «кавалер» хоча ажаніцца з сямнаццацігадовай Марысіяй, а за гэта гатоў «крыва» сведчыць на карысць Ціхона Пратасавіцкага (бацькі Марысі).

Якія творы рускай літаратуры пераклікаюцца з камедыяй «Пінская шляхта»?

Сцэна са спектакля «Пінская шляхта». Нацыянальны акадэмічны тэатр імя Янкі Купалы.
У ролі Кутorgі — М. Кучыц ►

«а то і з вас штраф будзе належыць», той адказвае: «Не ка мне, не ка мне, — няхай у суд падаюць, тагды прыеду на следства! Бывайце здаровы!» І з Пісулькіным пакідае пінскую шляхту ў надзеі на новы прыезд, на новы добры «ўлоў».

Апрача іншага, у гэтай сцэне мы бачым, з чаго пачала разгортвацца інтрыга твора, які завязваўся яго сюжэт.

Звернем увагу на адну дэталь, якая характарызуе сутнасць пінскай шляхты: «сам Юры Кабылінскі падпісаў грамату».

Хто ж такі Юры Кабылінскі?

З біяграфіі В. Дуніна-Марцінкевіча вядома, што сярод дэмакратычнай інтэлігенцыі, якая па-сяброўску збіралася ў мінскай кватэры пісьменніка, быў вядомы калекцыянер і гумарыст Ю. Кабылінскі. Маючы ў сваёй калекцыі старую паперу, пячаткі, узоры подпісаў, ён мог дзеля жарту любому выдаць «грамату шляхціца», пацвердзіць шляхецтва. Што ён, несумненна, часам і рабіў.

Але якая вартасць была таго «пацверджанага» шляхецтва — гэта якраз і паказваецца ў «Пінскай шляхце».

Фарс-вадэвіль Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча «Пінская шляхта» вось ужо сто гадоў не сыходзіць са сцэны шэрага беларускіх тэатраў. Асаблівым поспехам карыстаецца яго ўвасабленне рэжысёрам Мікалаем Пінгіным на сцэне Нацыянальнага аkadэмічнага тэатра імя Янкі Купалы. У пастаноўцы гэтага беларускага рэжысёра спектакль у перакладзе на польскую мову ішоў і на варшаўскай сцэне.

Відавочна, і проблемы п'есы, і майстэрства драматурга імпануюць гледачам. «Пінская шляхта», як і некаторыя іншыя драматычныя творы Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча, аказала ўплыў на развіццё беларускай драматургіі, у прыватнасці на творчасць класіка беларускай літаратуры Янкі Купалы, яго камедыю «Паўлінка».

Знамянальна, што перакладчыкам п'есы на польскую мову стала Барбара Крыжанска-Чарнавеска — наша далёкая суайчынніца, пра праўнучка самога драматурга, жыццё якой (яшчэ да высвяolenня свяцтва з В. Дунінам-Марцінкевічам) было звязана з літаратурай.

- Што складае канфлікт камедыі «Пінская шляхта»?
- Як паказвае драматург засцянковую шляхту? Якія прыёмы сатырычнай тыпізацыі¹ выкарыстоўвае драматург для стварэння вобразаў камедыі?
- Вызначце, якіх жыццёвых прынцыпаў прытрымліваецца Куторга. Выкарышце ваша стаўленне да яго.
- З дапамогай якіх мастацкіх сродкаў ствараецца вобраз Кручкова? Складзіце цытатную харктарыстыку вобразаў станавога прыстава Кручкова і яго памочніка Пісулькіна.
- Разгледзьце фотаздымкі са спектакля «Пінская шляхта». Паразважайце, наколькі вобразы тэатральных герояў зневажаюць сваім літаратурным прататыпам. Аргументуйце сваю думку.
- Прачытайце ў слоўніку літаратуразнаўчых тэрмінаў, што такое гратэск. Раствумачце, з якой мэтай выкарыстоўваецца прыём гратэску ў творы.
- Як у п'есе суадносіцца развязка дзеяння з яго завязкай?
- Па якой прычыне п'еса «Пінская шляхта» не трапіла ў свой час у друк і на сцэну? Чаму камедыя ў нашы дні не сыходзіць са сцэн беларускіх тэатраў? У чым актуальнасць твора?
- Раскрыйце сэнс назвы твора. Складзіце дыяманту² «Пінская шляхта».

Ключавое слова	Парарадок складання дыяманты
Шляхта	Тэма (назоўнік)
	Два азначэнні (прыметнікі)
	Дзеянне (тры дзеясловы)
	Асацыяцыі (чатыры назоўнікі) (падбіраюцца антонімы да папярэдніх паняццяў)
	Дзеянне (тры дзеясловы)
	Два азначэнні (прыметнікі)
Пінская шляхта	Тэма (назоўнік)

 10. Падрыхтуйце мультымедыйную презентацыю «Ля тэатральнай афішы: камедыя Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча «Пінская шляхта»». Выкарыстайце відэаролік спектакля «Пінская шляхта».

 11. Пазнайце героя па яго маўленчым партрэце (трэнажор «Героі камедыі В. Дуніна-Марцінкевіча «Пінская шляхта»»).

¹ Прывёмы сатырычнай тыпізацыі — гаваркія прозвішчы, мова персанажаў, іх учынкі, аўтарскія рэмаркі, іронія, мастацкая дэталі і інш.

² Дыяманта — сямірадковы верш, пабудаваны на антаніміі паняццяў.

Фарс і вадэвіль як камедыйныя жанры

Вадэвіль — невялікі, аднаактавы камедыйны твор з займальнай інтригай, анекдатычным парадаксальным сюжэтам, песнямі-куплетамі, часам танцамі.

Усё гэта прысутнічае ў «Пінскай шляхце». У прыватнасці, тут і анекдатычны сюжэт са шчаслівай развязкай, і даволі дынамічныя дыялогі, і сам твор складаецца ўсяго з аднаго акта. У ім мы сустра-каемся з танцамі і частымі песнямі. Іх дзевяць. Гэта арыі Марысі (з'явы 1 і 9), Куторгі (з'явы 4, 5, 6 і апошняя), дуэты Марысі і Грышкі (з'ява 2), Марысі і Куторгі (з'ява 6). Жанр гэтай п'есы В. Дунін-Мар-цинкевіч вызначыў як **фарс-вадэвіль**.

Фарс (фр. *farce*, ад лац. *farcio* — ‘начыняю, напаўняю’) — не-вялікая камедыя ці вадэвіль з элементамі грубаватых жартаў, надмернымі знешнімі камічнымі эффектамі, жаданнем паказаць чалавека ці падзею ў шаржыраваным, карыкатурным выглядзе.

Няцяжка заўважыць у «Пінскай шляхце» яўныя перавелічэнні ў запалоханаасці і ганарлівасці прадстаўнікоў шляхецкага саслоўя, у нахабнай беспакаранасці Кручкова і Пісулькіна, якія вядуць адначасова і «следства», і «суд». Гэта зроблена пісьменнікам, каб звярнуць увагу на сацыяльнае ўладкаванне тагачаснага грамадства, на прыніжанае становішча простых людзей. Зрэшты, як сведчыць назва твора, гэта не зусім простыя людзі, а ўсё-такі шляхта. Тады што ўжо казаць пра стаўленне падобных Кручковых да звычайных сялян, няхай сабе і вызваленых ужо ад прыгону, дый не толькі «ў глушы Пінскага павета», а і па ўсёй Беларусі! На такі роздум мог у свой час наштурхнуць фарс-вадэвіль «Пінская шляхта», чаго і баяліся царскія цэнзары. Таму і не далі магчымасці надрукаваць гэты твор.

1. Якія асаблівасці ўласцівы вадэвілю і фарсу?
2. Прыгадайце аўтарскую жанравую характеристыку п'есы «Пінская шляхта». Уявіце сябе літаратуразнаўцам-крытыкам: вызначце жанр твора і падмацуцце адказы прыкладамі з тэксту п'есы.

Францішак Багушэвіч

(1840—1900)

П. Сергіевіч.

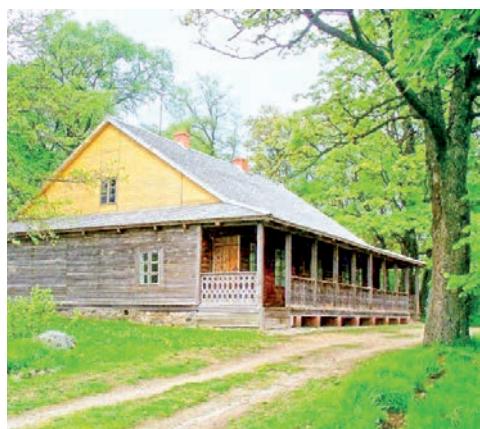
Партрэт Францішка Багушэвіча ►

Нарадзіўся Францішак Казіміравіч Багушэвіч 21 сакавіка 1840 года ў вёсцы Свіраны на Віленшчыне ў сям’і небагатага беларускага шляхціца. Сёння Свіраны — невялікі хутар на тэрыторыі Літвы, дзе ад былога шляхецкага маёнтка засталіся толькі старыя ліпавыя прысады. Аднак сапраўдны родны кут пісьменніка — гэта вёска Кушляны цяперашняга Смаргонскага раёна, куды сям’я Багушэвічаў пераехала перад 1846 годам. Тая хата, у якой Францішак правёў свае лепшыя дзіцячыя і юначыя гады, не захавалася. Але ў атачэнні ста-гадовых ліп і ясеняў стаіць другая хата, якую ў канцы 1890-х гадоў пабудаваў сам пісьменнік і дзе ён жыў і тварыў да самай смерці — 28 красавіка 1900 года. У гэтым доме ў 1990 годзе распачаў сваю працу мемарыяльны музей Ф. Багушэвіча.

У наваколлі Кушлян захаваўся валун, на якім аматары творчасці паэта пасля яго смерці зрабілі надпіс «Памяці Мацея Бурачка». Ля валуна Ф. Багушэвіч сустракаўся са сваімі сябрамі. Кажуць, што нават хаваў пад ім свае рукапісы і забароненыя публікацыі.

Музей-сядзіба
Францішка Багушэвіча
«Кушляны» (Гродзенская вобласць) ►

▲ Л. Гумілеўскі,
С. Гумілеўскі.
Помнік Ф. Багушэвічу
ў Смаргоні

1863 года пачалося паўстанне, у якім дзеяйны ўдзел прыняла ўся сям'я пісьменніка. Францішак змагаўся з царскім войскам у мясцінах, дзе яго ніхто не ведаў, і гэта выратавала ад арышту. Цяжка паранены ў Аўгустоўскіх лясах, ён тайна лечыцца пад Беластокам. Потым, каб пазбегнуць арышту, перабраўся ва Украіну. З дапамогай сваякоў і сяброў Ф. Багушэвіч паступіў у 1865 годзе ў Нежынскі юрыдычны ліцэй.

У сувязі з каранацыяй новага рускага цара Аляксандра III з'явіўся ўказ пра амністыю ўдзельнікаў паўстання.

У суседній вёсцы Жупраны ўстаноўлены помнік аўтару «Дудкі беларускай». А ўрайцэнтры, у Смаргоні, у Дзень беларускага пісьменства ў 2009 годзе быў урачыста адкрыты яшчэ адзін велічны помнік пісьменніку.

Пачатковую адукацыю Францішак атрымаў дома, з дапамогай «даректараў» (наёмных настаўнікаў).

Потым была Віленская гімназія, якую ўліку чатырох лепшых вучняў ён скончыў якраз у год адмены прыгоннага права. У тым жа годзе паехаў у сталіцу Расійскай імперыі і стаў студэнтам фізіка-матэматычнага факультэта Пецярбургскага ўніверсітэта. Аднак, прадчуваючы наступленне лёсавызначальных падзеяў, вярнуўся на радзіму і стаў настаўнічаць у Доцішках (цяпер Воранаўскі раён). У студзені

пачатку 1884 года Францішак Багушэвіч вярнуўся ў Вільню. Нейкіх паўтара дзесятка гадоў адвёў яму лёс на адносна спакойную

У сям'ёй, карыстаючыся амністыяй, вярнуўся на радзіму.

У пачатку 1884 года Францішак Багушэвіч вярнуўся ў Вільню. Нейкіх паўтара дзесятка гадоў адвёў яму лёс на адносна спакойную

юрыдычную дзейнасць і напружаную літаратурную творчасць. Прычым праца адваката была навідавоку, яна хоць і клопатная, але давала пэўны прыбытак, прыносіла часам нават славу. Адвакат Ф. Багушэвіч абараняў у судзе ў асноўным «прыніжаных і абражаных» — найперш сялян, рабочых, дробных службоўцаў, што дало падставы паэту Рыгору Семашкевічу так выказацца пра яго:

На ўсю Беларусь мільён пракурораў
І толькі адзін, толькі ён адвакат.

▲ Ф. Багушэвіч.
Фотаздымак 1889 года

Вядома, кажучы пра адваката, паэт меў на ўвазе не столькі прафесію Францішка Багушэвіча, колькі яго ролю народнага заступніка і абаронцы з дапамогай мастацкага слова. Пісьменніцкая ж дзейнасць зусім не прыносіла прыбытку, а наадварот, вымагала значных выдаткаў на друкаванне твораў за ўласны кошт. Больш таго — забірала ўвесь вольны ад асноўнай працы час, была звязана з рызыкай страціць пасаду і нават трапіць за краты.

Сапраўды, турма чакала Ф. Багушэвіча, калі б улады даведаліся, што ён піша творы на забароненай беларускай мове ды яшчэ друкуе іх за межамі Расійскай імперыі.

Тое, што на працягу шэрага гадоў па-беларуску пісалася таемна, склала першую кнігу паэта — «Дудка беларуская», якую ён пад псеўданімам Мацей Бурачок здолеў выдаць у Кракаве (Аўстра-Венгрыя) у 1891 годзе. Яшчэ праз тры гады, у Познані (Прусія), выйшаў з друку другі паэтычны зборнік Багушэвіча — «Смык беларускі» — пад псеўданімам Сымон Рэўка з-пад Барысава. У 1896 годзе «Дудка беларуская» была перавыдадзена. Тым самым Ф. Багушэвіч хацеў стварыць ілюзію наяўнасці беларускага літаратурнага руху, у якім быў бы не адзін стваральнік нацыянальнай літаратуры, а хаця б некалькі. Пра гэта, у прыватнасці, сведчаць радкі прадмовы да «Смыка беларускага»: «Граю трошкі на скрыпачцы, ну дык няхай і мая ксёнжачка завецца струмантам якім; вот я і назваў яе “Смык”. Смык ёсць, а хтось скрыпку, можа, даробе, а там была “Дудка” — вот і мы зробім музыку...»

Але «Скрыпка беларуская» ўсё ж выйшла. Так назвала свой паэтычны зборнік, што пабачыў свет у 1906 годзе, беларуская паэтэса Іётка (Алаіза Пашкевіч).

Што ж да жаданай «Скрыпкі», то Францішак Багушэвіч у канцы жыцця падрыхтаваў трэці зборнік вершаў, які так і назваў — «Скрыпка беларуская». Рукапіс гэтай кніжкі быў страчаны і дагэтуль не адшуканы.

Кнігі Францішка Багушэвіча, што парушылі шматгадовае маўчанне беларускага нацыянальнага друку, сталі новым крокам не толькі ў беларускім прыгожым пісьменстве, але і ў станаўленні беларускай нацыянальнай ідэі, у духоўным адраджэнні беларускага народа. «Дудка беларуская» і «Смык беларускі» Ф. Багушэвіча рознымі шляхамі нелегальна траплялі да беларусаў. Яны перадаваліся з рук у рукі, многія змешчаныя ў іх творы перапісваліся, завучваліся на памяць, фалькларыздаваліся. Такім чынам, Францішак Багушэвіч аказаў уплыў на грамадскую думку, на далейшае развіццё беларускай літаратуры. Яго малодшы літаратурны пабрацім Адам Гурыновіч з удзячнасцю пісаў:

Дзякую табе, браце, Бурачок Мацею,
За тое, што ў сэрцы збудзіў ты надзею.
Што між братоў нашых знаходзяцца людзі
З кахающим сэрцам і баляшчай грудзяй.
Дзякую табе, браце, і за тыя слова,
Што ўспомнілі звукі нашай роднай мовы...

1. Складзіце сінхранічную табліцу «Жыццёвы і творчы шлях Ф. Багушэвіча».
2. Якія факты з жыцця Ф. Багушэвіча пацвярджаюць слова Рыгора Семашкевіча: «На ўсю Беларусь мільён пракурораў // І толькі адзін, толькі ён адвакат»?
3. Чаму свае кнігі пісьменнік выдаваў за мяжой і пад рознымі псеўданімамі?
4. Які ўплыў аказаў Францішак Багушэвіч на беларускіх пісьменнікаў — сваіх сучаснікаў і наступнікаў?
5. Якія рысы «мужыцкага адваката» можна ўбачыць на фотаздымку Ф. Багушэвіча 1889 года і ў слоўным партрэце: «Гэта ўжо ў Вільні, на скіле жыцця, кожную раніцу з аднаго канца горада ў другі ішоў з тоўстаю папкаю

ў руках сярэдняга росту чалавек у простай вopратцы і юхтовых ботах. Доўгія сіаватыя вусы, падстрыжаная барада, глыбокі раздум сумных вачэй крыху старылі яго твар, але крок Багушэвіча быў упэўнены і рухавы. Так ходзяць толькі людзі, якія валодаюць вялікай сілай волі, адданыя сваім перакананням» (*Сцяпан Александровіч*)?

- 6. Пасправуйце стварыць віртуальны музей, прысвечаны Ф. Багушэвічу. Выкарыстайце звесткі пра пісьменніка, прадстаўленыя ў вучэбным дапаможніку і электронным рэсурсе.

Палымяным словам публіцыста

На першай старонцы «Дудкі беларускай», перад вершамі, Ф. Багушэвіч змясціў «Прадмову», якую распачаў шчырым і даверлівым зваротам да чытачоў: «Братцы мілыя, дзеці Зямлі-маткі маей!»

Ад імя кемлівага і дасціпнага селяніна Мацея Бурачка ён распачынае гутарку «аб нашай долі-нядолі, аб нашай бацькавай спрадвечнай мове». Як слушна сцвярджаецца ў **«прадмове да зборніка «Дудка беларуская»**, «пазнаюць людзей ці па га в о р цы, ці па адзежы, хто якую носе; ото ж га в о р к а, язык і ёсць адзежа душы». Аднак нашу мову, як піша Мацей Бурачок, «мы самі, ды і не адны мы, а ўсе людзі ўсёй «мужыцкай» завуць». І калі б хто захацеў «цыдулку ці да бацькі лісток напісаць па-свойму, дык, можа б, і ў сваёй вёсцы людзі сказаі, што «піша па-мужыцку», і як дурня абсмяялі б». І вось ён гэтym «ўсёй» людзям, магчымым чытачам кніжкі, спакойна даводзіць няслушнасць такіх меркаванняў. Пры гэтym адкрыта прызнаецца, што і сам калісьці думаў, што «мова наша — «мужыцкая»...» Думаў да таго часу, пакуль не навучыўся «чытаць-пісаць», пакуль не паездзіў па свеце, пакуль, чытаючы кніжкі на іншых мовах і чуючы замежную гаворку, не пераканаўся, што «мова нашая ёсць такая ж людская і панская, як французская, альбо нямецкая, альбо і іншая якая».

Пісьменнік апеляваў менавіта да гэтых моў, таму што яны ў той час у Еўропе лічыліся эталоннымі, самымі прыгожымі і дасканалымі. Нават польскае панства і рускае чыноўніцтва дзеля іх пагарджала сваімі роднымі мовамі, старалася размаўляць па-французску ці па-нямецку.

Прапануйце план мерапрыемстваў, прысвечаных Міжнароднаму дню роднай мовы. Пасправаўйце разам з аднакласнікамі арганізаваць адно з іх у вашай навучальнай установе.

Мацей Бурачок з усёй палкасцю абараняе родную мову, «бо яна нам ад Бога даная, як і другім добрым людцам». Даводзіць сялянам, што называецца яе трэба не «мужыцкай», а «беларускай» (гэта слова нават вылучана ў прадмове да зборніка «Дудка беларуская»). Пры гэтым ён звязаеца не толькі да псіхікі, эмоций, але і да свядомасці, ведаў. Так, аўтар прыгадвае часы Вялікага Княства Літоўскага, у якім беларуская мова была дзяржаўной, сцвярджае, што чытаў «ці мала старых папераў, па дзвесце, па трыста гадоў таму пісаных у нашай зямлі і пісаных вялікімі панамі, а нашай мовай чысцюсенькай, як бы вот цяпер пісалася». Відавочна, ён меў на ўвазе Статут Вялікага Княства Літоўскага, шматлікія документы, напісаныя ў XIV—XVI стагоддзях на старабеларускай мове. Зразумела, простым сялянам гэтыя тэксты былі недаступныя, але яны мусілі верыць (і верылі) свайму супляменніку. Як верылі і тады, калі Ф. Багушэвіч прыводзіў прыклады духоўнага адраджэння іншых славянскіх народаў — балгараў, харватаў, чэхаў, украінцаў і «другіх пабратымцаў нашых», якія ўжо мелі (у адрозненне ад беларусаў) «па-свойму пісаныя і друкованыя ксёнжачкі і газэты, і набожныя, і смешныя, і слёзныя, і гісторыйкі, і баечкі».

Згодна са словамі Францішка Багушэвіча, адраджэнне народа пачынаецца з адраджэння мовы, з набыцця ёй грамадскага статусу, з выкарыстання мовы ў друку, справаводстве, мастацкай літаратуры, у розных сферах культуры, адукцыі, науки. У той жа час знікненне народа звязаеца са знікненнем яго мовы. Вуснамі Мацея Бурачка, селяніна, якому асабліва павінны давяраць такія ж сяляне-чытачы,

ён нагадвае, што «шмат было такіх народаў, што страцілі найперш мову сваю, так як той чалавек прад скананнем, катораму мову займе, а потым і зусім замёрлі». Каб не здарылася гэтага, аўтар «Дудкі беларускай» заклікае, умольвае: «Не пакідайце ж мовы нашай беларускай, каб не ўмёрлі!»

Другой актуальнай праблемай, на якую звярнуў увагу пісьменнік, была назва той зямлі, на якой жылі беларусы.

Кемлівы і дасведчаны Мацей Бурачок аспрэчвае, з аднаго боку, назуву «Літва», з другога боку — «Северо-Западный край», даводзіць, што ўсюды трэба карыстацца адной назвай — «Беларусь». Каб не было ніякага сумнення ў правільнасці гэтых меркаванняў, Мацей Бурачок звяртаецца да гісторыі Вялікага Княства Літоўскага, якое ў перыяд свайго росквіту працягнулася «ад Балтыцкага мора ўдоўжкі аж да Чорнага», а ў сярэдзіне, «як тое зярно ў гарэху, была наша зямліца — Беларусь!». Паходжанне ж самай гэтай назвы тлумачыцца ім на эмацыянальным узоруні: «Не вялікая, не мала, не чырвоная, не чорная яна была, а белая, чистая: нікога не біла, не падбіала, толькі баранілася». Мацей Бурачок гэтым выказваннем далучаецца да адной з версій паходжання назвы Белая Русь, згодна з якой частку Старажытнай Русі, а менавіта цяперашнія беларускія землі, назвалі так таму, што яны не былі заваяваны татара-манголамі, заставаліся чыстыя (белыя) ад захопнікаў.

Нарэшце, адстойваючы неабходнасць існавання самай назвы «Беларусь», аўтару прадмовы да зборніка «Дудка беларуская» патрэбна было акрэсліць і межы Беларусі. Ён канкрэтна адказваў на пытанне: «Гдзе ж

З 1840 года беларускія землі афіцыйна сталі называцца «Северо-Западным краем». Неафіцыйна, па традыцыі, губерні Віленская, Гродзенская і Мінская называліся Літвой (адсюль — Мінск-Літоўск, Брэст-Літоўск), а Магілёўская, Віцебская і Смаленская — Беларуссю.

Гэта акрэсленне тэрыторыі Беларусі па сутнасці супала з вывадамі буйнога вучонага, заснавальніка беларусазнаўства — акадэміка Яўхіма Карскага, які прыблізна ў той самы час даследаваў розныя гаворкі беларускай мовы і складаў сваю вядомую «Этнаграфічную карту беларускага племені».

цяпер Беларусь?» Паняцце «мова — народ» ён лагічна разгарнуў у трывадлу «мова — народ — краіна» і адказваў на гэта пытанне наступным чынам: «Там, братцы, яна, гдзе наша мова жывець: яна ад Вільні да Мазыра, ад Вітэбска за малым не да Чарнігава, гдзе Гродна, Мінск, Магілёў, Вільня і шмат мястэчкаў і вёсак...»

Вызначэннем тэрытарыяльных меж Беларусі і завяршаецца прадмова да зборніка «Дудка беларуская». У ёй Ф. Багушэвіч выявіў новае, у параўнанні з ранейшымі беларускімі пісьменнікамі, разуменне нацыянальной ідэі. Побач з гэтым «Прадмова» (як і ўся творчасць Ф. Багушэвіча) даводзіла народам-суседзям: на гістарычную арэну выходзіць яшчэ адзін народ — беларусы.

1. Вызначце тэму, праблематыку і ідэйную скіраванасць прадмовы да зборніка «Дудка беларуская».
2. Чаму ў «Прадмове» пісьменнік звяртаецца да чытачоў менавіта ад імя селяніна Мацея Бурачка?
3. Якімі эпітэтамі Ф. Багушэвіч характарызуе беларускую мову? Якія слова з прадмовы да зборніка «Дудка беларуская» заклікаюць нас шанаваць родную мову?
4. Як вы разумееце выкаванне Францішка Багушэвіча, што «гаворка, язык і ёсьць адзежа душы»?
5. Якія доказы прыводзіць пісьменнік у абарону «людскасці і панскасці» беларускай мовы?
6. Чаму ў часы Ф. Багушэвіча патрэбна было адстойваць саму назуву нашай краіны — Беларусь?
7. У чым заключаецца актуальнасць «Прадмовы» Францішка Багушэвіча для нашага часу?
8. Францішак Багушэвіч першы сярод нашых пісьменнікаў у сваёй «Прадмове» геаграфічна абазначыў межы Беларусі задоўга да таго, як яна набыла дзяржаўную незалежнасць. Пашукайце ў даступных вам выданнях «Этнаграфічную карту беларускага племені» акадэміка Яўхіма Карскага, супастаўце яе з развагамі пісьменніка. Пры адказе выкарыстайце адпаведныя радкі з прадмовы да зборніка «Дудка беларуская». Успомніце з урокаў гісторыі дзеячаў культуры, якія ўнеслі ўклад у распрацоўку беларускай нацыянальнай ідэі. У чым заключаўся гэты ўклад?

Лірычна творчасць

Зборнік «Дудка беларуская» адкрываўся вершам «**Мая дудка**» — своеасаблівым творчым крэда¹ Ф. Багушэвіча.

Па форме гэта алегарычны маналог, звернуты да дудкі, што ў дадзеным выпадку ўвасабляе сабой паэзію.

Беларускім Дударом называлі В. Дуніна-Марцінкевіча — па на-зве аднаго з яго вершаваных зборнікаў («Дудар беларускі, або Усяго патроху»). Аднак «дудка» Францішка Багушэвіча значна адрозні-ваецца ад «дуды» Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча. Голас «дуды», спакойна-разважлівы, памяркоўны, быў скіраваны ў бок тагачаснай шляхты: пачуйце, панове, мяне, вашага сабрата, я вам дакажу, што і мужыкі — такія ж людзі, палюбіце іх усім сэрцам, гэтых «братоў меншых». У часы прыгоннага права такія заклікі былі своечасовымі і ўвогуле прагрэсіўнымі. У той жа час «дудка» Францішка Багушэвіча ўжо зусім іншая. Па-першае, на ёй іграе не шляхціц. Паэт наўмысна ўкладае яе ў вусны селяніна, мужыка. Па-другое, яна не іграе, а галосіць. Хацелася б іграць на ёй нешта вясёлае, «каб усе ў кола, // Узяўшыся ў бокі, // Ды пайшлі у скокі... // Каб аж пыл курыўся». «Грай, васола, грай // Альбо долю дай!...» — загадвае паэт сваёй «дудцы», сваёй Музе. Але дзе тут весяліцца, калі, як ён кажа далей:

Сорак гадоў б'юся,
Ніяк не зварнуся,
Ніяк не натраплю
Вадзіцы хоць каплю,

Ды такой вадзіцы,
Ды з такой крыніцы,
Што як хто нап'ецца,
Дык вольным стаецца.

І тады паэт вырашае: «Кіну ж дудку тую, // А зраблю другую». Якую? «Ад жалю, ад смутку». Каб яна плакала «над народу доляй», каб іграла «слёзным тонам // Над народу сконам». І толькі тады, калі не стане няшчасных крывавых слёз, кажа паэт, «тагды кончу гранне».

Вобраз дудкі беларускай, які вызначыў і назуву ўсёй кнігі Францішка Багушэвіча, сімвалізуе сабой мастацства з яго асноўнай мэтай — служыць працоўнаму чалавеку, стваральніку ўсіх матэрыяльных даброт.

¹ Крэда — погляды, перакананні.

У паэтаў нярэдка розныя інструменты ўвасаблялі паэтычную творчасць.

У Тараса Шаўчэнкі гэта была кобза. Адсюль і назва яго першага паэтычнага зборніка — «Кабзар». Пазней самога ўкраінскага паэта сталі называць Кабзаром.

Якія музычныя інструменты ўвасабляюць беларускае мастацтва? Прыведзіце прыклады з твораў беларускай літаратуры.

Паэт часта звязртаецца да алегорыі. Як, напрыклад, у вершы **«Хмаркі»**. Верш гэты шматзначны. На першы погляд, яго трэба было б аднесці да чыста пейзажнай лірыкі. Але гэта толькі тады, калі разумець хмаркі адно ў прамым значэнні, як з'яву прыроды.

Алегорыя (ад грэч. *allos* — ‘іншы’ і *agoreuo* — ‘гавару’) — іншасказальнае адлюстраванне прадмета ці з'явы праз вобразы, якія маюць пераносны сэнс.

матывы. Дарэчы, у алегарычным сэнсе мы ўспрымаем і верш Міхаіла Лермантава «Тучки» («Тучки небесные, вечные странники...»). Магчыма, гэты твор рускага паэта прадвызначыў з'яўленне і верша Ф. Багушэвіча. Аднак у беларускім творы можна ўбачыць і яшчэ адзін матыў — філасофскі. Ён заключаны ў апошніх радках верша: «Уміраючы, жыццё носіце, // Усяму жыццё, сабе толькі крэс¹!»

Што агульнага ва ўспрыманні хмарак Фердынандам Рушчыцам і паэтам Францішкам Багушэвічам?

◀ *Ф. Рушчыц. Краявід з хмарамі*

¹ *Крэс* — імгненне; тут: канец, знікненне.

Пralіваючыся дажджом над зямлёй, нівамі, паміраочы, хмаркі прыносяць жыщё раслінам, дрэвам. Як тыя зярніты, што, паміраочы ў раллі, даюць жыщё новаму коласу. Ці не ў гэтым вечным кругазвароце — моц і сэнс жыщя? Пытанне філасофскае. Таму верш можа ўспрымацца і як філасофскі.

1. Якім настроем прасякнуты верш «Мая дудка»? Чаму?
2. Дакажыце, што верш «Мая дудка» — своеасаблівы творчы маніфест Ф. Багушэвіча. Вызначце ідэю гэтага твора.
3. Чым «дудка» Францішка Багушэвіча адрозніваецца ад «дуды» Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча?
4. Як вы разумееце заключныя радкі верша «Хмаркі»: «Уміраючы, жыщё носіце, // Усяму жыщё, сабе толькі крэс»?
5. Раскрыйце сутнасць і ролю сімвалічных і алегарычных образаў у вершах «Мая дудка», «Хмаркі».
6. Супастаўце вершы Францішка Багушэвіча «Хмаркі» і Міхаіла Лермантаў «Тучкі». Вызначце агульнае і рознае ў іх. Адказ падмацуіце радкамі з тэкстай.
7. Уявіце сабе створаны Ф. Багушэвічам мастацкі образ беларускага селяніна. Зрабіце яго вуснае апісанне. Супастаўце з вобразам на карціне Нікадзіма Сілівановіча «Пастух са Свянцяншчыны» (гл. уклейку).

Тэорыя літаратуры

Прадмова як жанр публіцыстычнай літаратуры

Публіцыстика (ад лац. *publicus* — ‘грамадскі’) — сукупнасць твораў, якія знаходзяцца на памежжы грамадска-палітычнай і мастацкай літаратуры і аб’ядноўваюць выказванні на актуальныя для пэўнага часу сацыяльна-палітычныя або грамадска-культурныя тэмы.

Публіцысты выказваюць уласны пункт погляду на тыя ці іншыя надзённыя праблемы, з павышанай эмачыянальнасцю звязтаюцца да сваіх сучаснікаў, каб пераканаць іх у праваце сваіх меркаванняў.

Прадмова — жанр публіцыстыкі, невялікі тэкст, які ў друку папярэднічае асобным навукова-дакументальным і мастацкім творам.

Першымі ў гісторыі беларускай літаратуры яскравымі ўзорамі публіцыстыкі з'яўляюцца прадмовы і пасляслоўі Францыска Скарыны да перакладзеных ім асобных кніг Бібліі. Відавочна, на традыцыях Скарыны засноўваўся і Ф. Багушэвіч, калі пісаў прадмовы да зборнікаў вершаў «Дудка беларуская» і «Смык беларускі». У іх — той жа шчыры і палкі заклік да чытачоў-сучаснікаў, у прыватнасці заклік не пакідаць «мовы нашай беларускай, каб не ўмёрлі». Не столькі на навуковым, колькі на такім жа эмацыянальным узроўні пісьменнік тлумачыць сутнасць самай назвы нашай краіны — Беларусь («Не в яліка я, не малая, не чыроная, не чорная яна была, а белая, чистая: нікога не біла, не падбіала, толькі барапілася»). Усё гэта паказвае, што прадмова да зборніка «Дудка беларуская» — твор публіцыстычны, а не навуковы, і ў ім не меншае значэнне, чым навуковы доказ, мае мастацкі домысел, вобразны выклад думкі, эмацыянальнае ўздзеянне на чытача.

1. Прадмова — жанр публіцыстыкі. Абгрунтуйце гэты тэзіс.
2. Чым адрозніваецца прадмова ад пасляслоўя?
3. Дзеля чаго Францыск Скарына пісаў прадмовы, пасляслоўі?
4. Якое значэнне для беларускай культуры мелі прадмовы Ф. Багушэвіча?
5. Адшукайце крылатыя выразы, афарызымы ў тэксле прадмовы да зборніка «Дудка беларуская». Уявіце, што вам трэба падрыхтаваць прадмову да гэтага выдання. Паразважайце, якім чынам вы прыцягнёце ўвагу патэнцыяльнага чытача.

Нацыянальнае і агульначалавече ў мастацтве слова

Час, эпоха, сацыяльнае асяроддзе кладуць свой адбітак на многія асаблівасці зместу і формы літаратуры: яе ідэйную скіраванасць, тэматыку, праблематыку, лексіку, жанравыя, відавыя прыметы і інш.

Мова — матэрыял і інструмент кожнага пісьменніка — найбольш важная (хоць і не адзіная) нацыянальная прымета літаратуры: менавіта па мове найперш адрозніваюць асобныя нацыянальныя літаратуры (беларуская, руская, польская, англійская і інш.). У той жа час па сваіх праблемах, пафасе, ідэйнай скіраванасці, чалавеказнаўчай сутнасці літаратура не менш універсальная, інтэрнацыянальная, чым іншыя віды мастацтва. У сапраўдных творах літаратуры нацыянальнае і агульначалавече, канкрэтна-гістарычнае і вечнае знітаваны непарыўна. Таму глыбока нацыянальныя пісьменнікі XX стагоддзя, накшталт Янкі Купалы, Якуба Коласа, Максіма Багдановіча, Максіма Гарэцкага і інш., з цікавасцю ўспрымаюцца і ў іншанацыянальных асяроддзях, творы іх перакладаюцца на многія замежныя мовы і сёння. Сярод нацыянальных творцаў вылучаюцца мастакі, якіх па праву называюць народнымі. Узорам непераўзыдзенай народнасці беларускай літаратуры з'яўляецца творчасць яе класікаў — Янкі Купалы і Якуба Коласа.

У гэтым раздзеле пазнаёмімся з творчасцю такіх вяршынных постацей беларускай літаратуры, як Янка Купала, Якуб Колас, Максім Багдановіч, Максім Гарэцкі.

Янка Купала

(1882—1942)

◀ *M. Савіцкі. Янка Купала*

❓ З якімі творамі Янкі Купалы вы ўжо пазнаёміліся? Чым яны вам запомніліся? Якія героі вас асабліва ўсхвалявалі і ўразілі? Чаму?

У кожнага народа сярод класікаў нацыянальнага пісьменства вылучаюцца постаці найгалоўнейшыя, якія ўнеслі асаблівы ўклад у развіццё роднай літаратуры, мовы і культуры, сталі своеасаблівымі сімваламі самога народа. У рускіх гэта Аляксандр Пушкін, ва ўкраінцаў — Тарас Шаўчэнка, у латышоў — Яніс Райніс... У беларусаў такой постаццю з'яўляецца Янка Купала (Іван Дамінікавіч Луцэвіч).

Зразумела, Янка Купала не зрабіў бы для літаратуры, культуры беларускага народа ўсяго таго, што ён здзейсніў за свае шэсцьдзясят гадоў, каб не было побач з ім паплечнікаў, аднадумцаў-падзвіжнікаў.

Нарадзіўся Іван Луцэвіч у 1882 годзе, 7 ліпеня — якраз на Купалле.

Як вядома, у ноч на Івана Купалу шукаюць у лесе папараць-кветку — кветку шчасця. Згодна з народным павер’ем, хто знайдзе яе, таму адкрыюцца многія таямніцы жыцця, той зможа зразумець мову жывёл і раслін, дасягнуць усяго, чаго захоча. Паэт таксама хацеў здабыць шчасце — і не столькі для сябе, колькі для роднага народа. Таму і выбраў сабе такі псеўданім.

Растлумачце сэнс псеўданіма Янка Купала.

Месца нараджэння паэта — Вязынка (вёска, кіламетраў за 20 на захад ад Мінска).

Дзяржаўны літаратурны
музей Янкі Купалы.
Філіял «Вязынка» ►

Бацькі будучага паэта — Дамінік Ануфрыевіч і Бянігна Іванаўна — не мелі сваёй зямлі, арандавалі яе ў буйных памешчыкаў. Адразу пасля шлюбу Луцэвічы амаль трох гады, да самага нараджэння Ясі, арандавалі кавалак зямлі ў Паморшчыне (побач з мястэчкам Ракаў Валожынскага раёна). Не паспей хлопчык у Вязынцы пачаць хадзіць, як адтуль Луцэвічы пераехалі ў Юзафова, затым былі Косіна, Сеніца, Прудзішча, Селішча... Частыя пераезды не дазвалялі сям'і Луцэвічаў абжыцца, даць дзесяцям належную па тым часе адкуацыю. Хоць, з другога боку, такое вандроўнае жыццё ўзбагачала і бацькоў, і іх дзяцей усё новымі і новымі ўражаннямі, дарыла сустрэчы з многімі цікавымі людзьмі.

Пачатковую адкуацыю Ясь Луцэвіч атрымаў у наёмных настаўнікаў, так званых дарэктараў, у Сеніцкім народным вучылішчы, у Бяларуцкім (побач з Селішчам) народным вучылішчы, два класы якога асіліў за адзін год. На гэтым яго юнацкая адкуацыя і скончылася. Трэба было працаваць, дапамагаць бацькам. А ў 1902 годзе, падарваўшы здароўе цяжкай сялянскай працай, памёр бацька, літаральна праз некалькі месяцаў ад шкарлятыны¹ памерлі малодшыя брат і дзве сястры. Патрэбна было самому становіцца гаспадаром. Ці ж тут было да сістэматычнай вучобы? Пачалася самаадкуацыя. З дапамогай кніг, якія будучы пісьменнік чытаў апантана ў любы час і ў любым месцы: у святочны дзень, на працы ў час невялікага перапынку, у хаце пры газоўцы ці лучыне...

¹ Шкарлятына — інфекцыйная хвароба, пераважна ў дзяцей.

З аўтабіяграфіі Янкі Купалы
«Прагнасць да ведаў не давала мне спакою, хоць усе дарогі да навукі, як гаворыцца, былі для мяне адрэзаны. Адно, што засталося, — гэта кнігі, і я ім аддаўся ўсёй душой і сэрцам».

Жывучы ў Селішчы, Янка пазнаёміўся з панам Сігізмундам Чаховічам, у якога была агромністая бібліятэка. Кніг для Ясія, які вольна чытаў на рускай і польскай мовах, ён не шкадаваў, і перад хлопчыкам адкрыўся цэлы кніжны свет... Кнігі дапамаглі маладому паэту атрымаць веды і пра асобныя правілы вершаванай творчасці. «Пісаць пачаў я з 1904 года, — рассказваў Янка Купала пра свае першыя вершаваныя спробы, — але спачатку нічога добра не выходзіла, паколькі я не меў тады яшчэ нават самага малога ўяўлення пра тэорыю вершавання...»

Другой крыніцай, з якой Янка Купала наталляў прагу ведаў, што абуджала яго мастакоўскую фантазію, стаў фальклор. Ён любіў слухаць народныя казкі, легенды, песні.

«Больш за ёсё, я думаю, аказаўся ўплыў на мяне беларускія народныя казкі, якія я чую у дзяцінстве, — прыгадваў ужо ў сталыя гады пает. — Калі мы жылі ў Прудзішчы... у нас служыў парабак Песляк... Ён быў надзвычайны майстра расказваць казкі. Помню, што я яму не даваў праходу. Ці пойдзе ён у поле араць, ці едзе на начлег, я заўсёды з ім і заўсёды вымольваю ў яго казкі. Расказваў ён цудоўна... Можаце сабе ўяўіць: чалавек ходзіць за сахой, а следам за ім, як варона, хаджу я і слухаю».

Трэцяй крыніцай творчасці паэта быў навакольны свет. Беларуская прырода з яе прыгожымі лясамі, рэкамі і азёрамі, багатай фаўнай і флорай. Назіранні над жыццём працоўнага сялянства, рабочых — з аднаго боку, і паноў, чыноўнікаў, фабрыкантаў — з другога. Сустрэчы з цікавымі людзьмі, у прыватнасці з беларускім пісьменнікам Ядвігіным Ш., які падахвочваў пачынаючага паэта пісаць па-беларуску (дагэтуль ён спрабаваў тварыць па-польску), а таксама з Уладзіславам Самойлам, які разгледзеў у юнаку незвычайны талент і дапамог апублікаўць у мінскай прагрэсіўнай рускамоўнай газеце «Северо-Западный край» (15 мая 1905 года) яго першы твор на беларускай мове — верш «Мужык».

З того часу Янка Купала пачаў пісаць ахвотна і многа. Праўда, перашкаджала цяжкая, далёкая ад літаратуры праца, а таксама адсутнасць беларускага перыядычнага друку. Аднак, калі ў выніку рэвалюцыі 1905—1907 гадоў была знята забарона друку на беларускай мове і ў Вільні пачала выходзіць штотыднёвая беларускамоўная газета «Наша ніва», паэт стаў друкавацца ў ёй ледзь не ў кожным нумары, апублікаваўшы там каля 150 вершаў, паэмы «У піліпаўку» (1908), «За што?» (1909), «Курган» (1912), «Бандароўна» (1913) і інш. З'яўленне ў Пецярбургу беларускага выдавецтва «Загляненіе сонца і ў наша аконца» паспрыяла выхаду ў свет і **першага зборніка** паэта — «Жалейка» (1908).

«Жалейка» Янкі Купалы стала цэлай з'явай у новай беларускай літаратуре. Чытачы ўбачылі ў ёй своеасабліве люстэрка сваіх дум і перажыванняў, надзеі і мар, крыніцу эстэтычнай асалоды. Крытыкі адразу канстатавалі: у беларускай літаратуре з'явіўся творца, пасля якога ні літаратура, ні сама беларуская літаратурная мова не патрабуюць ніякіх паблажлівых скідак на маладосць. Паўплывала «Жалейка» і на асабісты лёс яе аўтара. Паэта запрашаюць на працу ў Вільню. Ён пачынае працаваць бібліятэкам і адначасова супрацоўнікам «Нашай нівы». Знаёміца асабіста з Якубам Коласам, Сяргеем Палуянам, Ішкам Гартным, Іванам і Антонам Луцкевичамі, іншымі дзеячамі беларускай літаратуры. І піша, піша ўсё новыя творы. Адчуваючы недахоп прафесійных ведаў, Купала едзе ў Пецярбург. Там ён карыстаецца гасціннасцю прафесара Браніслава Эпімаха-Шыпілы.

Імкненне да адукцыі было настолькі моцнае, веды, атрыманыя праз самаадукцыю, настолькі

▲ Вокладка першага зборніка вершаў Янкі Купалы «Жалейка»

Прафесар Браніслаў Эпімах-Шыпіла — беларус па паходжанні, кіраўнік выдавецкай суполкі «Загляненіе сонца і ў наша аконца», рэдактар «Жалейкі». Янка Купала жыве ў яго на кватэры, атрымлівае ад яго пастаянную матэрыяльную дапамогу.

◀ А. Кроль.
Думы пра Радзіму

трыバルыя, што дзякуючы гэтаму Янка Купала чатыры гады (1909—1913) паспяхова вучыцца на агульнаадукацыйных курсах А. Чарняева. Веды, атрыманыя ў Пецярбургу, пазней (у 1915 годзе) дапамаглі паэту паспяхова займацца ў вышэйшай навучальнай установе — вячэрнім універсітэце Шаняўскага ў Маскве, а ў будучым стаць і акадэмікам дзвюх акадэмій навук — Беларусі (1928) і Украіны (1929).

Пецярбург (як да гэтага — Вільня, пазней — Москва) у значнай ступені паўплываў на станаўленне Янкі Купалы як вялікага нацыянальнага пісьменніка еўрапейскага маштабу.

Тут канчаткова сфарміраваўся яго дэмакратычны светапогляд, акрэсліўся выразны гуманізм і патрыятызм творчасці. Пецярбург праз курсы А. Чарняева значна паглыбіў веды аўтара «Жалейкі» па гісторыі сусветнай літаратуры, тэорыі літаратуры, паспрыяў шырокаму знаёмству яго з тагачаснай рускай літаратурай, асабістымі контактам (а ў некаторых выпадках — і дружбе) з асобнымі расійскімі літаратарамі. У Пецярбургу Янка Купала падрыхтаваў і выдаў яшчэ два зборнікі вершаў — «Гусляр» (1910) і «Шляхам жыцця» (1913), драматычную паэму «Адвечная песня» (1910). Тут пры наведванні спектакляў пецярбургскіх тэатраў у яго высцела ідэя напісання сваіх драматычных твораў: драматычной паэмы «Сон на кургане» (1910), п'ес «Паўлінка» (1912) і «Раскіданае гняздо» (1913).

Закончыўши курсы Чарняева, Янка Купала на некаторы час вярнуўся ў Вільню, стаў рэдактарам «Нашай нівы» (1913—1915). Дзякуючы гэтаму ў газэце адчувальна ўзбагаціўся літаратурны аддзел, яна сама ў цэлым узніялася на новы якасны ўзровень. Калі ж

германска-расійскі фронт Першай сусветнай вайны наблізіўся да горада, паэт эвакуіраваўся на ўсход.

У студзені 1916 года ў Маскве ён ажаніўся з актывісткай беларускага руху, педагогам Уладзіславай Францаўнай Станкевіч. У tym жа годзе быў прызваны ў армію, служыў у дарожных войсках у Полацку і Смаленску, дзе і сустрэў рэвалюцыйны 1917 год.

Пры савецкай уладзе паэт амаль бязвыезна жыў у Мінску, займаўся актыўнай літаратурнай і грамадскай працай. Выдаваў кнігі («Спадчына» (1922), «Безназоўнае» (1925), «Ад сэрца» (1940) і інш.), прымаў удзел у стварэнні Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта, Беларускай акадэміі навук, Саюза пісьменнікаў БССР, выбіраўся дэпутатам Вярхоўнага Савета БССР, сустракаўся з чытачамі ў розных мясцінах Беларусі і ўсяго СССР. У 1925 годзе беларускі ѿрад першаму з літаратарамі прысвоіў Янку Купалу ганарове званне народнага паэта БССР. Напад гітлераўскай Германіі паэт сустрэў палкімі словамі закліку бязлітасна знішчаць «гітлерцаў шалёных» — вершам «Беларускім партызанам». Праз год вайны, 28 чэрвеня 1942 года, Янка Купала трагічна загінуў у гасцініцы «Масква». Быў пахаваны на маскоўскіх Ваганькаўскіх могілках. У 1962 годзе урна з прахам паэта перапахавана ў Мінску на Вайсковых могілках побач з магілай Якуба Коласа.

Асоба Янкі Купалы стала своеасаблівым сімвалам Беларусі. Творы яго выходзяць шматтысячнымі тыражамі, перакладаюцца на розныя мовы. У прыватнасці, верш «А хто там ідзе?» перакладзены на 101 мову. У 1995—2003 гадах выйшаў поўны збор твораў песняра ў 9 тамах (10 кнігах). У 2017—2018 гадах убачыла свет 3-томная энцыклапедыя «Янка Купала». Яго імем названы вуліцы, плошчы, установы (Нацыянальны акаадэмічны тэатр у Мінску, Гродзенскі дзяржаўны ўніверсітэт,

▲ M. Savitskii. Янка Купала з Уладзіславай Францаўнай Станкевіч (Луцэвіч)

Скульптар Анатоль Анікейчык пісаў пра помнік Янку Купалу ў Араў-парку: «У аснову ідэі гэтага помніка я паклаў Купалаўскі верш “Брату на чужыне”».

◀ *A. Анікейчык. Помнік Янку Купалу ў Нью-Ёрку (Араў-парк)*

! Янка Купала ніколі не быў у Амерыцы, не прысвячаў ёй твораў. Аднак у 1970-я гады непадалёку ад Манхэтэна з'явілася яго бронзавая выява. У Нью-Ёрку ў Араў-парку быў адкрыты мемарыял «Чатыром бессмяротным паэтам». Ад эмігрантаў з розных славянскіх краін былі ўстаноўлены бюсты Янку Купалу, Аляксандру Пушкіну і Тарасу Шаўчэнку. Чацверты помнік — амерыканскаму пісьменніку Уолту Уітмену. І сёння Араў-парк застаецца месцам, дзе людзі аддаюць даніну пашаны паэтам, якія праславілі свае краіны на ўесь свет.

Інстытут літаратуразнаўства Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі) у многіх населеных пунктах. Велічныя помнікі паэту ўзвышаюцца ў Мінску, Маскве, Нью-Ёрку і іншых мясцінах.

У Мінску, дзе калісьці стаяла драўляная хата паэта, прымае на-ведальнікаў сучасны Дзяржаўны літаратурны музей Янкі Купалы.

◀ *Дзяржаўны літаратурны музей Янкі Купалы (г. Мінск)*

Працуюць філіялы музея ў Вязынцы, Акопах, Ляўках, Яхімоўшчыне. Музей паэта створаны і ў Пячышчах, пад Казанню (Расія), дзе ён пэўны час жыў у перыяд Вялікай Айчыннай вайны. У тэатрах ідуць спектаклі па п'есах Янкі Купалы «Паўлінка», «Раскіданае гняздо», многія творы яго атрымалі музычнае і жывапіснае ўвасабленне, вобраз песняра адлюстраваны ў шматлікіх мастацкіх палотнах. Дзейснае ўшанаванне паэта адчувальна пашырае ва ўсім свеце славу самой Беларусі.

1. Што вас асабліва ўразіла ў біяграфіі Янкі Купалы?
2. Паразважайце, што ўплывала на фарміраванне таленту Янкі Купалы. Назавіце тры галоўныя крыніцы станаўлення яго творчасці.
3. Якую адкукацыю атрымаў паэт? Што сведчыць пра яе своеасаблівасць?
4. Якія людзі, падзеі аказалі вялікі ўплыў на фарміраванне асобы паэта? Прачытайце ў энцыклапедыі «Янка Купала» (Мінск, 2017—2018) артыкулы пра У. Самойлу, А. Чарняева, С. Чаховіча, Б. Эпімах-Шыпілу.
5. Якую ролю ў станаўленні творчай асобы класіка адыгралі віленскі, а затым пецярбургскі перыяды яго жыцця?
- 6. У чым праявілася дзейнасць пісьменніка, скіраваная на адраджэнне Беларусі?
- 7. Выкарыстаўшы даведачную літаратуру, інтэрнэт-рэсурсы, падрыхтуйце мультымедыйную презентацыю «Садружнасць муз: творы Янкі Купалы і музыка (выяўленчае мастацтва або тэатр)» (на выбор).
- 8. Пазнаёмцеся з рэпрадукцыяй карціны Абрама Кrolя «Думы пра Радзіму». Які перыяд жыцця класіка адлюстраваны на ёй? Пра што думаў і пісаў паэт у той час?

Лірыка песняра

У сакавіку 1909 года адзначалася 95-годдзе з дня нараджэння Тараса Шаўчэнкі. Гэтаму юбілею Янка Купала прысвяціў верш «Памяці Шаўчэнкі» з наступнай лаканічнай харектарыстыкай подзвігу Кабзара:

Дух збудзіў свайму народу
Сваім гучным словам,
Навучыў любіць свабоду,
Родны край і мову.

Гэтыя слова можна поўнасцю аднесці і да самога Янкі Купалы. Сапраўды, сваім гучным словам ён абуджаў дух свайго народа, усяляў у яго сэрца надзею ў надыход лепшага жыцця, вучыў любові да трох важнейшых каштоўнасцей: свободы, роднага краю і беларускай мовы. Гэта з самага пачатку стала пафасам творчасці паэта, вызначыла ідэйна-мастацкую своеасаблівасць твораў літаральна ўсіх яго лірычных жанраў: лірыкі грамадзянскай, пейзажнай, філасофскай, інтymнай.

Янка Купала быў не толькі мастацкім летапісцам народа. У розны час, у залежнасці ад абставін, тонкі і шчыры лірык становіўся то паэтам-грамадзянінам, то прарокам, то філосафам, а то і «ваяком» «за долю, волю і народ» («Памяці С. Палуяна»). Яго творчасць не толькі выяўляла рост сацыяльна-палітычнай і нацыянальнай свядомасці беларусаў, але і актыўна садзейнічала гэтаму росту, фарміравала грамадскі ідэал, нацыянальную самасвядомасць, абуджала гістарычную памяць — стала сцягам духоўнага адраджэння народа. Тоё, што абсолютная большасць насельніцтва былога «Северо-Западнаго края России» з так званых паліакаў, рускіх, тутэйшых паступова стала беларусамі, усвядоміла сябе як народ, такі ж, як астатнія славяне, тое, што народ захацеў заняць (і ўрэшце заняў!) «свой пачэсны пасад між народамі», — ва ўсім гэтым вялікая заслуга і Янкі Купалы.

Сярод лірычных жанраў паэта першае месца, несумненна, належыць лірыцы грамадзянскай. Адзін з яркіх узороў яе — знакаміты верш **«А хто там ідзе?»** (1905—1907), які рускі пісьменнік Максім Горкі назваў «красамоўнай і суровай песняй», прарочыў, што ён стане для беларусаў своеасаблівым гімнам.

Разгледзьце літаграфію Васіля Шаранговіча. Якія вобразы на пярэднім плане? Што хацеў сказаць гэтым мастак?

◀ *V. Шаранговіч.
«А хто там ідзе?»*

Чым адрозніваецца твор Васіля Шаранговіча, выкананы ў тэхніцы літаграфіі, ад карціны Пятра Сергіевіча?

П. Сергіевіч.
«А хто там ідзе?» ►

А хто там ідзе, а хто там ідзе
У агромністай такой грамадзе?
— Беларусы.

.....
А чаго ж, чаго захацелась ім,
Пагарджаным век, ім, сляпым, глухім?
— Людзьмі звацца.

У вершы вобразна і надзвычай сцісла (усяго пяць трохрадкоў яў!) паказаны пакуты людзей працы пад жорсткім сацыяльным і нацыянальным прыгнётам, гучыць у ім крык душы занядбанага, забітага горам беларуса. З верша паўстае вобраз беларускага народа да-рэвалюцыйнага часу — агромністай грамады, якая рушыла ў паход па сваёй чалавече шчасце. Асобныя рэалістычныя дэталі дапамаглі паэту стварыць даволі канкрэтны вобраз працоўнага народа, абяздоленага, пагарджанага, але не зможанага бядой і горам. Народ у паказе паэта акрылены рамантыкай барацьбы за лепшую долю і волю, за свае чалавечыя права. У цэлым жа купалаўскі малюнак народнага шэсця рамантычна-ўмоўны, уяўны.

У іншых грамадзянскіх вершах паэта адчуваеца выразная прысутнасць лірычнага героя. І не толькі прысутнасць, а жаданне непасрэдна паўдзельнічаць у дасягненні гэтага лепшага жыцця. Так, у вершы **«Мая малітва»** (**«Я буду маліцца і сэрцам, і думамі...»**) (1906), адным з самых ранніх твораў паэта, лірычны герой гатоў маліцца з усёй жарсцю, усёй сваёй чалавечай сутнасцю (**«і сэрцам, і думамі...»**).

душой»), маліцца, як колішні яго продак-язычнік, да ўсіх сіл прыроды: «да яснага сонейка», «да хмараў з грымотамі», «да зорак», «да нівы». Што ён хоча выпрасіць сваёй малітвай?

Я буду маліцца і сэрцам, і думамі,
Распетаю буду маліцца душой,
Каб чорныя долі з мяцеліцаў шумамі
Ўжо больш не шалелі над роднай зямлёй.

Вядома, «чорныя долі з мяцеліцаў шумамі» сімвалізуюць і тут гаротнае жыццё народа, якое паказана — таксама сімвалічна — у вершы «Мой край». Аднак у вершы «Мая малітва» мы ўжо маем не проста малюнак краю з «чорнай доляй», як у «Майм краі», а — *паэтаву* малітву за яго.

Нацыянальнае адраджэнне звычайна пачынаецца з адраджэння роднай культуры і мовы. Так было калісьці ў балгар пасля іх вызвалення ад амаль пяцісотгадовага турэцкага панавання, у бадай што дарэшты анямечаных чэхаў і славакаў, у іншых славянскіх народаў, якія ступілі на шлях самастойнага нацыянальнага развіцця. Памятаючы запавет Ф. Багушэвіча не пакідаць «мовы нашай беларускай, каб не ўмёрлі», Янка Купала ў сваім патрыятычным запале таксама звяртаецца да роднага слова. Два яго вершы называюцца аднолькава — **«Роднае слова»**. Адзін з іх (**«Магутнае слова, ты, роднае слова!..»**) напісаны ў 1908 годзе, але надрукаваны быў толькі ў савецкі час у зборніку «Спадчына» (1922). Верш насычаны паўторамі, звароткамі, заклікамі. Кожная з чатырох строф пачынаецца з такога клічу-звароту, у якім пафасна сцвярджаецца пэўная асаблівасць роднага слова: «*Магутнае слова, ты, роднае слова!*»; «*Бяссмертнае слова,*

ты, роднае слова!»; «*Свабоднае слова, ты, роднае слова!*»; «*Загнанае слова, ты, роднае слова!*». Далей ідзе своеасаблівае паэтычнае тлумачэнне «магутнасці», «бяссмертнасці»

і г. д., а таксама канкрэтныя заклікі («Зайграй ты смялей, весялей!», «Грымні ж над радзімай зямлёй!»). Выяўленню пафаснасці, публіцыстычнасці садзейнічае адпаведны вершаваны памер — чаргаванне чатырохстопнага амфібрахія (няцотныя радкі) з трохстопным

(щотныя радкі). Чатыры метрычныя націскі ў радках з клячамі-зваротамі якраз прыпадаюць на асноўныя слова, вылучаючы іх, падкрэсліваючы («Магутнае слова, ты, роднае слова!» і г. д.).

Часам Янку Купалу ўспрымаюць толькі як паэта-грамадзяніна, майстра аднаго лірычнага жанру, а менавіта грамадзянскага. Аднак яшчэ Максім Багдановіч у артыкуле «За тры гады: агляд беларускай краснай пісьменнасці 1911—1913 гг.» пісаў, што «ўжо і краса прыроды і краса кахання знайшлі сабе месца ў яго творах». Думку гэтую выдатна ілюструе верш паэта **«Явар і каліна»** (1910):

Песняй вясны лебядзінаю,
Скінуўшы зімнія чары,
Шэпчуцца явар з калінаю
Ў сумнай даліне над ярам.

У вершы ўвасоблена арганічнае адзінства ўсяго жывога на зямлі, злітнасць чалавека з прыродай. Найперш — з роднай прыродай.

Надзвычай меладычны, песенны верш **«Явар і каліна»** на першы погляд тыповы ўзор пейзажнай лірыкі. Сапраўды, перад намі — яскравы свет беларускай прыроды, дзе ўсё жыве, гаворыць на «небу панятлівай» мове: «лісцікі зеленяй хваляцца», «модлы¹ пакорныя // З маткай-зямлёй адпраўляюць». Свет гэты наскрозь адухоўлены, міфалагізаваны, чароўны: не толькі «шэпчуцца явар з калінаю», але яны яшчэ і «ў ночаньку чорную // Месяца, зор выглядаюць», «слушают смехаў русалчыных, // Лопату крылляў начніцы». Усё напоўнена гукамі. Вершаваны гукапіс дапамагае імітаваць плёскат вады: «лісцікі... // Росамі мыюцца раніцай, // Песняцца сонцам паўднёвым», «слушают... // Плюскату шклістай крыніцы»... Так, гэта пейзаж — своеасаблівы, непаўторны, тыповы беларускі. Але ці толькі?

Перад намі не толькі чароўны свет прыроды, але і зачарараваны. Вобразы явара і каліны мы можам успрымаць не толькі ў прамым, але і ў пераносным

Явар і каліна — частыя вобразы беларускіх народных балад, дзе яны аллегарычна ўвасабляюць закаханых хлопца і дзяўчыну, зачарацеваных злымі сіламі, ператвораных у дрэвы.

¹ *Мóдлы* (пол.) — малітвы.

Інтымны (лац. *intimus* — ‘унутраны, бліжэйшы’) — глыбока асабісты, патаемны, запаветны; блізкі, сяброўскі, сардэчны.

Успомніце ўзоры інтымнай лірыкі, з якімі вы пазнаёміліся на ўроках беларускай літаратуры ў VIII класе. Прачытайте ў слоўніку літаратуразнаўчых тэрмінаў, што такое інтымная лірыка. Паразважаіце, ці можна аднесці да гэтага жанру лірыкі верш Янкі Купалы «Явар і каліна».

Жняя, працаўніца палёў, паказана ў руху, у радаснай хадзе, чаму садзейнічае і вершаваны рытм, увасоблены ў «жывавым», аптымістичным трохстопным харэі. Па сутнасці, перад намі купалаўскі ідэал

Харэй — двухскладовая стапа з націскам на першым складзе.

жанчыны, у якім зніставаліся эстэтычнае і этычнае, духоўнае і фізічнае, святочнае і будзённае. З аднаго боку, яна «царыца» (паэт двойчы адрасуе ёй гэта найменне), але своеасаблівая: яе царства — «спелыя гоні», «златое жніва». З другога — яна не толькі ўладальніца, але і стваральніца гэтага царства. У яе ідэалізаваным партрэце прыметы знешній прыгажосці суседнічаюць з працалюбствам, працавітасцю:

На грудзях шчаслівых
Каптанок ружовы,
У руцэ сярпочак
Зублены, сталёвы.

Таму і ўся прырода спрыяе жнейцы, паважае і любіць яе:

Каласкі хінуцца
Перад ёй паклонна,
Дзівіцца ігруша
На мяжы зялёной.

сэнсе. І тады верш «Явар і каліна» набывае дадатковае, больш глыбокое сэнсава-эмацыйнае напаўненне, і яго мы з поўным правам можам ужо аднесці да інтымнай лірыкі.

У рамантычным ключы, але ўжо не баладна-алегарычна, а больш рэальна-жыццёва, стварыў паэт вобраз беларускай дзяяўчыны ў вершы **«Жняя»** (1911):

Як сама царыца
У залатой кароне,
Йдзе яна ў вяночку
Паміж спелых гоняў.

Уся стыхія на баку дзяўчыны-працаўніцы:

Вечер аbnімае
Стан яе дзяявочы,
Сонца ёй цалуе
Шыю, твар і вочы.

Як і харктэрна для вялікіх уладароў, яна раздае сваім паднамаленім дары. Каго ж узнагароджвае царыца беларускіх палёў?

А яна — царыца —
Весела, шчасліва
Карануе песняй
Залатое жніва.

Слова «карануе» — купалаўскі неалагізм. Успомніце з уроку мовы, што такое неалагізм.

У канцы верша Янка Купала беларускую жанчыну-жняю ўзвышае настолькі, што ўвогуле сімвалічна ўзносіць яе да касмічных вышынь:

Смела йдзе у сонцы
Ўся сама — як сонца,
Гэта жнейка наша
Ў нашае старонцы.

Аўтарскае «я», выразны лірызм адчуваецца ў вершы не толькі ў яго змесце, але і ў форме: у тропах (метафараах, эпітэтах), рымтіцы («бадзёры» харэй), лексіцы (мноства памяншальна-ласкальных форм: «вяночак», «каптанок», «каласкі», «жнейка»).

Відаць, ва ўсёй беларускай паэзіі мала знайдзецца твораў, у якіх так сонечна-светла, хораша, шчыра быў бы намаляваны непаўторны слоўны вобраз маладой беларускі, прыгажуні-працаўніцы.

Для лірыкі Янкі Купалы харктэрна тэматычная шматграннасць і стылёвая разнастайнасць, вобразнае,

▲ K. Ruseckai. Жняя

жанравае, інтанацыйнае багацце, моўнае майстэрства. З часам паэтычнае майстэрства і творчае багацце песняра толькі павялічваліся, пераўтвараліся ў надзвычай каштоўны, непаўторны скарб пад назвой лірыка Янкі Купалы.

1. Паэзія Янкі Купалы — своеасаблівы летапіс свайго часу. Дакажыце спрэвядлівасць гэтай думкі.
2. Чым вызначаецца грамадзянская лірыка Янкі Купалы? Якія тэмы, матывы, сродкі сінтаксічнай выразнасці для яе характэрны?
- 3. З дапамогай якіх мастацкіх сродкаў раскрываецца вобраз агромністай грамады ў вершы «А хто там ідзе?», аднайменнай песні (музыка Сяргея Картэса, выконвае ансамбль «Песняры») і на карціне мастака Пятра Сергіевіча?
- 4. Якія праблемы, актуальныя для нашага часу, узнімае Янка Купала ў вершы «Роднае слова»?
5. У чым своеасаблівасць кампазіцыі верша «Мая малітва»? Якую ролю яна адыгрывае ў выяўленні ідэйна-мастацкай сутнасці твора?
6. Якое ўвасабленне атрымалі ў творчасці паэта пейзажныя і інтымныя матывы? Як спалучаюцца рамантычнае і рэальнае ў вершах «Явар і каліна», «Жняя»?
- 7. Разгледзьце рэпрадукцыю карціны Канута Русецкага «Жняя». Якімі радкамі з аднайменнага верша Янкі Купалы можна яе падпісаць? Які сэнс набывае ў вершы вобраз беларускай дзяўчыны? Намалюйце словамі партрэт жнія.
- 8. Азнаёмцеся з відэазапісам верша «Явар і каліна». Звярніце ўвагу на інтанацыю верша. Чым дасягаецца яе запаволенасць? З якой мэтай выкарыстана такая інтанацыя? Вывучыце верш на памяць.
- 9. Параўнайце верш «Явар і каліна» і яго пераклад на рускую мову, зроблены паэтам Аляксандрам Пракоф'евым. Наколькі дакладна пераклад адпавядае арыгіналу? Ці ёсьць разыходжанні? Ці захаваны ў перакладзе адметны рытміка-інтанацыйны малюнак купалаўскага верша?
- 10. Кампазітару Алегу Молчану ўдалося стварыць песенны шэдэўр з вершы Янкі Купалы «Мая малітва» («Я буду маліцца і сэрцам, і думамі...»). Пазнаёмцеся з відэазапісам песні ў выкананні ансамбля «Песняры». Вызначце, у чым адметнасць кампазіцыі песні, адкуль узяты паэтычныя радкі ў якасці прыпеву, якую думку яны падкрэсліваюць. Як вы ўспрынілі мелодыю і гучанне песні? Які настрой абудзіў у вас гэты твор?

11. Янка Купала быў перакананы, што роднае слова свабоднае і бессмяротнае, непераможнае. Адшукайце і запішыце афарыстычныя выказванні пра роднае слова дзеячаў айчыннай літаратуры і культуры. Паразважайце, якую ролю адыгрывае мова ў жыцці чалавека і грамадства.

12. Узгадайце па памяці верш «Явар і каліна» і запоўніце пропускі, выбраўшы патрэбныя слова з прапанаванага пераліку (трэнажор па вершы Янкі Купалы «Явар і каліна»).

13. Выканайце тэставае заданне да верша Янкі Купалы «Явар і каліна».

Паэма «Бандароўна»

Янка Купала, пачаўшы сваю творчасць з лірычных вершаў, стаў неўзабаве пісаць і ліра-эпічныя паэмы. У іх ёсць тое, што прыйшло з лірыкі — выразная суб'ектыўнасць паэтычнага выказвання. Мы ўвесь час адчуваєм прысутнасць «я» паэта ці яго лірычнага героя — і ў тым, як ён апавядаете, і ў тым, пра **што** апавядаете. Нярэдкія ў паэмах і асобныя выказванні, у якіх ужо непасрэдна выяўляецца лірычны герой паэта (так званыя лірычныя адступленні). Што да эпічнага пачатку паэм, то ён прысутнічае найперш у самім аповедзе пра нейкія падзеі, сувязь якіх вызначае канкрэтны сюжэт твораў.

Арганічнае спалучэнне лірычнага (присутнасць лірычнага «я») і эпічнага (сюжэтнасць) пачаткаў вызначае не толькі асаблівасці паэм як ліра-эпасу, але і ўсіх амаль двух дзесяткаў паэм Янкі Купалы, якія склалі асобны (шосты) том у яго поўным зборы твораў. Першыя паэмы — «Зімою» (1906), «Нікому» (1906), «У Піліпаўку» (1908), «За што?» (1908) і інш. — рэалістычна-бытавыя, у аснову іх пакладзены рэальныя факты, мясцовыя паданні. Пазнейшыя творы — «Курган» (1910), «Бандароўна» (1913), «Магіла льва» (1913), «Яна і я» (1913) — рамантычныя паэмы па сваім характары.

Галоўныя дзеючыя асобы ў іх — неардынарныя, выключныя, ідэалізаваныя. Яны, як правіла, надзелены нейкімі аднымі рысамі — станоўчымі або адмоўнымі. Падзеі таксама, як правіла, незвычайнія, герайчныя. Сам аповед у паэмах вядзе ўзнятнім, з дапамогай слоў і вобразаў узвышшаных, часта незвычайных.

«Бандароўна» — яскравы ўзор рамантычнай паэмы Янкі Купалы. Напісана яна была ўлетку 1913 года на хутары Акопы, дзе маці паэта арандавала кавалак зямлі (цяпер там, у вёсцы Харужанцы

Лагойскага раёна, размешчаны філіял Дзяржаўнага літаратурнага музея Янкі Купалы). У той час у многіх літаратурах вяліся пошуки гераічнага ідэалу. Вёў гэтая пошукі і аўтар «Жалейкі». Зразумела, у невялікім лірычным вершы стварыць паўнакроўны гераічны вобраз немагчыма. Для гэтага патрэбны іншы жанр, дакладней — рамантычная паэма.

Песні гэтая ўзніклі спачатку ва Украіне, затым перавандравалі ў Беларусь і былі запісаны Я. Чачотам, П. Шэйнам і некаторымі іншымі беларускімі фалькларыстамі яшчэ ў XIX стагоддзі.

Як і многія класічныя рамантыкі, якія бачылі ў фальклоры адну з галоўных крыніц паэтычнай творчасці, Янка Купала ў аснову сваёй паэмы таксама паклаў фальклорны матэрыйял, а менавіта — запісы народных песен пра Бандароўну і пана Патоцкага.

Янка Купала, аднак, не паўтарыў слепа гэтых запісы, а творча іх выкарыстаў. У прыватнасці, у сваёй паэме ён завастрыў сацыяльны момант канфлікту, надаў асобнаму факту з жыцця простага чалавека героя-трагедыйнае гучанне. Вобраз Бандароўны паэт узняў да ўзроўню сімвала свабодалюбства, гордасці народа, які можа і ўмее паставаць за сваю волю і свой гонар. Бандароўна — не адзіночка (як у народных песнях), а прадстаўніца калектыву, усяго народа. У гэтым таксама наватарства беларускага паэта.

Сюжэт паэмы не складаны. Ва Украіне «з сваёй хеўрай гаспадарыць» пан Патоцкі. Яму, як ён лічыць, усё дазволена.

Якія радкі паэмы падказваюць, што ілюстрацыя да яе павінна быць чорна-белай?

◀ *M. Басалыга. Ілюстрацыя да паэмы Янкі Купалы «Бандароўна»*

Аднойчы на вечарынцы пан бачыць надзывчай прыгожую дзяўчыну — Бандароўну, якая «ў карчомцы з казакамі // Цешыцца з свабоды». Патоцкі дамагаецца кахання дзяўчыны. Але, як слушна выказаўся Янка Купала ў лірычным адступленні, «сумленне // Ёсць і ў простым людзе! // Не папусціць ў крыўду славу, // Славу ды свабоду...». Гэта думка-ідэя, што ўвасабляе сабой народную мараль, — галоўная ў паэме. Менавіта дзеля вобразнага выяўлення яе і пісаўся ўесь твор. Свабодалюбівая і гордая Бандароўна, зразумела, не паддалася на спакусу страты свабоды і сумлення дзеля багатага, але падняволънага жыцця. І ў адзін з выключных момантаў мужна абараняе сваю дзяўчочую і чалавечую годнасць («з'ехала па твары» пану). Патоцкі выбягае на вуліцу «зваць сваю дружыну». Старэйшыя людзі падказваюць Бандароўне: уцякай, пакуль не позна. Дзяўчына ўцякае. Яна «бегла поле і другое, // Ўзбегла і на трэцце, // Ды ўжо сілы не хапае // Да-лей так ляцеці». Дагналі яе панская гайдукі, прывялі да Патоцкага. Той дае дзяўчыне выбар: ці «піць, гуляці, // Ночкі каратаці» з ім, ці «навекі косці парыць // У зямельцы-маці». Непакорная Бандароўна выбірае апошняе. Пан страляе ў Бандароўну...

На гэтым можна было б і скончыць паэму. Але ў такім выпадку яна была б заснавана толькі на лакальным канфлікце і ў нечым паўтарала б сутнасць колішніх паэм Янкі Купалы «Адплата кахання» (1905—1907), у аснову якой, паводле признання самога паэта, было пакладзена сапраўднае здарэнне з часоў прыгону. Дзеянне ж у «Бандароўне» пасля смерці яе герайні разгортваецца далей, дзякуючы чаму паэма набывае шырокое грамадскае гучанне. Бандароўна — асоба, індывидуальнаясць з высокай чалавечай годнасцю, арганічная частка свядомага народа, які дарэшты нацярпеўся ад прыгнёту розных патоцкіх. Забойства яе — гэта апошняя крапля, якая перапоўніла чашу народнага цярпення. І народ паўстае супраць сваіх крыўдзіцеляў.

▲ *M. Belski.*
Ілюстрацыя да паэмы
Янкі Купалы
«Бандароўна»

За Бандароўну, хоць Патоцкі, спахапіўшыся, наладзіў ёй багатае, панскае пахаванне, заступаецца не толькі яе бацька, але і ўвесь народ:

Як паставіліся да ўчынку пана Патоцкага людзі? Якую ацэнку ён выклікае ў вас?

Задымелі у пажарах
Панскія сялібы,
Палілася кроў ракою
На лугі, на скібы.

Каб стрымаць гнеў казачы, «Войска шле Варшава», але дарэмана: «Шмат казацтва нацярпелась — // Бітва йдзе крывава». Паэт гэтымі эпізодамі, якія ён сам дадаў да аповедаў народных песенъ пра Бандароўну, уваскрашаў у памяці чытачу рэальныя факты барацьбы казакоў супраць панска-польскага прыгнёту.

Два моманты найперш вызначаюць мастацкую своеасаблівасць паэмы «Бандароўна»: яе фальклорная першааснова і рамантызм. Разам з тым ужо самыя першыя радкі твора з разгорнутым адмоўным паралелізмам («Не віхор калыша лесам» і г. д.) надаюць яму народ-

У якіх вядомых вам народных песнях выкарыстоўваецца паралелізм? Раствумачце ролю гэтага мастицтва прыёму ў творы.

на-паэтычны каларыт. Гэты каларыт падтрымліваецца і далей — ужываннем таго ж сінтаксічнага паралелізму, так характэрнага для народных песенъ, а таксама традыцыйнай на-

родна-паэтычнай вобразнасці (параўнанні, устойлівия эпітэты, прыдаткі: «вочы, як зоркі»; «гарыць, бы ў жары»; «слёзы, як росы»; «бяды паганая»; «смех дзікі»; «кроў чырвоная»; «ручкі белыя»; «чорныя бровы»; «лава дубовая»; «дзяўчынка, як калінка»; «рута-мята» і інш.). Нават рытміка твора ўказвае на яго народна-паэтычную аснову. Янка Купала звярнуўся да каламыйкавага верша.

Каламыйкавы верш ужываўся ва ўкраінскіх прыпейках — каламыйках, а таксама ў беларускіх народных песнях. Гэтым вершам, які складаецца з чатырнаццаці складоў і трох мощных (або апорных) націскаў, ахвотна карыстаўся і Тарас Шаўчэнка.

Аднак паэма — не капіраванне фальклорнай першаасновы. Як мы бачылі, беларускі паэт нават сюжэтна некалькі відаzmяніў, узбагаціў украінскі народны песенны аповед пра Бандароўну. У паэтыцы твора (паэтычныя лексіцы, тропіцы, сінтаксісе, гукапісе, кампазіцыі) скрэзь відаць мастицкая індывідуальнасць

Разгледзьце ўважліва ілюстрацыю Арлена Кашкурэвіча. Фігура пана Патоцкага, што нагадвае ценъ каршуна, нахілілася над безабароннай дзяўчынай. Што хацеў сказаць гэтым мастак? Які ўрывак з паэмы «Бандароўна» можна выкарыстаць для апісання гэтага мастацкага палатна? Знайдзіце ў тэксле паэмы параўнанні, ужытыя для характарыстыкі Патоцкага.

*A. Кашкурэвіч. Ілюстрацыя да паэмы
Янкі Купалы «Бандароўна» ►*

Янкі Купалы — паэта яркага, самабытнага, нацыянальна-беларускага. Нават традыцыйнаму каламыйкаму вершу паэт надаў свае індыўідуальна-аўтарскія рысы. У «Бандароўне», як мы бачым, кожны з чатырнаццаці складовых радкоў каламыйкі разбіты на два — па восем і шэсць складоў. У восьміскладовых радках налічваецца два моцныя націскі, у шасціскладовых — адзін. Чатыры радкі аб'ядноўваюцца ў асобныя строфы. Усё гэта надае вершу гнуткасць, лёгкасць, літаратурнасць, не пазбаўляючы яго адчування фальклорнай традыцыі.

У аснове сюжета паэмы — выразны рамантычны **канфлікт** паміж свабодай і тыраніяй, воліяй і няволіяй. Персанажы выразна палірызаваны. З аднаго боку — вольналюбівая, гордая казачка Бандароўна, з другога — жорсткі прыгнятальнік Патоцкі. Кожны з герояў намаліваны не столькі індыўідуалізавана (як гэта бывае ў рэалістычным творы), колькі абагульнена, яны з'яўляюцца «рупарамі» пэўных ідэй — свабодалюбства або прыгнёту. Вялікай доліяй абагульнення вызначаецца партрэт Бандароўны, які ўвасабляе сабой ідэал знешній дзяўчачай прыгажосці, хараства, якога «ў свеце не было, не будзе». Губкі яе, «як маліны», а твар, «як лілея», «з плеч сплываюць яе косы, // Як бы сонца косы», рост у яе «высокі, стан павабны, // Ўся, як ценъ, павеўна». Гэта не рэалістычны, індыўідуалізаваны партрэт, а рамантычны, абагульнена-ўмоўны. Кожны з чытачоў можа ўявіць сваю Бандароўну — у залежнасці ад таго, якія асацыяцыі ў яго выклікаюць маліна, лілея, «сонца косы», высокі рост, «павабнасць» стану, «павеўнасць» ценю...

Апрача партрэта, вобраз Бандароўны ў паэме ствараеца і з дапомагай іншых мастацкіх сродкаў, у вялікай ступені рамантызаваных:

учынкаў, мовы персанажа, прамой (праз лірычныя адступленні) і ўскоснай харктыстыкі аўтара. Суб'ектыўнасць паэта, адносіны яго да таго, што апісваецца, пра што апавядаета (лірычны пачатак), ускосна відаць у абмалёўцы таго ж партрэта Бандароўны, у выразах тыпу «перед панам тым з Канева // Смела дзеўка стала, // Смела гле-дзячы у вочы, // Смела адказала». Тройчы паўторанае слова «сме-ла» — гэта аўтарская, збоку, ацэнка выказвання Бандароўны. Затым ідзе сам маналог герайні, які з'яўляецца адначасова і *смелым* учынкам:

— Дужы ты з сваім багаццем,
А я сілы большай, —
За мной праўда і народ мой,
За табой жа — гроши!

Такое ж арганічнае спалучэнне ўсіх названых сродкаў стварэння персанажа — і пры абмалёўцы вобраза Патоцкага. Толькі там гэтыя сродкі накіраваны ўжо на стварэнне вобраза адмоўнага.

Паэма Янкі Купалы «Бандароўна» атрымала шырокое прызнанне, стала сапраўды класічным творам. Вобраз Бандароўны стаў адным са знакавых вобразаў не толькі ў літаратуре, але і ў выяўленчым мастацтве. Яго малювалі мастакі М. Басалыга, А. Кашкуровіч, Я. Раманоўскі, В. Шаранговіч і інш. Кампазітар Г. Гарэлава стварыла сімфанічную паэму «Бандароўна».

1. Раскрыце фальклорную першааснову паэмы «Бандароўна». Ці ўнёс Янка Купала нешта новае ў свой твор у параўнанні з народнымі песнямі пра Бандароўну? Што складае канфлікт паэмы «Бандароўна»?
2. Пры дапамозе якіх мастацкіх сродкаў ствараюцца вобразы Бандароўны і пана Патоцкага?
3. Параўнайце вобраз Наталькі (з паэмы «Магіла льва») з вобразам Бандароўны. У чым сутнаснае адрозненне духоўнага свету і паводзін гэтых герайні?
4. Пакажыце арганічнае спалучэнне ў паэме лірычнага і эпічнага пачаткаў.
5. Паразважайце, што дазваляе аднесці «Бандароўну» да жанру рамантычнай паэмы.
6. Адшукайце ў творы народна-паэтычныя, індывидуальна-аўтарскія тропы, лірычныя адступленні і абронтуйце іх ролю ў выяўленні аўтарскай пазіцыі.
7. Калі б вы былі мастаком, як намалявалі б партрэт Бандароўны? Супастаўце з адлюстраваннем герайні мастаком Міхаілам Бельскім.

8. Паслухайце паэму Янкі Купалы «Бандароўна» і падрыхтуйцесь да выразнага чытання твора па асабах.

9. Знайдзіце ў творы завязку, кульмінацыю і развязку. Ці ёсьць у паэме пралог і эпілог? Размясціце цытаты з паэмы ў адпаведнасці з развіццём сюжета (трэнажор па паэме Янкі Купалы «Бандароўна»).

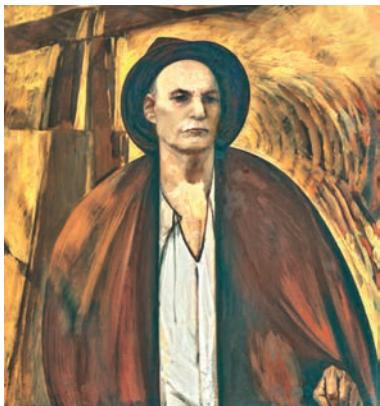
Тэорыя літаратурны

Жанры лірыкі

Жанр літаратурны (фр. *genre* — ‘род, від’) — тып мастацкага твора ў адзінстве зместу і формы з уласцівымі толькі яму сэнсавымі і стылістичнымі прыметамі.

Паводле змястоўнай сутнасці акрэсліваюцца жанры грамадзянскай, пейзажнай, філасофскай, інтymнай лірыкі. У кожным з гэтых жанраў можна вылучыць і асобныя жанравыя разнавіднасці. З другога боку, жорсткай мяжы паміж некаторымі жанрамі не існуе. Так, вершы Янкі Купалы «Малітва», «Роднае слова» адносяцца да грамадзянскай лірыкі патрыятычнай разнавіднасці. Верш «Жняя», у якім услаяўляеца знешняя прыгажосць, фізічная дасканаласць і працавітасць беларускай дзяўчыны, арганічна ўваходзіць у жанр інтymнай лірыкі. Да таго самага жанру, толькі ўжо любоўнай яго разнавіднасці, належыць і верш «Явар і каліна». Пры гэтым яго можна аднесці і да жанру пейзажнай лірыкі. Аднак да якога жанру ці жанравай разнавіднасці ні належалі б лірычныя творы, іх усе аб'ядноўвае якасць, якую ўмоўна можна назваць лірычнасцю. Яна, лірычнасць, увасабляеца ў асобым харектары паэтычнага выказвання, у лексіцы, тропіцы, сінтаксісе, у рымтіка-інтанацыйным ладзе, гука-пісе вершаў, іх выразнай меладычнасці, музычнасці. Не дзіва, што кампазітары часта ствараюць песні менавіта на лірычныя тэксты. Так, шырока вядомымі сталі песні на слова Янкі Купалы: «Явар і каліна» (музыка Ю. Семянякі), «Малітва» (музыка А. Молчана), «Жняя» (музыка А. Багатырова) і інш.

1. Што вызначае жанр мастацкага твора?
2. Якія жанры лірыкі існуюць?
3. Раскажыце пра ўзаемапранікненне лірычных жанраў.

Якуб Колас

(1882—1956)

◀ У. Стальмашонак.
Партрэт Якуба Коласа

- ? 1. Звярніце ўвагу на партрэт Якуба Коласа, выкананы мастаком Уладзімірам Стальмашонкам. Якім паўстае паэт на карціне? Якую функцыю выконвае дарога на карціне? Якія колеры пераважаюць на мастацкім палатне?
- 2. Чаму Якуб Колас абраў для сваёй творчасці менавіта такі псеўданім?

Сапраўднае імя Якуба Коласа — Канстанцін Міхайлавіч Міцкевіч. Ён нарадзіўся 3 лістапада 1882 года ў засценку Акінчыцы каля Стоўбцаў.

Бацькі — Міхал Казіміравіч і Ганна Юр'еўна — абое былі родам з Мікалаеўшчыны.

Міхал, малазямельны селянін, служыў лесніком у князя Радзівіла. Служба была зусім не лёгкая, таму бацька ўсё жыццё марыў пра набыццё ўласнай зямлі.

Мікалаеўшчына — старажытная беларуская вёска, вядомая, паводле дакументаў, з пачатку XVII стагоддзя. Тут захоўваліся свае багатыя сялянскія традыцыі, нормы жыцця, самабытны ўклад духоўнай і матэрыяльной культуры.

◀ У. Сулкоўскі. Акінчыцы.
Лясная камора

Разгледзьце ўважліва рэпрадукцыю карціны Анатоля Волкава. Які перыяд жыцця Якуба Коласа адлюстраваны на ёй?

A. Волкаў.
Настаўніцкі з'езд 1906 года ►

Кóстусь (так звалі Канстанціна дома) з дзяцінства вылучаўся выдатнымі здольнасцямі, прагай пазнання. У 1898—1902 гадах ён вучыўся ў Нясвіжскай настаўніцкай семінарыі, дзе давалі грунтоўную адукацыю.

Затым чатыры гады працаваў вясковым настаўнікам на Палесці — у вёсцы Люсіна (цяпер Ганцавіцкі раён), а ў 1904—1906 гадах — у Пінкавічах каля Пінска.

Летам 1906 года ён стаў адным з арганізатораў нелегальнага з’езда беларускіх настаўнікаў у вёсцы Мікалаеўшчына. За ўдзел у з’ездзе быў пазбаўлены настаўніцкай працы.

1906 год стаў знакавым у станаўленні настаўніка Міцкевіча не толькі як грамадскага дзеяча, але і як паэта. У першым нумары газеты «Наша доля» ён надрукаваў верш «*Наш родны край*» пад арыгінальным псеўданімам **Якуб Колас**. Адчуўшы сябе творцам, перабраўся ў Вільню, дзе працаваў у газете «*Наша ніва*». Дзякуючы яму ў газету трапіла шмат матэрыялаў, якія апавядалі пра лёс беларускага селяніна.

У 1908 годзе ўлады ўзбудзілі справу за арганізацыю настаўніцкага з’езда, і Якуб Колас быў асужданы на трох гады астрога. У мінскай турме ён шмат пісаў. Сябры, што заставаліся на волі, у 1910 годзе выдалі зборнік яго вершаў **«Песні жальбы»**.

Зняволенне стала прычынай хваробы, і калі ў 1911 годзе пісьменнік выйшаў з турмы,

▲ Вокладка зборніка вершаў Якуба Коласа **«Песні жальбы»**

то вымушаны быў доўга лячыцца. 1912—1914 гады — актыўны творчы пошук паэта, працаваў ў Пінскім прыходскім вучылішчы.

У 1914 годзе пачалася Першая сусветная вайна, і Якуб Колас разам з жонкай эвакуіраваўся ў Падмаскоёе. У 1915 годзе быў мабілізаваны, трапіў у ваеннае вучылішча ў Маскве, а затым быў адпраўлены на Румынскі фронт.

У 1918 годзе савецкая ўлада дэмабілізавала Коласа з арміі як настаўніка. Працаваў ён у Расіі. У маі 1921 года пасля шасцігадовай разлукі вярнуўся ў Мінск.

У 1920-я гады Якуб Колас надзвычай плённа працаваў і як педагог, і як вучоны. Выкладаў беларускую мову ў Беларускім педагогічным тэхнікуме, а з лістапада 1923 года — на педагогічным факультэце нядаўна адкрытага Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. Ён удзельнічаў у работе Беларускай акадэміі навук, створанай у 1929 годзе, стаў яе віцэ-прэзідэнтам. Шмат пісаў і займаўся грамадскай, навуковай дзейнасцю. У 1920-я гады закончыў паэмы «Новая зямля» і «Сымон-музыка», якія сталі беларускім нацыянальным эпасам, пісаў апавяданні, аповесці, у тым ліку стварыў аповесці

«У палескай глухы» і «У глыбі Палесся» (1-ю і 2-ю часткі трывогі «На ростанях»; завершана трывогі ў 1948—1954 гадах).

У Вялікую Айчынную вайну пісьменнік жыў у эвакуацыі ў Ташкенце. У снежні 1944 года вярнуўся ў Мінск.

Народ высока ацаніў творчасць класіка. Яшчэ ў 1926 годзе ў сувязі з 20-годдзем творчай дзейнасці яму было нададзена званне народнага паэта БССР, двойчы прысуджалася званне лаўрэата Дзяржаўнай прэміі СССР (1946, 1949).

13 жніўня 1956 года Якуба Коласа не стала.

Павага народа, памяць пра славутага песняра ўвекавечаны буйнейшай манументальнай работай Заіра Азгура — помнікам

▲ З. Азгур.

Помнік Якубу Коласу
ў Мінску.
Цэнтральная частка

Экслібрыс¹ зараз выкарыстоўваецца як графічны сімвал Дзяржаўнага літаратурна-мемарыяльнага музея Якуба Коласа.

Уявіце, як выглядаў бы экслібрыс (герб) вашай бібліятэki.

У. Басалыга. Экслібрыс
«Музей Якуба Коласа» ►

Якубу Коласу, устаноўленым на плошчы, якая носіць яго імя, у сталіцы нашай рэспублікі.

Яго іменем названы ўстановы, вуліцы і плошчы, школы і бібліятэкі ў многіх населеных пунктах Беларусі. Працуюць Дзяржаўны літаратурна-мемарыяльны музей Якуба Коласа ў Мінску (з філіямі «Мікалаеўшчына», які ўключае мемарыяльныя сядзібы Акінчыцы, Альбуць, Ласток, Смольня). Створаны Коласаўскі заказнік у Стадзеневіцкім раёне, дзе адкрыты мастацка-мемарыяльны комплекс «Шлях Коласа», што налічвае больш за 40 драўляных скульптур па матывах твораў пісьменніка...

Вывучэннем жыцця і творчасці пісьменніка займаецца адна з галін беларускай літаратурнай навукі — **коласазнаўства**.

Якуб Колас працаваў у розных жанрах, з'яўляюся заснавальнікам многіх з іх. Ён і паэт, і празаік, і драматург, і публіцыст, і мовазнавец, і літаратуразнавец. Пачынаў практична адначасова і ў вершах, і ў прозе. Многія вершы пісьменніка неслі на сабе некаторы адбітак апавядальнасці. Тым не менш класік унёс важны ўклад як у эпас, так і ў лірыку, з'явіўшыся ў названых родах літаратуры яркім наватарам.

Творчасць Якуба Коласа аказала велізарны ўплыў на беларускую літаратуру, заклаўшы трывалае ядро нацыянальнай эстэтычнай традыцыі. «Пластычнасць, рэльефнасць коласаўскіх образаў, глыбокая народнасць, маральная чысціня як асноўны крытэрый учынкаў

¹ Экслібрыс (*ex libris* — з ‘кніг’)— кніжны знак, невялікая па-мастацку выкананая налепка на ўнутраным баку вокладкі з імем уладальніка.

і паводзін герояў, празрыстасць, мяккая акварэльнасць пісьма, аптымістычны погляд на свет, на жыццё — такім паўстае мастацкі свет Якуба Коласа» (*Іван Навуменка*).

1. Як склаўся жыццёвы і творчы лёс Якуба Коласа? Назавіце асноўныя факты з яго біографіі.
2. Што спрыяла станаўленню Якуба Коласа як пісьменніка? Як час, эпоха адбіліся на фарміраванні яго асобы?
3. У чым значэнне Якуба Коласа як класіка беларускай літаратуры?
4. Разгледзьце на ўклейцы рэпрадукцыю карціны мастака Міхaila Савіцкага «Сейбіты». Якім паўстаюць на палатне класікі? Пасправуйце знайсці і паказаць агульнае ў жыццёвай і творчай біографіі Янкі Купалы і Якуба Коласа.
5. Прагледзьце відэафільм «Колас вечна будзе жыць». Што вас уразіла ў відэаматэрыйле пра пісьменніка? Падрыхтуйце аповед пра Нёманскі край — малую радзіму паэта.

Песні роднага краю

Якуб Колас — адзін з самых пранікнёных лірыкаў у беларускай літаратуре. Ужо ў першай кнізе «Песні жальбы» яскрава выявіліся яго пачуццё любові да Радзімы, боль за лёс народа, дэмакратызм і народнасць.

Раннія вершы класіка блізкія па настроі да вершаў іншых беларускіх творцаў. Матывы тугі, журбы па ад вечнай абыздзе-ленасці роднага краю пераважалі ў большасці тагачасных творцаў, бо сацыяльнае пытанне, дапоўненае ў Беларусі нацыянальным, стаяла надзвычай востра. У той жа час Якуб Колас напісаў шэраг твораў, у якіх сцвярджаў веру ў лепшае, абуджаў надзею на будучае. Пісьменнік па сваім светаадчуванні аптыміст.

◀ *В. Свістуной*. Пад белымі крыламі

Як абавязкова пасля восені і зімы надыходзіць вясна, так і чалавек павінен спадзявацца на будуче шчасце, на палёгку ў жыцці.

У невялікім вершы «**Не бядуй!**» (1907) — і прыметы някідка-га беларускага пейзажу, і напамін пра жыццё беларускага народа «ў вечнай цемнаце», і адлюстраванне бягучых рэвалюцыйных падзеяў («...у ноч пажары // Сталі неба заліваць»). Але пераважае жыцця-радасны заклік да веры ў лепшае:

Не бядуй, што сонца нізка,
Што праходзіць нудны дзень,
Не бядуй, што восень блізка
І на дол кладзеца ценъ.

Паэт верыць у сілу слова, у тое, што яго вершы здольныя стаць сродкам пераўтварэння рэчаіснасці, зброяй жыццеўладкавання:

Вер, брат, — жыцце залатое
Будзе ў нашай старане.

Публіцыстычна-заклікальны пафас твора дасягаецца з дапамо-гай частых паўтораў, у прыватнасці анафар (*не бядуй*), адпаведнай лексікі, якая навявае настроі радасці і веры ў аднаўленне жыцця (*вясна, снег растане, ветла з неба сонца гляне, жыцце залатое*). Клічнік у назве твора выразна перадае аптымізм лірычнага героя.

Якуб Колас з вялікай мастацкай сі-лай сцвярджае ў сваёй творчасці маладосць адноўленага свету, будучага новага шляху, у якім паэт упэўнены.

Але ў яшчэ большай ступені характэрна для пісьменніка элегічная, задуменная, задушэўная інтанацыя ў прыродапісальных творах.

Нізка выдатных пейзажных вершаў створана ім у мінскай турме ў 1908—1911 гадах. Сярод іх вылучаюцца вершы «Родныя вобразы» і «Першы гром». Узнаўленне перад унутраным зрокам «родных вобразаў» дапамагала паэту-вязню пераносіць цяжкі турэмны побыт і спадзявацца на шчасце пасля вызвалення.

Элегія — задуменнасць, сузіральнасць, журба.

Якія вы ведаеце паэтычныя творы ў жанры «элегія»? Што аб'ядноўвае гэтыя жанры ў музыцы і паэзіі?

▲ Я. Ціхановіч.
Партрэт Якуба Коласа.
«Вобразы мілыя
роднага краю...»

Верш «Родныя вобразы», адзін з лепшых у Якуба Коласа, пісаўся ў турме, куды паэт трапіў за арганізацыю настаўніцкага з’езда. Настрой у яго быў цяжкі, і хоць успамін пра родныя мясціны спішаў боль, але думкі не толькі пра ўласнае зняволенне, але і пра беднасць, залежнае становішча народа клалі свой адбітак на прыемныя ўспаміны. Пацверджаннем суб’ектыўнасці ацэнкі аўтара, абумоўленай яго становішчам, з’яўляюцца і тыя малюнкі прыроды, якія ён згадвае ў заключных радках верша:

Вобразы мілыя, вобразы смутныя,
Родныя вёскі і люд,
Песні цягучыя, песні пакутныя!..
Бачу і чую вас тут.

На самай справе апісвае Якуб Колас з’явы паўнавартасныя, яскравыя: ніва ў яго спелая, лес высокі і гудзе шчасліва, дубы магутныя.

І ў іншых творах узнікае вобраз прыроды моцнай, паўнакроўнай, якая, на думку класіка, сваёй веліччу, разнастайнасцю і своеасаблівай мэтанакіраванасцю можа ўзбудзіць энергію народа, «зарадзіць» яго.

Пейзажныя вершы Якуба Коласа глыбока патрыятычныя. Для паэта прырода і Радзіма — тоесныя паняцці, Радзіму ён і ўяўляе часта праз вобразы прыроды.

У вершы «**Родныя вобразы**» паэт стварае абагулены вобраз Беларусі. Яе прырода някідная, ландшафты сціплыя («узгорачкі роднага поля, рэчкі, курганы, лясы») і не могуць уразіць нечым незвычайным, але для чалавека, улюблёнага ў Радзіму, вобразы беларускага краю напоўнены хоць і сумнай, тужлівай, але ўсё ж *красой*. Коласаўскі выраз «сумная краса» ўражвае сваёй парадаксальнасцю: прыгажосць не можа быць тужлівой.

Але пры чытанні любога твора заўсёды неабходна ўлічваць розныя так званыя фонавыя абставіны: час, месца напісання, стан аўтара.

Для сціпльых, на першы погляд, беларускіх пейзажаў паэт знаходзіць самыя пранікнёныя слова: «сумная краса», «мілая краса», «ціхая жальба палёў», «шум-гуд шчаслівы» і інш. Уся лексіка падобнага кшталту, блізкая да фальклорнай, перадае пачуццё замілавання, шчырай улюблёнасці ў родную прыроду. Паэт імкнецца перадаць чытачам свой настрой, выкліканы сумам па волі, родных мясцінах.

Важнай асаблівасцю пейзажнай лірыкі Якуба Коласа з'яўляецца адыход ад ранейшай абагульненасці вобразаў прыроды, характэрнай для папярэднікаў: Янкі Лучыны, Францішка Багушэвіча, Цёткі, і зварот да дэталей у паказе пейзажу. Напрыклад, навальніцу Якуб Колас апісвае так падрабязна, што чытач уяўляе яе і зрокава, і на слых.

У вершы **«Першы гром»**, у прыватнасці, гром спачатку ўзнікае недзе ў вышыні нябёсаў, але яму рэхам адказваюць на зямлі луг і лес. Моц грому перададзена праз красамоўныя дэталі:

Гай страсянуўся, дрогнула поле,
Долы той гук паняслі.

Метафары сведчаць пра адухаўленне прыроды, характэрнае для свядомасці беларусаў.

У плане дэталізацыі апісання ў, іх жывапіснасці Якуб Колас — наватар. Прыйгажосць свету ён імкнуўся перанесці ў свае вершы. Акрамя таго, у пісьменніка прырода і чалавек — дзве непарыўныя

«Коласава любоў да прыроды, да зямлі мела глыбокія карані. Пісьменнік глядзеў на прыродныя з'явы не толькі як мастак, які тонка адчуваў прыроду і мог перадаць усю яе прыйгажосць, яе пазію, усе адценні яе харастраў ў сваім трапным слове. Ён глядзеў на ўсе з'явы прыроды і вокам селяніна, які бачыць у зямлі перш за ўсё сродак існавання, які цэніць тое, што так ці інакш спрыяе добруму ўраджаю, а гэтым самым і дабрабыту людзей, іх шчасцю і радасці» (*Міхась Лынькоў*).

часткі адзінага свету. Чалавек бачыць у прыродзе адлюстраванне ўласных настрояў, калі яму чуюцца «ціхая жальба палёў» ці лесу «шум-гуд шчаслівы», а ў грукаце грому — «моц і прастор». З другога боку, праз прыроду чалавек лепш адчувае сам сябе: апісваючы пейзажныя рэаліі, малады паэт пачынаў разумець уласны псіхала-гічны стан:

Гром ты магутны, гром адзінокі!
Колькі ўскатурхаў ты дум!
Моцна мяне ты клічаш на волю...

Якуб Колас — выдатны пейзажыст. Ён жывапісце словам прыроду ва ўсім багацці яе фарбаў, адчувае яе рухі, гукі, музыку. «Але захапленне прыгажосцю прыроды не засланяе перад унутраным зрокам паэта балочых з'яў рэчаінасці» (*Люба Тарасюк*).

1. Якое запаветнае жаданне выказвае паэт у вершы «Не бядуй!»?
2. Паразважайце, якія вобразы і фарбы перадаюць настрой верша «Родныя вобразы». Адшукайце ў тэксле радкі, у якіх выяўлены асабістыя перажыванні і думкі паэта.
3. Якія мастацкія сродкі выкарыстоўвае паэт у сваіх пейзажных вершах?
4. Ці згодны вы з думкай Якуба Коласа пра тое, што «прырода — найцікавейшая кніга, якая разгорнута перад вачамі кожнага з нас...»? Якія вывучаныя творы дапамаглі вам гэта зразумець?
5. Паспрабуйце падабраць фотаілюстрацыі (або рэпрадукцыі карцін), сугучныя пейзажным вершам паэта (можна выкарыстаць серыю жывапісных палотнаў «Радзіма Якуба Коласа» мастака Уладзіміра Сулкоўскага або якое-небудзь іншае выданне). Падрыхтуйце выставу фотаздымкаў ці малюнкаў з беларускімі краявідамі.
6. Услухайцеся ў гучанне верша «Першы гром» Якуба Коласа. Якія гукі дапамагаюць вам пачуць «гром магутны», «гром адзінокі», як «гай стра-сянуўся», «дрогнула поле»? Дакажыце, што паэт перадае прыроду ва ўсім багацці яе фарбаў, адчувае яе рухі, гукі, музыку.
7. Праслушайце, як чытае верш «Родныя вобразы» сын пісьменніка Міхась Міцкевіч, і падрыхтуйцеся да выразнага чытання твора. Правядзіце конкурс на лепшае чытанне верша Якуба Коласа.

Паэма «Новая зямля»

Гісторыя напісання паэмы, аўтабіяграфізм твора. У пачатку 20-х гадоў ХХ стагоддзя Якуб Колас закончыў працу над галоўным сваім творам — паэмай «Новая зямля». Паэма стала адной з найважнейшых вех у гісторыі беларускай літаратуры.

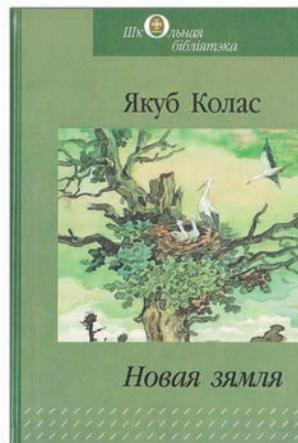
Знаходзячыся ў мінскім астрозе за ўдзел у настаўніцкім з’ездзе, пісьменнік, апанаваны ўспамінамі дзяцінства, піша ў 1908 годзе вершаваныя апавяданні пра жыццё сваёй сям’і ў канцы XIX стагоддзя.

Знаходзячыся паэт у восьмі вершаваных апавяданнях, якія былі напісаны ў чэрвені — верасні 1911 года, занатаваў найбольш яркія ўражанні маленства, што трывала захоўваліся ў памяці. Затым, мяркуючы па ўсім, у яго стала высپіваць задума маштабнага твора, прысвечанага найперш бацьку — лесніку на службе ў князёў Радзівілаў. Якуб Колас адчуваў свой сыноўні абавязак перад бацькам, які рана памёр. У 1919 годзе, жывучы ў Абаяні (Расія), пісьменнік піша новыя раздзелы — «Зіма ў Парэччы», «На рэчцы».

Сям’я самога паэта была тыпова сялянскай і жыла як сотні тысяч сялянскіх сямей. У той жа час толькі адзінкі з сялян знаходзіліся на службе, як Міхал Міцкевіч, у Радзівілаў. Такое дваістасе становішча ўжо рабіла лёс селяніна незвычайным, дадавала драматызму ў яго існаванне.

Зняволены паэт, пакараны за сваю мару пра справядлівасць — самую высакародную мару ў свеце, думаў пра свабоду і таму лепш разумеў уласнага бацьку, які таксама марыў пра волю, хоць і не знаходзіўся за кратамі. Свабода для чалавека, які вымушаны служыць, каб карміць сям’ю, заключалася ва ўласнай маё масці, у дадзеным выпадку — зямлі:

Купіць зямлю, прыдбаць свой кут,
Каб з панскіх выпутацца пут,
І там зажыць сабе нанова:
Свая зямля — вось што аснова!

▲ Вокладка кнігі Якуба Коласа «Новая зямля»

Паэма задумвалася як твор пра свабоду, а свабоду бацькі паэт звязваў з зямлёй, маючы, бяспрэчна, рацыю.

На працягу 1921—1923 гадоў былі напісаны астатнія раздзелы і такім чынам завершана работа над усёй паэмай. Твор выкрышталізаваўся, набыў цэласнасць і глыбіню.

Сэнс назвы твора. Філасофская ідэя зямлі і волі. Эпоха, у якую стваралася паэма, была пераломная, насычаная выключна трагічнымі падзеямі сусветна-гістарычнага значэння.

Якуб Колас пісаў паэму, прайшоўшы праз Першую сусветную вайну, перажыўшы Лютайскую і Кастрычніцкую рэвалюцыі, а затым і Грамадзянскую вайну.

Неабходна ўлічваць розныя значэнні слова «земля» (усяго іх некалькі). У прыватнасці, зямля як тэрыторыя пражывання, дзяржава, радзіма, гле-ба і інш. Аўтар, заканчваючы паэму «Новая зямля» ў пачатку 1920-х гадоў, ужо жыў на сапраўды новай зямлі — ва ўсім новай, з нябачным да таго парадкам, у новай дзяржаве.

«“Новая зямля” — галоўная кніга не толькі творчасці Якуба Коласа, але і ўсяго беларускага прыгожага пісьменства. Вечная кніга» (*Міхась Мушынскі*).

і працу. Праўда, паэма заканчваецца трагічна: Міхал не паспеў купіць зямлю — памёр, мара не здзейнілася.

Але чаму назва паэмы — «Новая зямля», а не, скажам, «Свая зямля»?

У назве паэмы можна бачыць розныя сэнсы: і стан, у якім находзілася на момант заканчэння твора радзіма аўтара ў парыўнанні з яго ж уласнымі ўспамінамі, і мара герояў паэмы, ды і самога паэта, пра шчасце, і агульначалавечая туга па ідэале.

Народны побыт у паэме. У «Новай зямлі» паказваецца жыццё беларускага сялянства канца XIX стагоддзя. На гэтай падставе крытыкі 1920-х гадоў абвясцілі паэму несучаснай. Тады ў сялянстве не бачылі галоўнай апоры грамадства, а наадварот, селянін быў абвешчаны носьбітам дробнаўласніцкай психалогіі. А вось Якуб Колас — насуперак ідэалагічным тэндэнцыям эпохі — паказвае, што сялянскае жыццё — той лад існавання, які грунтуеца на гармоніі чалавека і прыроды. І, значыць, ён, гэты лад, самы праўльны і прыдатны для людзей. Псіхалогія, побыт сялянства — не забабоннасць і кансерватызм, а мудрасць і паэтычнасць.

«Новую зямлю» называюць энцыклапедыяй сялянскага жыцця, Бібліяй беларусаў. Паэма сёння, як ніколі, на дзённая, бо дае адчуць прыгажосць, мудрасць і паэзію сялянскага жыцця.

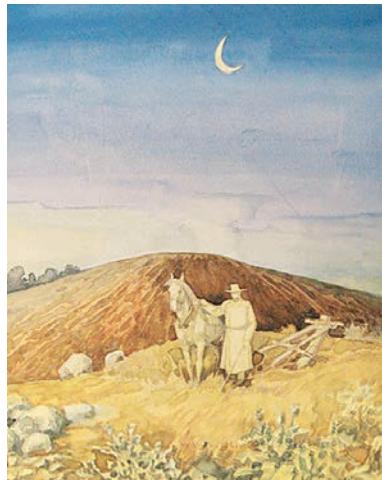
Чым жа прыцягвала паэтаў сялянская праца — ледзь не самая цяжкая сярод іншых? Відаць, сваёй важнасцю для чалавека і сваёй асаблівай знітаванасцю з прыродным наваколлем.

Сям'я, апісаная ў творы, — Міхал, яго брат Антось, жонка Міхала Ганна, дзеці — самая звычайная, сялянская. Усе яны праца-любівія. І хоць знешнія абставіны іх жыцця часта неспрыяльныя (пярэбары з месца на месца па загадзе начальства, неўрадлівая зямля, пажар), але праца заўсёды давала плён. І гэта ўнушала аptyмізм, упэўненасць у сабе.

«На першай гаспадарцы» (так і называецца адзін з пачатковых раздзелаў) зямля аказалася абсолютна неўрадлівай, была «бязгнойная, пустая», але даволі хутка на ёй усё ажыло, закаласілася:

І ажывіліся амшары,
Запахла свежаю раллёю,

Традыцыя апісання сялянскага побыту — адна з самых дауніх і трывалых у мастацкай літаратуры, і ідзе яна ад старажытных Кітая, Індыі, Грэцыі, Рыма.

▲ *V. Шаранговіч.*
Ілюстрацыя да паэмы
Якуба Коласа
«Новая зямля»

Як бы сам Бог тут над зямлёю
Прайшоў і глянуў міласціва.
Антось заложна і цярпліва
У землю ўкладваў свае сілы.

Ператвораны ў літаральна райскі куточак надзел зямлі сям'я
Міхала павінна была ўсё ж пакінуць і перабрацца на новае месца —
у Парэчча (у жыцці Якуба Коласа гэта Альбуць).

Менавіта ў Парэччы адбываецца большая частка дзеяння паэмы:

Парэчча — сладкая мясціна,
Куток прыгожы і вясёлы:
Як мора — лес, як неба — долы...

Людзі адчувалі сябе тут надзвычай утульна:

І лес, і паша, неба яснасць.
І чисты дух, і рэчка Нёман...

Укладзеная праца («Само не зваліща нам з неба») зрабіла ўрэшце
гаспадарку даволі заможнай.

І ўсё ж яна не давала шчасця, бо не належала сям'і, а знаходзілася
у яе часовым уладанні, і дзеля яе Міхал павінен быў пастаянна
цярпець здзекі і прыніжэнне на працы:

Навошта гэтае імкненне
Пусціць у грунт у свой карэнне?
Але б вы самі спрабавалі,
Калі б у вочы вам плявалі
І вас агідану знявагай
Па сэрцы білі б, як той шлягай!¹

Важнейшае значэнне ў народнай культуры — як палёгка ад
цяжкай працы — мелі **святы**. У паэме «Новая зямля» згадваюц-

Свята таму і называлася свя-
там, што ўшаноўвалі святых,
а разам з імі — простых лю-
дзей, родзічаў.

ца практична ўсе найважнейшыя
каляндарныя святы беларусаў. Уво-
гуле, сюжэт разгортваецца з улікам
гадавога цыкла.

¹ Шляга — прылада, ударамі якой трамбуюць, ушчыльняюць глебу,
а таксама выраўноўваюць паверхню.

Асаблівасцю каляндарных свят была іх знітаванасць і са святамі ся-мейнымі. Так, у раздзеле «**Падгляд пчол**» апісваецца летнє жнівенскаяе свята, у хрысціянстве вядомае як Мядовы Спас.

Як і да любога свята, да гэтага ста-ранна рыхтаваліся — мыліся, прыбі-раліся, упрыгожвалі дом:

На гэты дзень і сама хата
Была прыбрана зухавата...

Акрамя таго, знешне свята — не толькі смачная ежа, пітво, песні, танцы, але і магчымасць выявіць свае мастацкія здольнасці: пры-браць — у кожную пару года па-рознаму — хату і сядзібу.

Паказчыкам культуры чалавека, сям’і, народа з’яўляецца і **кулінарыя**, застолле. У раздзеле «**За сталом**» апавядаецца пра гэту значную сферу сялянскага быту: што елі, як сядзелі, як трymаліся за столом.

А елі ў звычайны дзень мачанку, грэц-кія аладкі, верашчаку, «тварог, запраўлены смятанай» — тыпова беларускія стравы. Ежа здаровая, разнастайная, каларыйная, а зна-чыць, давала энергію для працы. Яшчэ больш багатая яна ў святы. Праўда, на Масленіцу пякліся пераважна аладкі, бліны — сімвалы веснавога сонца.

У раздзеле «**Раніца ў нядзельку**» апіс-ваецца сам працэс — менавіта як свяшчэн-надзейства — выпякання і паядання бліноў. Масленіца — ушана-ванне не толькі сонца, але і хлеба, спадзяванне на новы ўраджай. Усё тут канкрэтна, можна візуальна ўяўіць:

Пякліся гладзенъкія пліткі
Блінцоў, спаднізу наздраватых,
Угору пышна, пухла ўзнятых.

Акрамя рэлігійнага, яно мела важнае сямейнае значэнне: на новы мёд, што выкачвалі з вулляў прама пры гасцях, запрашалі кумоў — хросных бацькоў і маці сваіх дзяцей. Кумы мелі магчымасць паба-чыць хрэснікаў, прыносілі ім падарункі, а самі атрымлівалі мёд і плады новага ўраджаю.

▲ В. Шаранговіч.
Ілюстрацыя да паэмы
Якуба Коласа
«Новая зямля»

▲ В. Шаранговіч.
Ілюстрацыі да паэмы
Якуба Коласа
«Новая зямля»

Чаргаванне працоўных будняў і свят, самых розных заняткаў на ўлонні прыроды і гутаркі ў хаце, што адуювалі дзяцей лепш за школу, рабілі жыццё выключна багатым, разнастайным і цікавым:

Вось так адно другім мянялась,
Затым яно не прыядалась,
Калі было ўсё ў меру, упору,
І гладка йшло ўсё тут угору.

Асабліва важнае свята для хрысціян — Вялікдзень, калі «сама прырода тая // Паважнасць свята адчувае, // З людзьмі жыве супольна, згодна». Вялікдзень сімвалізуе перамогу жыцця над смерцю: як адрадзіўся Хрыстос, так адраджаецца прырода пасля зімы. У гэты дзень асабліва шыкоўны стол — і як падзяка Богу, Прыродзе, і як мара пра Рай.

Улонні прыроды рабіла жыццё больш разнастайным, чым у тагачасным горадзе. Дзеці маглі назіраць шматлікіх звяроў з іх адметнымі павадкамі. Напрыклад, лася, якога лічылі ў лесе галоўным, «за ім шоў воўк, зайцы, куніцы // І многа ўсякае драбніцы: // Барсук, каза, лісы, вавёркі, // Тхары, і ласіцы, і норкі».

З выключнай замілаванасцю апісвае аўтар заняткі дзяцей: рыбалка з дзедам ці з дзядзькам Антосем, паходы ў грыбы, ягады; лоўля куніц, тхароў, а зімою — лыжы, санкі, коўзанне на замерзлай рацэ, паляванне.

Шмат часу займала і навучанне, вучоба: дзяцей лесніка спачатку вучыў «дарэктар» ды і сам Міхал. Падручнікі таго часу, «начаткі», знаёмілі дзяцей з асноўнымі біблейскімі гісторыямі, а значыць, з асновамі чалавечай культуры.

Якія зімовыя забавы дзяцей узгадваюцца ў творы? Якія зімовыя забавы ў сучасных дзяцей?

Я. Балакшын. На лядзянцы ►

«Новая зямля» — паэма энцыклапедычна па адлюстраванні ўсіх бакоў вясковага існавання. З вялікай мастацкай сілай тут знітаваны духоўны свет герояў, харство беларускай прыроды, багацце народных традыцый і мовы. Якуб Колас сцвярджае думку, што чалавек здольны зрабіцца асобай, знайсці гармонію ва ўласнай душы толькі ў арганічным для сябе асяроддзі. Адносіны да зямлі, пэўны сельская-гаспадарчы вопыт з'яўляюцца неад'емнай часткай культуры народа і адначасова асновай яго жыццядзейнасці.

Роля лірычных адступленняў і пейзажных малюнкаў. Асноўным предметам мастацкага паказу ў паэме «Новая зямля» з'яўляецца звычайнае паўсядзённае жыццё людзей — найперш сям'і Міхала, яго родзічаў, знаёмых, калег, паноў-начальнікаў. Усё тут вельмі канкрэтна і настолькі жыво, малаяўніча апісаны, што адразу як бы «высвечвае» любую жыццёвую карціну перад нашым унутраным зрокам. У тым і сіла літаратуры, што яна дазваляе кожнаму «малываць» у сваім уяўленні ўласныя вобразы, дае штуршок фантазіі.

Аднак было б няправільна думаць, што паэма напоўнена геніяльнымі, але выключна канкрэтнымі малюнкамі. Твор Якуба Коласа шматпланавы, як само жыццё, у якім ёсць побыт, але ёсць і высокая паэзія, прыгажосць, любоў, парыванні духу — усё тое, што робіць чалавека чалавекам. Да найважнейшых філософскіх проблем паэт звязае цца ў лірычных адступленнях. Лірычных — таму што аўтар перарывае паслядоўнасць аповеду і прама выяўляе свае ўласныя думкі і пачуцці, адносіны і эмоцыі. Адступленнях — бо ён адступае ад лінейнасці апавядання, спыняе цца на тых фактах, падзеях, ситуацыях, асабах і г. д., якія найбольш закранулі яго асабістыя

пачуцці, перажыванні, пра якія яму хацелася б пагаварыць больш падрабязна, асэнсаваць іх значэнне, вартасць.

Узятыя разам, лірычныя адступленні ствараюць асаблівую — рамантычна-ўзнёслую, высокую — плынъ паэмы. Цэнтральным стрыжнем гэтай плыні з'яўляеца проблема жыцця і смерці, сэнсу жыцця.

Да вырашэння проблемы паэт падыходзіць арыгінальна. Ён найперш апявае жыццё прыроды, таму што яна падтрымлівае чалавека. Якуб Колас бачыць праявы жыцця і ў нерухомых, здавалася б, з'явах. У творы адухоўлена ўсё: хмаркі, што плывуць, «як гускі маладыя», «ветрык дураслівы», што «ў садку жартуе з верабінай», асіны, што «разносяць нейкія навіны». Усё як у людзей. І ўсё звязана з усім, таму такое вялікае значэнне маюць у паэме шматлікія параўнанні, роля якіх — звязваць прадметы і з'явы:

...Дубы дзе дружнай чарадою
Стаяць, як вежы, над вадою
Даўнейшых спраў вартаўнікамі...

У адной фразе — тры параўнанні: *дубы — чарада, дубы — вежы, дубы — вартаўнікі*. А ў цэлым узнікае выразны малюнак.

Бачанне паэта тым адрозніваецца ад бачання іншых людзей, што ён умее заўважаць менавіта падабенства паміж, здавалася б, непадобнымі з'явамі. Падкрэсліваючы арганічную сувязь усіх кампанентаў прыроды, Якуб Колас мудра сцвярджаў адзіна магчымую перспектыву існавання чалавецтва: жыць ва ўзаемаразуменні з уласным асяроддзем. Да разваг герояў маюць дачыненні і лірычныя адступленні паэта, як бы дапаўняючы, каменціруючы іх.

Класік разумее, што ў агульным кругазвароце жыцця людскі лёс — «былінка поля, // Пылок нязначны — наша доля». Разумее, але прымірыцца не можа. Ад адчаю выратоўвае прырода, якая можа даць адказ на наша запытанне пра сэнс жыцця і яго мэту. Яна як бы пастаніна гаворыць нешта чалавеку, дае знакі пра наша сапраўднае прызначэнне. І важна ўмець бачыць і разумець гэтыя знакі-коды.

Амаль у кожным раздзеле, нават прысвечаным пайсядзённым заняткам людзей, Якуб Колас змяшчае пейзажны малюнак — прад-

мет для чыстага сузірання, які нібы ачышчае чалавека ад смецця будзёншчыны, жыццёвай мітусні, прымушае раздумваць над з'явамі рэчаіснасці. Вось восень:

Зварот пары, зніканне лета...
То — водгулле души паэта,
То — смутны вобраз развітання,
То — струн дрыгучых заміранне,
Натхнёная песні жаль сардэчны,
Жыцця і смерці — сымбалъ вечны!

Восень — пераходны сезон года — сімвалічна нагадвае і пра традыцыйны пераход у жыцці чалавека: нараджэнне, заключэнне шлюбу, смерць.

Зямля, на думку Якуба Коласа, садружнасць. Дарэчы, яшчэ і так можна разумець назву твора. Аўтар паказаў садружнасць элементаў прыроды на зямлі, але марыў, каб тое ж было ў соцыуме, а таксама паміж соцыумам і прыродай.

У паэме любы прыродны аб'ект разгледжаны сярод шматлікіх аналогій — у дзясятках сувязей, таму так многа параўнанняў, метафар у творы. Вось зярнітка, што вырастает ў колас, — любімы паэтаў вобраз, які стаў яго псеўданімам:

На Божы свет, як бы з магілы,
З зямлі травінкай далікатнай,
Густою шпотачкаю здатна
Выходзяць дробныя зярніткі...
Так гэта збожжайка зялёна
Да сонца цягнецца лісткамі,
Бы к матцы дзіцятка рукамі.

Малюнкі прыроды займаюць у паэме важнейшае месца. Гэта натуральна, бо ў прыродзе нашы продкі чэрпалі і фізічную, і духоўную сілу. Усё, што акружжае чалавека працы, звязана з ім ад маленства да смерці. Прывод да паэме — і фон дзеяння, і аб'ект захаплення герояў і аўтара. Прыводу Якуб Колас успрымаў як непрачытаную кнігу, як таямніцу, вечную загадку, якую пастаянна імкнуцца разгадаць героі паэмы. У той жа час прывод непасрэдна ўплецена ў чалавече існаванне, з'яўляецца арэнай дзеянісці людзей. Лес, крыніца, луг,

поле — паэт апісвае іх так, быццам малюе словам. Але знешняя прыгажосць — адзін бок іх паэтычнасці. Ёсць і іншы, дзе яны чаруюць і даюць пачатак казкам, прывідам, страхам, пра што так цікава напісаў паэт у раздзеле «**Вечарамі**».

У пачатку ХХ стагоддзя ў многім яшчэ захоўваліся некранутыя ландшафты, па сутнасці эталонны беларускі пейзаж. У нашым імкненні да ўпарадкавання роднай зямлі, якое актыўна прайяўляеца ў апошнія гады, неабходна мець эталон-ідэал і імкнунца да яго. А прыроду заўсёды аддзячыць за дабрыню да яе. Акрамя таго, адкрываючы прыроду, мы адкрываем адначасова і чалавека — саміх сябе, бо ўсё ў жыцці звязана.

Сістэма вобразаў у паэме. Якуб Колас з яго ўвагай да канкрэтныі, але асвечанай філософскімі развагамі, быў такі ж уважлівы да характараў людзей. Галоўныя героі ў паэме — Міхал, Антось, Ганна, дзеці. Традыцыйна айчынная крытыка ацэньвала іх як самых звычайных людзей. Сапраўды, яны ва ўсім рэальнага і знешне нічым не вылучаюцца сярод іншых сялян. І ўсё ж у многім бачацца ідэальныі. Шкоды яны не робяць ні кому, прыроду берагуць, ведаюць яе, адно аднаго любяць, а праца для іх — не тавар, каб прадаць яго, а жыццёвы абавязак, любоў да працы — арганічная рыса.

Галоўны герой твора — **Міхал** — у звычайных чалавечых контактах не такі ўжо прыемны. Некаторыя аднавяскоўцы яго не любілі якраз за адданасць сваёй працы: «Патрава здарыцца, пакражы — як бачыш, вызнае, дакажа...»

Прапануем і вам адправіцца ў падарожжа ўслед за Міхалам. Звярніцесь да геаграфічнай карты Беларусі. Паспрабуйце выбраць шлях і вырашыць, якім чынам можна «схадзіць у Прусы». Вызначце, па якой рацэ давядзеца дабірацца.

Здаецца, Міхал угінаецца перад панамі — «сам князь Антоні... не раз з Міхалам меў размову». Галоўны герой зберагаў лес не столькі для Радзівілаў, колькі для нашчадкаў. У яго была ўсяго толькі пачатковая адукацыя, але немалы жыццёвы вопыт:

Хадзіў на сплаў ён, на віціны¹,
Разоў са два схадзіў у Прусы —
Куды не трапяць беларусы?

¹ *Віціна* — крытае грузавое судна.

Якія выразныя дэталі ілюстрацыі сведчаць, што Міхал прайшоў няпросты жыццёвы шлях? Падзяліцеся сваімі думкамі і разважаннямі.

B. Шаранговіч. Ілюстрацыя да паэмы Якуба Коласа «Новая зямля» ►

Прыродны разум і жыццёвы вопыт зрабілі з Міхала добрага аналітыка. Ён выдатна бачыць натуры розных людзей, парадкі ва ўласным лясніцтве, пераносіць іх на ўсё грамадства, і таму так прагна марыць пра зямлю, волю. Апантанасць марай не зрабіла з Міхала рэвалюцыянера.

Ён шукаў шляхоў уласнага, а не агульнакласавага вызвалення, і гэта прымушала яго яшчэ больш апантана працаўца. Праўда, і Міхал, як шмат хто з сялян, заглядаў у карчму, а да дзяцей ставіўся ці не залішне сурова, караючы іх папругай. Але часам герой, звычайна маўклівы і пануры, выяўляў сваю сапраўдную натуру: жартаваў, распавядадаў дзецям розныя гісторыі; заставаўся нязменна тактоўны і ўважлівы да брата Антося. У Міхала моцная прага прыгажосці: стомлены на абходзе лесу, ён абавязкова зробіць крук, каб «палюбавацца і ярыною і жытамі». А наглядаючы зямлю для куплі, заўсёды звяртае ўвагу на прыгажосць мясцовасці.

Міхал — вобраз-характар, сатканы з розных супярэчнасцей. Трагедыя галоўнага героя ўтым, што ён, з аднаго боку, ідэаліст-рамантык з яго марай пра зямлю як поўнае вызваленне, адзіны гарант волі, з другога — залішні, які ні парадаксальна, прагматык, рацыяналіст. Напрыклад, жорстка развенчвае дзіўныя гісторыі, што рассказвалі яго блізкія дзецы.

Рацыяналістамі ні ў якім разе нельга назваць **Антося**. Міхал пастаянна аналізуе, ацэнівае людзей і сітуацыі і пакутуе ад свайго

становішча. Антось жыве натуральным жыццём спрадвежнага яднання з прыродай і ў гэтым знаходзіць сэнс і радасць жыцця. Гармонія ў прыродзе — гармонія ў душы. Гэты закон як мага лепш падыходзіць менавіта да Антося. Ён з тых беларусаў, якія не змагаліся, не пакутавалі і не займаліся філософскім аналізам, а развіваліся паралельна ходу жыцця, шчыра працуючы на зямлі.

Разважлівасці, аналізу Міхала вучыў лес з яго тысячамі сувязей — знітаванасцю рэльефу, дрэў, птушак, звяроў. Антось — чалавек поля, яго стыхія — мяkkасць, гарманічная завершанасць, падобная таму кругазвароту, які робіць зерне-колас.

Антось немітуслівы, але дзейны і надзвычай дапытлівы да розных праяў жыцця. Прыйода ў яго ўяўленні бязмежная, магутная ў сваёй моцы, праявах: кожны год нязменна родзіць такое неверагоднае багацце розных форм; нельга не бачыць у ёй і выключна разумнай мэтанакіраванасці. А вось горад... У Вільні Антося «аж моташна нейк стала // Такое пекла — шум страшэнны, // Застой паветра і дух дрэнны». Звыклы да прастору і паху кветак, ён фізічна і псіхалагічна пакутуе ў горадзе. У горадзе людзі, пастаянна сутыкаючыся, контактуючы, на самай справе глыбока адчужаны ад аднаго:

Ідзе народ, як хвалі мора,
Як хмары ў небе на прасторы,
Адны другім усе чужыя.

Антось, добра разумеючы законы існавання раслін, птушак і жывёл, у горадзе, сярод людзей, адчувае сябе страшна адзінокім, бо нікому да яго няма справы: кожны заняты сваім. Бюракратычныя парадкі ў зямельным банку выклікаюць у душы Антося, чалавека выключна рахманага, спакойнага, тактоўнага, крыўду і нават злосць. На пагарду з боку чыноўнікаў ён у душы адказвае сваёй, сялянскай, пагардай, пасылаючы на іх праклёны (але нават праклёны ў яго нейкія мяkkія). Аднак замучаны той жа мітуснёй і бюракратыяй, Антось у поўнай меры здольны адчуць прыгажосць старажытнага горада, калі, падняўшыся на «замкаву гару», любуецца Вільніем з вышыні.

У адрозненне ад Міхала, служачага, Антось не мае ніякага дачынення да сацыяльных стасункаў, і гэта надае яго образу цэласнасць. Шчасце чалавека — сярод бліzkіх людзей, дзяцей, жывёльнага

Якія радкі паэмы сугучныя гэтай ілюстрацыі?

B. Шаранговіч. Ілюстрацыя
да паэмы Якуба Коласа
«Новая зямля» ►

і расліннага свету, у працы на зямлі. Уся братава гаспадарка ляжала на Антосю. Менавіта ён ператварыў неўрадлівы кавалак зямлі ў сапраўдны сялянскі рай, бо Міхалу даводзілася шмат працаваць у лесе: эксплуатавалі яго няшчадна. Але і сам ён быў надзвычай адказны да сваіх службовых абавязкаў, і таму для працы на полі часу не хапала.

Антось — той чалавек, пра якога гавораць: «залатыя руکі». У вобразе дзядзькі ўвасоблены працалюбства і таленавітасць беларускага народа. Антось — адoranы ад Бога чалавек, яркая, багатая натура творцы. Дзе-ци цягнуцца да яго, любяць, а ён для іх прыдумляе розныя забаўлянкі, эксперыментуе. Напрыклад, варыць у бярозавым соکу бульбяныя клёцкі. Важна не тое, што атрымалася, а сам працэс, чаканне нейкага кулінарнага цуду.

Антось — дбайны і акуратны гаспадар, у яго заўсёды парадак на таку, на двары. Ён весялун, забаўнік, дасціпны жартайнік. Яго жарты рабілі жыццё дзяцей цікавым і летам, і ў доўгія зімовыя вечары. У гумары, у жартах Антося, у непасрэднасці яго натуры выяўляецца мудрасць і дасціпнасць народа, яго цвярозы разум і духоўная прыгажосць.

Ганна — жонка Міхала — добрая, руплівая гаспадыня, сумленная працаўніца. Паказана яна і як клапатлівая маці: за яе хаваліся

«Дзядзька Антось — малодшы бацькаў брат, — успамінаў Якуб Колас у аўтабіяграфіі. — Ён ведаў многа розных апавяданняў, казак і ўмеў цікава іх рассказваць; ведаў многа песень; вельмі любіў дзяцей, умеў з імі ладзіць і добра разумеў дзіцячую псіхалогію».

◀ Кадр з мастацкага фільма «Новая зямля» (рэж. У. Траццякоў). У ролі Ганны — Т. Мархель, у ролі дзядзькі Антося — Я. Шыпіла, у ролі Міхала — А. Жук

дзеці, баронячыся ад строгага бацькі. Ганна ва ўсім прытрымліваецца народных звычаяў, верыць у розныя прыметы, у нячысцікай. Тут выяўлена важная функцыя беларускай жанчыны-маці: захоўваць і перадаваць наступным пакаленням народную культуру.

Паэма пісалася для дарослых, але шмат месца ў ёй адведзена **дзесямі**. У многім «Новая зямля» — твор пра самую шчаслівую пару ў жыцці кожнага чалавека — маленства. Галоўнае ў гэтай пары — пастаяннае і радаснае адкрыццё свету. Кожны дзень дзеці Міхала і Ганны пазнаюць нешта новае — і з дапамогай дарослых, што даюць уласны прыклад, і сваімі сіламі. Як слушна пісаў Іван Навуменка, «многія старонкі “кнігі прыроды”, якую шырокая разгортвае паэт, прачытаны менавіта дзецьмі, дапытлівым і цікаўным хлопчыкам Костусем. Гэта надае асаблівую цеплыню, шчырасць многім мясцінам паэмы».

Свет герояў Якуба Коласа — свет шчырых працаўнікоў, якія любоўна ўпрыгожвалі родную зямлю. Гэта людзі добразычлівія, надзвычай «хатнія», верныя спрадвечным традыцыям; сэрцы іх адкрытыя свету, адно аднаму, схільныя да дружбы, любові. Гармонія магчымая не толькі ў стасунках чалавека з прыродай, але і ўнутры чалавечага грамадства — такую думку сцвярджае аўтар сваім творам.

Жанр «Новай зямлі». Майстэрства Якуба Коласа — паэта. Жанр «Новай зямлі» розныя даследчыкі вызначалі па-рознаму, але большасць з іх сышлася на tym, што гэта *ліра-эпічная паэма*. Значная прысутнасць аўтарскага голасу робіць «Новую зямлю» паэмай лірычнай. А шматграннасць паказу рэалій жыцця, энцы-

клапедычнасць, устаноўка на аднаўленне як знешніх, так і ўнутраных, душэўных рухаў набліжаюць твор да рамана.

Часам «Новую зямлю» называюць **вершаваным раманам**.

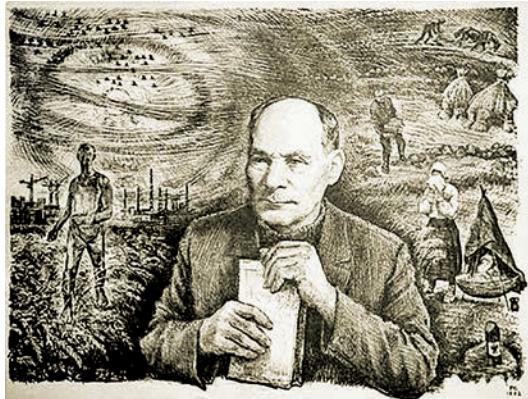
Адносна нескладаны сюжэт паэмы прырошчаны шматлікімі кантэкстамі — сацыяльна-гістарычнымі і культурнымі, якія, разам узятыя, даюць шырокую панараму жыцця беларускага народа ў канцы XIX стагоддзя.

У той жа час «Новая зямля» шмат гаворыць і пра самога аўтара — класіка беларускай літаратуры, яго лёс. Аўтар — галоўны герой лірычных адступленняў, дзе прама і адкрыта выяўлены ўнутраны свет апавядальніка-паэта.

Маючы скразны сюжэт — гісторыю набыцця ўласнай зямлі, паэма адначасова ўяўляе сабой цыкл аповедаў пра службовыя справы Міхала, але галоўным чынам — пра падзеі жыцця яго сям'і, розныя здарэнні з дзецьмі, дзядзькам Антосем.

Такім чынам, кампазіцыяна твор складаецца з раздзелаў, кожны з якіх адначасова самастойнае вершаванае апавяданне ў агульнай структуры твора («Дзядзька-кухар», «Дзедаў човен», «Воўк», «На глушцовых токах»). Некаторыя раздзелы групуюцца як бы ў «гнёзды» (часцей па трох), аб'яднаныя адной тэмай. Напрыклад, навучанню дзяцей, прычым у розных яго формах, прысвечаны раздзелы «Дарэктар», «Начаткі», «Вечарамі»; падзеям на Міхалавай службе —

У чым сэнс філософскіх адступленняў у творы? Ахарактарызуць вобраз аўтара-апавядальніка.

C. Герус. Якуб Колас.
Новая зямля ►

Раман мае дачыненне да іншага, чым лірыка, роду літаратуры — эпасу.

зноў-такі размешчаныя побач раздзелы «Смерць ляснічага», «Новы ляснічы», «На панская службе»; фарміраванню з Костуся паэта — «Зіма ў Парэччы», «На рэчцы», «Таемныя гукі»; паездцы дзядзькі ў Вільню — раздзелы «Па дарозе ў Вільню», «Дзядзька ў Вільні», «На замкавай гары». Сюжэтныя «гнёзды» перамяжаюцца асобнымі раздзеламі, як бы пазасюжэтнымі навеламі, тыпу «Дзедаў човен», або апісаннямі свят («Падгляд пчол», «Каляды», «Вялікдзень»), або здарэннямі, што маюць сімвалічную афарбоўку («Воўк»). Такога кшталту складаная структура (хоць здаецца простай) дазваляе максімальна напоўніць твор жыццёвым матэрыялем, паказаць прыбыт у розных яго аспектах, увесці шматлікія і красамоўныя дэталі.

Унутры кожнага раздзела Якуб Колас таксама імкнецца да разнастайнасці. Фраза яго насычана багатымі эмоцыямі, вобразнай экспрэсіяй. Падзейны аповед змяняецца задуменным ці палкім лірычным адступленнем, аўтарскім маналогам або, наадварот, дынамічным дыялогам, маляўнічым пейзажам. І ўсюды раскіданы іскрынкі гумару, тонкай бяскрыўднай іроніі — прычым у адносінах да любімых сваіх персанажаў. З замілаваннем, але і добрым гумарам апісвае паэт наіўныя хітрыкі дзяцей у іх навучанні або страх «дараўтара» Яські жыць у лесе.

Узгадайце, які з раней прачытаных вамі твораў напісаны гэтым вершаваным памерам.

Рыфмоўка — размяшчэнне рыфм у радках вершаванага твора. Рыфмоўка характарызуецца месцам і колькасцю зарыфмаваных слоў. Па месцы канцавых рыфм рыфмоўка чатырохрадкоўя можа быць сумежнай (*аабб*), перакрыжаванай (*абаб*), апаясной, або кальцавой (*абба*).

Каляндарнасць, сувязь з порамі года — адзін з прынцыпаў арганізацыі кампазіцыі.

замкавай гары». Сюжэтныя «гнёзды» перамяжаюцца асобнымі раздзеламі, як бы пазасюжэтнымі навеламі, тыпу «Дзедаў човен», або апісаннямі свят («Падгляд пчол», «Каляды», «Вялікдзень»), або здарэннямі, што маюць сімвалічную афарбоўку («Воўк»). Такога кшталту складаная структура (хоць здаецца простай) дазваляе максімальна напоўніць твор жыццёвым матэрыялем, паказаць прыбыт у розных яго аспектах, увесці шматлікія і красамоўныя дэталі.

«Новая зямля» напісана адным з самых распаўсюджаных ва ўсходнеславянскай паэзіі памерам — **чатырохстопным ямбам**, пераважная рыфмоўка тут сумежная.

Паэма ўражвае не толькі рытмічным, але і лексічным, вобразным ба-гаццем. І ў аўтарскай мове, і ў гаворцы персанажаў гучыць вялікая колькасць народных выслоўяў, прыказак і прымавак; у характарыстыках людзей і з'яў пастаянна сустракаюцца парыўнанні. Вось погляд Антося на паноў:

Такіх таўшчэразных, пузатых,
Што можна б смела з'есці булку,
Каб абысці гэтую качулку;
І выступаюць такім тузам,
Ідуць, не бачаць ног за пузам,
Аж дол каменны чуць не гнецца,
Як студзень, карк яго трасецца.

Антось — не інтэлектуал у звыклым разуменні слова, але яго здольнасць праводзіць аналогіі, бачыць любую з'яву, хоць бы і знешнасць чалавека, як бы ў розных паваротах, сведчыць пра яго надзвычай глыбокі, гнуткі, дасцілівы розум.

Паэма «Новая зямля» адкрывае чытачу багацце беларускай прыроды, шматграннасць народнай культуры і хараектару народа — творчага, таленавітага, душэўнага. Якуб Колас звяртае ўвагу не на эканамічныя і сацыяльныя пытанні, а на маральныя, гуманістычныя. Таму тут няма заклікаў да барацьбы як сродку вырашэння сацыяльных проблем, бо перавага чалавека-творцы, гаспадара-працаўніка над спажыўцом відавочная. Чыноўнікі, паны — спажыўцы чужой працы. Яны маральна і эстэтычна непараўнальна ніжэйшыя за селяніна.

«Новая зямля» — твор пра вечныя қаштоўнасці. Сярод іх найважнейшай з'яўляецца зямля:

...зямля, зямля,
Свой пэўны кут, свая ралля:
То — наймацнейшая аснова
І жыцця першая умова.

Словы класіка не страцілі сваёй актуальнасці, нават набылі яшчэ большую вастрыню. Зямля, нараўне з іншым, яшчэ і эстэтычная қаштоўнасць. Прывіда і далучэнне да прыродных працэсаў з'яўляюцца эталонам, без якога нельга зразумець сэнс жыцця. А праца на зямлі ёсьць такая аб'ектыўная ўмова, калі чалавек міжволі жыве ў свеце прыгажосці, а значыць, вырастает творцам.

1. У чым аўтабіографізм паэмы?
2. Ахарактарызуцьце эпоху, у якую стваралася «Новая зямля». Адзначце, як сацыяльна-грамадскія падзеі паўплывалі на праблематыку твора. З чаго пачынаўся твор? Якія змены адбываліся ў ідэйным пафасе паэмы?

- 3.** У чым трагізм лёсу Міхала? Якая яго жыццёвая мэта? Прачытайце адпаведныя паэтычныя радкі.
- 4.** Якія тыповыя рысы народнага характару раскрыты ў вобразе Антося? Чым прываблівае вас гэты вобраз? Якія метады выхавання дзяцей прымяняў дзядзька Антось? Ці можа яго педагогічны талент служыць узорам для выхавання сучасных дзяцей?
- 5.** Чым запамінальны вобраз Ганны?
- 6.** Якімі па характеристах і ўспрыманню жыцця паўстаюць дзеці?
- 7.** Пакажыце, як апэтызаваны ў паэме вобраз Радзімы, роднага краю.
- 8.** Паспрабуйце ацаніць майстэрства Коласа-пейзажыста. Якія функцыі выконваюць апісанні прыроды ў «Новай зямлі»?
- 9.** Раскажыце пра адметнасць мастацкай формы паэмы.
- 10.** Чаму «Новую зямлю» называюць энцыклапедыяй беларускага сялянскага жыцця XIX стагоддзя?
- 11.** У чым значэнне і актуальнасць паэмы Якуба Коласа «Новая зямля»?

- 12.** Якія нормы працоўнай народнай маралі сцвярджаюцца ў творы? Ці страцілі яны сваё значэнне для сучаснасці? Параўнайце вясковую працу ў канцы XIX стагоддзя і ў сённяшні час. Апішыце асабістыя ўражанні ад вёскі і свае ўяўленні пра будучае вясковае жыццё ў Беларусі.

- 13.** Складзіце міні-цытатнік. Выпішыце найбольш яркія радкі ці афарызымы з паэмы «Новая зямля», якія, на вашу думку, павінен ведаць на памяць кожны беларус.

- 14.** Прагледзьце тэлевізійны фільм «Новая зямля» (рэж. Уладзімір Траццякоў, 1982). Напішыце на яго водгук.

- 15.** Даведайцеся рэцэпт стравы з бульбянымі клёцкамі і дапамажыце Антошу выправіць памылку ў стварэнні кулінарнага «цуду». Паспрабуйце наладзіць у класе свята з прыгатаваннем беларускіх нацыянальных страў, што апісваюцца ў паэме.

- 16.** Пазнаёмцеся з ілюстрацыямі да паэмы «Новая зямля» Васіля Шаранговіча ў тэксце і на форзацы 1. Да якіх раздзелаў і з дапамогай якіх мастацкіх сродкаў яны створаны? Якія радкі з паэмы можна выкарыстаць у якасці назваў да гэтых карцін?

- 17.** Вывучыце на памяць урывак з раздзела «Леснікова пасада» (са слоў «Мой родны кут, як ты мне мілы!..», заканчваючы словамі «Ка мне, вясна ты маладая!..»).

- 18.** Размясціце вершаваныя радкі ў правільнай паслядоўнасці (трэнажор «Якуб Колас. Урывак з паэмы “Новая зямля”»).

Паэма як жанр

Паэма (грэч. *poieia*, ад *poieo* — ‘твару’) — значны па сваім памеры вершаваны твор, у якім важныя праблемы рэчаіснасці раскрываюцца адначасова эпічнымі (наяўнасць у творы сюжэта, персанажаў і інш.) і лірычнымі (вобраз лірычнага героя, шматлікія лірычныя адступленні і інш.) сродкамі.

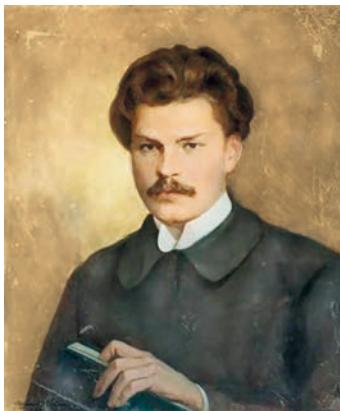
Разам з тым пэўная ліра-эпічная раўнавага ў паэме можа парушацца на карысць эпасу, і тады мы маем справу з эпічнымі паэмамі. У лірычных паэмах, наадварот, пераважае лірыка як характар светабачання і спосаб адлюстравання жыцця. Аднак такое «парушэнне раўнавагі» — з'ява не асабліва частая.

Паэма — адна з самых старажытных вершаваных форм. Паколькі з'явіліся паэмы яшчэ ў Гамера — першага з вядомых еўрапейскіх паэтаў, значыць, такая форма адпавядала нейкім істотным запатрабаванням чалавечай свядомасці. А менавіта: тут цікавы сюжэт (праваенныя подзвігі, падарожжы і незвычайнія падзеі) спалучаецца з лірычным аповедам ад імя аўтара, які, як правіла, адыгрывае ў творы актыўную ролю. Аўтар не проста канстатуе факты, а перадае свае адносіны да гэтых фактаў. Росквіт паэм новага тыпу, адрознага ад антычнай, але з захаваннем традыцыйных рыс, адбыўся ў эпоху рамантызму (пачатак XIX стагоддзя), а затым гэты жанр зноў адрадзіўся ў пачатку XX стагоддзя.

У адрозненне ад вялікіх празаічных твораў сюжэт паэм больш лаканічны, можна сказаць, пункцірны, што і назіраецца ў «Новай зямлі», якая ўзнікла на аснове спонтанных успамінаў паэта. Але затое вялікае значэнне набываюць лірычныя адступленні.

У гісторыі літаратуры існавалі шматлікія разнавіднасці паэм — у залежнасці ад метаду, напрамку, нацыянальнага стылю ці стылю эпохі. У прыватнасці, «Новая зямля» — паэма ліра-эпічная, форма асабліва багатая па розных паказчыках.

1. Якія творы называюцца паэмамі? Якую гісторыю яны маюць?
2. Да якой разнавіднасці можна аднесці паэму «Новая зямля»?

Максім Багдановіч

(1891—1917)

◀ *B. Волкаў.*

Партрэт Максіма Багдановіча

❓ Прачытайце вершы М. Багдановіча, вывучаныя ў папярэдніх класах.
❗ Якім паўстае з гэтых твораў паэт?

У Мінску на даме № 25 па вуліцы Максіма Багдановіча можна ўбачыць мемарыяльную дошку з выявай профілю паэта. Надпіс сведчыць, што тут калісьці стаяла хата, у якой 9 снежня 1891 года нарадзіўся будучы класік беларускай літаратуры. А з другога боку вуліцы, непадалёку ад Нацыянальнага акадэмічнага Вялікага тэатра оперы і балета Рэспублікі Беларусь, узвышаецца велічны помнік паэту. Максім Багдановіч з васільком у руцэ задуменна глядзіць на тое месца, дзе калісьці з'явіўся на свет. Варта ж прыйсці ўсяго сотню метраў, наблізіцца да Свіслачы — і перад намі прыгожы мураваны будынак Літаратурнага музея Максіма Багдановіча.

Праз год пасля нараджэння хлопчыка бацькоў — настаўнікаў Марыю Апанасаўну і Адама Ягоравіча — пераводзяць на працу ў Гродна. У 1895 годзе Максім разам з маці, братамі, Вадзімам і Львом, некалькі вясенне-летніх месяцаў гасціў у роднай сястры маці ў вёсцы Вяззе Асіповіцкага раёна. Тут ён упершыню прычасціўся да жывых крыніц роднай мовы, стаў нават гаварыць па-беларуску. Аднак не споўнілася яму і пяці гадоў, як ад сухотаў памірае маці. Ад маці Максім пераняў і творчую адoranасць (яна пісала апавяданні, выдатна іграва на фартэпіяна), і некаторыя рысы харектару: мяkkасць, жывасць, весялосць, уражлівасць, спагадлівасць. Але, на жаль, ад маці яму перадалася і тая спадчынная хвароба, ад якой ён будзе няспынна лячыцца і ад якой, урэшце, не зможа выратавацца...

Адама Ягоравіча пасля смерці жонкі перавялі на працу ў Ніжні Ноўгарад. Там ён пазнаёміўся, а потым і парадніўся з Максімам Горкім.

У 1902 годзе Максім Багдановіч пачаў вучыцца ў мясцовай мужчынскай гімназіі. З 1908 года працягнуў вучобу ў такой жа гімназіі ў Яраслаўлі, куды на працу перавялі бацьку.

Якраз у гады вучобы ў мужчынскай гімназіі распачалося тое, што пазней назавуць «загадкай Багдановіча» (*Miħas ċix Stralċu*).

У чым крыецца разгадка гэтай «загадкі»? У той час у Вільні пачала выходзіць штотыднёвая беларускамоўная газета «Наша ніва» (1906—1915). Спецыяльна для Максіма газету выпісала ў Яраслаўль яго хросная маці Вольга Епіфанаўна Сёмава. Кожны нумар выдання ён чакаў як свята. Калі быў у апошнім класе гімназіі, асмеліўся даслаць у віленскую газету (а яна і апубліковала) адзін з першых твораў — алегарычнае апавяданне «Музыка» (1907). Пасля ў газету ён стаў дасылаць больш паэтычных і празаічных твораў.

▲ Літаратурны музей
Максіма Багдановіча (г. Мінск)

Бацька Максіма Багдановіча ажаніўся з Аляксандрай Волжынай — роднай сястрай жонкі рускага пісьменніка Максіма Горкага.

У яраслаўскім доме, дзе жыла сям'я Багдановічаў, у 1990-я гады створаны Дом-музей Максіма Багдановіча, а ў самім горадзе ўстаноўлены помнік беларускаму паэту (паменшаная копія мінскага помніка).

C. Вакар. Помнік
М. Багдановічу ў Мінску ►

У рускіх прыволжскіх гарадах, удалечыні ад Беларусі, беларускай мовы, культуры, нарадзіўся класік беларускай літаратуры. Беларускі не толькі па асноўнай мове творчасці (пісаў ён, дарэчы, некаторыя творы і па-руску), але — галоўнае — па ладзе мыслення, ментальнасці, духу сваёй творчасці.

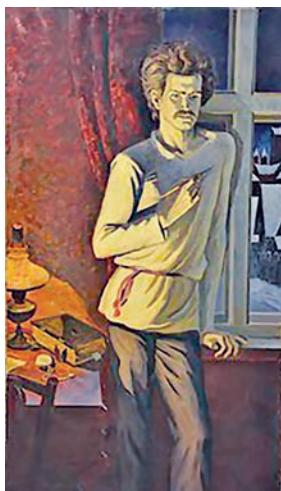
У друкарні віленскага выдаўца Марціна Кухты ў 1914 годзе выйшаў першы (і адзіны прыжыццёвы) зборнік паэзіі М. Багдановіча «Вянок».

Два летнія месяцы ён правёў у Вільні і ў фальварку Ракуцёўшчына, недалёка ад Маладзечна (там зараз працуе філіял Літаратурнага музея Максіма Багдановіча).

Толькі ў 1911 годзе, пасля заканчэння Яраслаўскай гімназіі, лёс падараваў яму першую — пасля ранняга дзіцячага расстання — сустрэчу з роднай Беларуссю.

У tym жа 1911 годзе Максім паступіў у Яраслаўскі Дзямідаўскі юрыдычны ліцэй. Яму прапаноўвалі паступаць у Пецярбургскі ўніверсітэт: акадэмік А. Шахматай падшукваў належнага абітурыента

для падрыхтоўкі спецыяліста па беларускай філалогіі. Але... У бацькі не было дастаткова сродкаў, каб адправіць сына ў далёкі горад, ды і пецярбургскі клімат не вельмі падыходзіў для «слабагрудага» сына. Хоць юрыспрудэнцыя не асабліва вабіла М. Багдановіча, але ж

◀ *V. Шматай.*
Партрэт Максіма Багдановіча
ў 1916 годзе

Вокладка зборніка
вершаў М. Багдановіча
«Вянок» ►

у ліцэі сур'ёзнае значэнне надавала-
ся вывучэнню гуманітарных навук,
а таксама замежных моў, пачынаючы
ад старажытнагрэчаскай, латыні і за-
канчваючы сучаснымі (французская,
нямецкая, англійская).

Юрыдычны ліцэй Максім скончыў
у 1916 годзе. Нарэшце, маючы вышэй-
шую юрыдычную адукацыю, ён выра-
шыў канчаткова вярнуцца ў Мінск.

А час быў складаны — самы разгар Першай сусветнай вайны.
Мінск аказаўся прыфрантавым горадам, куды, уцякаючы ад нямец-
кай акупацыі, сцякліся тысячы бежанцаў. М. Багдановіч, каб дапа-
магчы ім, асабліва дзецям, пачаў працаўаць сакратаром у Мінскім
губернскім харчовым камітэце, у Беларускім таварыстве дапамогі
пацярпелым ад вайны.

Пры гэтым стаў пастаянным навед-
вальнікам клуба «Беларуская хатка»,
вакол якога групавалася беларуская
інтэлігенцыя. Пісьменнік Змітрок Бя-
дуля запрасіў Максіма Багдановіча па-
сляліцца з ім у адным доме.

Але пажыць у Мінску доўга паэту не давялося. Абвастрылася
хвароба. У канцы 1916 года ён вымушаны быў паехаць на лячэнне
ў Ялту, дзе 25 мая 1917 года і памёр у адзіноце, у наёмным пакой-
чыку на беразе Чорнага мора, пакінуўшы на кавалку паперы радкі:

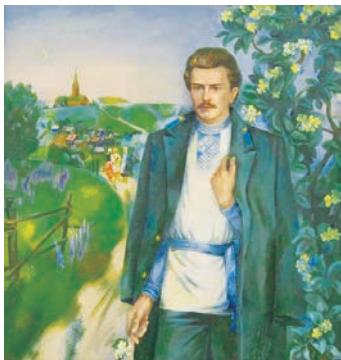
Ў краіне светлай, дзе я ўміраю,
У белым доме ля сініяй бухты,
Я не самотны, я кнігу маю
З друкарні пана Марціна Кухты.

Гэтай кнігай быў зборнік вершаў «Вянок».

Такая кароткая біяграфія паэта. Аднак колькі стаіць за гэтымі
скупымі радкамі! Усё жыццё М. Багдановіча — гэта суцэльнае пера-
адolenне. Пераадоленне абставін. Іншых людзей. Самога сябе.

Усё гэта магло прыдацца
(і прыдалося!) юнаму літара-
тару як ва ўласнай творчас-
ці, так і пры перакладзе на
беларускую мову паэтаў Ан-
тычнасці (Гарацый, Авідзій)
і пазнейшага часу (Г. Гейнэ,
Ф. Шылер, П. Верлен, Э. Вер-
харн і інш.).

Цяпер у Рабкораўскім завул-
ку таксама створаны філіял
Літаратурнага музея Мак-
сіма Багдановіча.

Разгледзьце рэпрадукцыю карціны Віктара Барабанца «На радзіме. М. Багдановіч». Звярніце ўвагу на кампазіцыю мастацкага палатна, асобныя дэталі і фарбы. Якім паўстае паэт на карціне? Апішыце свае ўражанні ад жывапіснага палатна.

◀ *В. Барабанцаў*
На радзіме. М. Багдановіч

Максіма Багдановіча часам называюць паэтам «чыстасі красы». Так, ён імкнуўся да «высокай красы», да мастацкай дасканаласці сваіх твораў, апяваў каханне, жаночую прыгажосць, родную прыроду. Паэт адкрыта ставіў мэту прывіць беларускай паэзіі новыя формы верша. Менавіта дзяякуючы яму ў нас з'явіліся трыялеты, тэрцыны, рандо, рандэлі, каламыйкі і г. д. Некаторыя з іх нават у рускай паэзіі XIX — пачатку XX стагоддзя ў сустракаліся зредку.

М. Багдановічу належыць заслуга адкрыцця ў беларускай паэзіі многіх тэм, матываў, праблем. Карэнны гараджанін, ён першы звярнуўся да тэмы горада (цыкл «Места»). Сваю яскравую старонку паэт упісаў у беларускую любоўную і пейзажную лірыку («Зімой», «Завіруха», «Раманс»). Пасля Багдановіча вольна задыхала ў беларускай паэзіі лірыка філасофская («С. Е. Палуяну», «Я хацеў бы спаткацца з Вамі на вуліцы...»). Паэт першы прыступіў да стварэння мастацкага летапісу сярэдневяковай Беларусі («Летапісец», «Перапісчык», «Слуцкія ткачыкі», «Безнадзейнасць»), да адраджэння забытых міфаў і легенд (цыкл «У зачарованым царстве»).

Разам з tym, пра што б ні пісаў паэт, заўсёды ён памятаў пра тое, што «сціснула гора дыханне ў народзе, // Гора усюды пануе» («Краю мой родны! Як выкліяты Богам...»). Уласную грамадзянскую пазіцыю і палітычныя перакананні, веру ў светлае будучасце роднага краю М. Багдановіч як паэт выразна засведчыў у наступных знакамітых радках:

Беларусь, твой народ дачакаецца
Залацістага, яснага дня.
Паглядзі, як усход разгараецца,
Сколькі ў хмарках залётных агня...

Удзячныя нашчадкі годна ўшаноўваюць памяць класіка роднай літаратуры.

Выдадзены яго поўны збор твораў у трох тамах (1992—1995), энцыклапедыя «Максім Багдановіч» (2011), выходзяць яго кнігі ў арыгінале і ў перакладах на розныя мовы свету. Многія вуліцы, установы носяць імя Максіма Багдановіча, працуюць яго музеі ў Мінску і Яраслаўлі, помнікі яму ўстановлены ў Мінску і Яраслаўлі. Кампазітар Ю. Семяняка па матывах жыцця і творчасці паэта стварыў оперу «Зорка Венера» (лібрэта А. Бачылы). Многія кампазітары (І. Лучанок, У. Мулявін, І. Палівoda, А. Туранкоў і інш.) напісалі задушэўныя песні на слова М. Багдановіча, мастакі (Г. Вашчанка, В. Волкаў, У. Пасюковіч, Ф. Янушкевіч і інш.) намалявалі арыгінальныя партрэты паэта, стварылі жывапісныя палотны па матывах яго твораў. Бацькаўшчына ніколі не забывае тых, хто свой талент і нават жыццё кладзе на яе алтар.

У. Караткевіч прысвяціў аўтару «Вянка» верш «Багдановічу». Твор заканчваецца аптымістычна: «Бо як ёсць у народа такія — не загіне давеку народ».

Растлумачце сэнс выказвання.

 1. Чым вас найбольш уразіла асоба Максіма Багдановіча? У чым «загадка Багдановіча»?

2. Чаму М. Багдановіча часам называюць паэтам «чыстая красы»?

3. Паразважайце, што непакоіла паэта ў сучасным яму жыцці. Праз якія вобразы і пры дапамозе якіх мастацкіх сродкаў ён выказаў веру ў светлуую будучыню беларускага народа?

4. Паэтычнае адкрыццё якіх тэм, матываў, праблем належыць М. Багдановічу?

5. Якія невядомыя формы верша ў беларускай паэзіі з'явіліся дзякуючы класіку?

 6. Падрыхтуйце тэзісы выказвання на тэму «Асоба і творчасць Максіма Багдановіча ў скульптуры, музычным і выяўленчым мастацтве», сінтэзаўшы матэрыял вучэбнага дапаможніка, рэсурсы інтэрнэту.

7. Разгледзьце на ўклейцы рэпрадукцыю карціны Уладзіміра Пасюковіча ««У краіне светлай...» (М. Багдановіч)». Якім паўстае паэт на мастацкім палатне? Як у паставе і выглядзе М. Багдановіча выяўляецца яго характеристар? Якія сімвалы вы бачыце на карціне? Што сугучнага ва ўспрыманні паэта мастаком і вамі?

Яскравыя кветкі паэтычнага вянка

Зборнік вершаў М. Багдановіча «Вянок» тэматычна і проблемна разнастайны, але цэласны, гарманічна завершаны. Усю паэтычную творчасць паэта можна ўяўіць у выглядзе вянка, у які ў розны, хоць і нядоўгі, час ён уплятаў розныя «кветкі» — вершы.

«Вянок» пачынаецца цыклам пейзажных вершаў, які класік выдзеліў у асобны раздел і назваў «У зачарованым царстве». Казачнае «зачарованое царства» — гэта Радзіма паэта, Беларусь. Яна, аднак, была не толькі зачараваная, але і чароўная, надзвычай прыгожая. Чытаючы пейзажныя вершы паэта — цёплыя, задушэўныя, акварэльна-мяккія, мы ўсёй душой спасцігаем прыгажосць нашай Бацькаўшчыны. Выразна бачым, як «блішчыць у небе зор пасеў»; // У полі — рунь і ў небе — рунь» («Блішчыць у небе зор пасеў...»), як «ужо імгла над зямлёю лажыцца, // Чорнай рызай усё пакрывае, // Пылам зор небасхіл абсявае» («Добрай ночы, зара-зараніца...»), як «вечар на заходзе ў попеле тушыць // Кучу чырвоных кавалкаў вугля» («Вечар на заходзе ў попеле тушыць...»), чуем, як «ціха па мяккай траве // Сінявокаяnoch прахадзіла» («Ціха па мяккай траве...») або як «у бубны дахаў вецер б’е» («Завіруха»).

▲ С. Пісарэнка. Кветкі

Паразважайце, як звязаны твор мастака Сяргея Пісарэнкі са зместам верша М. Багдановіча «Плакала лета, зямлю пакідаючи...».

У пейзажных вершах паэта створаны не толькі яскравы вобраз Радзімы, але і засведчана еднасць чалавека і прыроды. Як, у прыватнасці, у вершы **«Плакала лета, зямлю пакідаючи...»** (1912). У аснове твора ляжыць рэальны малюнак позняга лета і ранняй восені, суладны з тужлівым настроем паэта. Эмацыянальным штуршком да напісання верша паслужылі пушкінскія радкі: «Цветы последние милей // Роскошных первенцев полей», якія паэт узяў у якасці эпіграфа.

Як і А. Пушкін, М. Багдановіч апявае някідку прыгажосць апошніх восенінскіх кветак, якія не могуць парадаўца з шыкоўнымі вясенне-летнімі сваімі суродзічамі, але якія асабліва дарагія чалавечаму сэрцу. Бо яны «выраслі... каб ураз жа і згінуць» ад марозу, ды не пабаяліся ўзысці, каб хоць на імгненне парадаваць «душу надарваную», г. зн. спакутаваную, збалелую чалавечую душу. Чалавек разумее гэта і ў адказ «гэтак любоўна вянок... сплятае» з асенінх кветак, успоеных «тугою, горам, слязінкамі лета». У вершы мы найперш бачым перадзімні пейзажны малюнак, малюнак развітання з летам. Але колькі тут і звычайных чалавечых эмоцый, перажыванняў!

Пейзажны верш выяўляе і жыццёвую мудрасць, своеасаблівую філасофію існавання ўсяго жывога на зямлі.

Магчыма, такая думка была навеяна тагачасным настроем класіка. Падстаў для гэтага хапала. Прыгадаем хаця б невылечную хваробу паэта.

Аднак вядучым у творчасці М. Багдановіча быў пафас аптымістычны, жыццесцвярджальны, пра што выразна сведчыць верш **«Маладыя гады...»**. Знамянальна, што гэты верш быў напісаны ім у канцы жыцця. Але які ж ён светлы, сонечны, жыццярадасны!

Маладыя гады,
Маладыя жаданні!
Ні жуды, ні нуды,
Толькі шчасце кахання.

Лірычны герой помніць «толькі красу // Мілы тварык дзявочы, // Залатую касу, // Сіняватыя вочы <...> // І агністы пагляд, // І гарачыя слова». Паэт апявае вясну жыцця, што асацыруеца з вясной у прыродзе («Цёмны сад — вінаград, // Цвет бяленькі вішнёвы»). Зразумела, маладосць і каханне — паняцці непадзельныя. Было каханне і ў М. Багдановіча, хоць кароткае, як само яго жыццё, і прытым неўзаемнае. Засталося няздзейненым запаветнае жаданне Максіма:

Больш за ўсё на свеце жадаю я,
Каб у мяне быў свой дзіцёнак —
Маленькая дачушка-немаўляшка,
Аня Максімаўна...

І ёсё ж паэт не расчараўаўся ні ў маладосці, ні ў каханні, ні ў са-
мім жыцці. Пра што сведчыць апошняя страфа верша, напісаная, як
і ўвесь твор, імклівым, бадзёрым двухстопным анапестам:

Будзь жа, век малады,
Поўны светлымі днямі!
Пralятайце, гады,
Залатымі агнямі!

Залатыя агні... Відавочна, М. Багдановіч пад залатымі агнямі меў
на ўзвaze знічкі, якія здольныя «ёсё кругом на момант асвяціць // І па-
гаснуць у цёмнай імглі». Вобраз знічкі, што «быццам змей залаты
зіхаціць // І стухае у небе глухім», паэт упершыню ўжыў у вершы,
прысвечаным Сяргею Палуяну. Вершам «С. Е. Палуяну» ён пачаў у
сваім «Вянку» і раздзел «Думы». «Вянок на магілу С. Е. Палуяна» —
такое прысвячэнне значыцца і на тытульным лісце ўсёй кнігі.

Сяргей Палуян (1890—1910) — супрацоўнік «Нашай нівы», выдатны
літаратурны крытык, якога называлі беларускім Бялінскім. «Згарэў»,
на момант асвяціўшы ёсё кругом, у няпоўныя дваццаты гадоў. Юнакі Мак-
сім і Сяргей завочна пазнаёміліся і пасябравалі, часта перапісваліся. Сяргей,
на год старэйшы за Максіма, дапамагаў — як літаратурны крытык — твор-
чаму сталенню свайго сябра, навучанню беларускай мове. Дружба іх з'яў-
ляецца прыкладам шчырых творчых узаемаадносін паміж пісьменнікамі.

Калі М. Багдановіч друкаваў у «Нашай ніве» верш **«Жывеш не вечна, чалавек...»**, ён думаў, несумненна, і пра лёс С. Палуяна. Таму
і распачаў твор словамі парады: «Жывеш не вечна, чалавек, — //
Перажыві ж у момант век!» Старайся, чалавечка, «каб хвалявалася
жыццё, // Каб больш разгону ў ім было». Але самае галоўнае:

Жыві і цэльнасці шукай,
Аб шыраце духоўнай дбай!

Імкніся да пастаўленай мэты, пры гэтым дбай пра шырату ду-
хоўную — такі запавет пакінуў паэт, узбагачаны і жыццёвым во-
пытам Сяргея Палуяна. Хто ж як не С. Палуян існаваў у заўсёдным
«напружэнні паўнаты // Свайго шырокага жыцця»?! І толькі тады,

чалавеча, колькі б ні пражыў, «без болю, ціха сойдзеш ты // Ў краіну забыцця». Краіна забыцця — не гэты, а той свет. На гэтым свеце, калі ты метэорам асвятліў цемень жыцця іншых людзей, твой «светлы ж след будзе вечна жывым» («С. Е. Палуяну»).

Вершам «Жывеш не вечна, чалавек...» Максім Багдановіч не толькі выявіў сваё разуменне сэнсу жыцця, але адначасова не пабаяўся паспрачацца з вядомым французскім пісьменнікам Вікторам Гюго. Да публікацыі гэтага верша ў «Вянку» (раздзел «Думы») ён дадаў эпіграф з В. Гюго: «...праходзіць, не пакідаючы нават свайго ценю на сцяне». Жыць непрыкметна, незаўважна для іншых, каб нават ценю твайго не было відаць. Як гэта было далёка ад жыццёвага і творчага крэда і Максіма Багдановіча, і Сяргея Палуяна!

Галоўнай мэтай цэльнай натуры М. Багдановіча было служэнне Беларусі, беларускаму народу, літаратуры, мове і культуры. Ён уводзіў у беларускае вершаванне самыя вышуканыя строфы, віды верша, каб узбагаціць наша пісьменства, узніць яго на ёўрапейскі ўзровень. Тут спалучалася нацыянальнае і агульначалавече, беларускае і сусветнае. Як, скажам, у вершы **«Санет» («Паміж пяскоў Егіпецкай зямлі...»)** (1911). Што з'явілася штуршком да напісання твора? У адным з нумароў «Нашай нівы» была надрукавана сенсацыйная інфармацыя: у егіпецкай пірамідзе знайшлі амфару, напоўненую насеннем пшаніцы. Насенне, якое праляжала некалькі тысяч гадоў, пасеялі і — о дзіва! — яно ўзышло. А ці не так і родны край — Беларусь, якую «зачараўвалі» злыя сілы, але якая ў пачатку ХХ стагоддзя стала абуджацца да актыўнага грамадскага жыцця?

Параўнайце «Санет» Максіма Багдановіча і рэпрадукцыю карціны Уладзіміра Пракапцова «Памяці Максіма Багдановіча. Апошні санет паэта». Які настрой і якія вобразы іх аўтадноўваюць, а якія — адрозніваюць?

У. Пракапцоў.
Памяці Максіма Багдановіча.
Апошні санет паэта ►

М. Багдановічу, надзеленаму буйнай фантазіяй, адмысловаму майстру слова дастаткова было адной газетнай звесткі, каб пачалася паэтычна «ланцуговая рэакцыя».

У першых восьмі радках «Санета» «малюецца абразок». Зернейкі ляжалі ў гаршку тысячи гадоў, але «жыщёвая іх сіла // Збудзілася і буйна ўскаласіла // Парой вясенняй збожжа на раллі». Па сутнасці, мы маєм

паэтычны пераказ інфармацыі з «Нашай нівы». У астатніх шасці — даецца «паясненне да яго». Аднак гэта «паясненне» своеасаблівае — паэтычна-вобразнае. Паэт надае «абразку» сімвалічны патрыятычны сэнс: «Вось сімвал твой, забыты краю родны!» І тут жа з дапамогай новага вобраза-малюнка, які ўзмацняе папярэдні (крыніца, якая «магутна, гучна мкне, // Здалеўшы з глебы на прастор прабіцца»), паэтычна даказваецца, што «зварушаны нарэшце дух народны // ...бясплодна не засне, // А ўперад рынецца...». Сапраўды, што ўтрымае крыніцу, якая нарэште прабілася з глыбінных пластоў зямлі?! Гэтак і родны край, абуджаны яго лепшымі сынамі да свядомага нацыянальнага жыцця, ніколі «не засне»!

«Санет» мае эпіграф, узяты з выказвання вядомага французскага паэта і літаратуразнаўца Нікала Буало-Дэпрэо: «Беззаганны

санет варты адзін цэлай паэмы». Тым самым М. Багдановіч яшчэ раз сцвердзіў свае станоўчыя адносіны да іншанацыянальнай мастацкай формы, у якой ён увасобіў беларуска-патрыятычны змест.

Паэт неаднойчы гаварыў пра своеасаблівія «чары у забытым, старадаўным», неабходнасць «сталеццяў пыл страхнуць» («Тэрцыны»). «Страхнуў» ён гэты «пыл» і ў «Санеце», прыму-

Свой твор М. Багдановіч прысвяціў прафесару А. Л. Пагодзіну як своеасаблівую падзялку рускаму літаратуразнаўцу і публіцысту, які ў часопісе «Вестник Еўропы» (1911) надрукаваў артыкул «Беларусские поэты», дзе высока ацаніў творчасць маладых у той час беларускіх літаратаў, у тым ліку і самога М. Багдановіча.

сіўшы працаваць даўнью вершаваную форму на выяўленне новага, нацыянальна-патрыятычнага зместу. У «Санеце», як і ва ўсёй твор-часці М. Багдановіча, арганічна спалучылася нацыянальнае, беларускае (патрыятычны змест) і агульначалавечасе, сусветнае (санетная форма, «Егіпецкая зямля»). І тое, і другое праступае і ў іншых творах паэта, нават у эпіграфах да вершаў, якія запазычаны з «чужых» культур (слова В. Гюго, Н. Буало-Дэпрапо, А. Пагодзіна і інш.), але прыстасаваны для выяўлення «сваіх» задач. «Свае» задачы вырашаў паэт, перакладаючы на родную мову лепшыя творы замежных аўтараў. Максім Багдановіч уваходзіць у кола найбольыш нацыянальных і разам з тым — найбольш інтэрнацыянальных беларускіх паэтаў.

1. У чым выяўляецца нацыянальнае і агульначалавечасе ў вершы М. Багдановіча «Санет» («Паміж пяскоў Егіпецкай зямлі...»)?
2. Як раскрываецца ў вершы «Паміж пяскоў Егіпецкай зямлі...» тэма Радзімы? Што ў ім адметнае ў параўнанні з вершамі аб Радзіме Янкі Купалы, Якуба Коласа?
3. Дакажыце, што верш «Паміж пяскоў Егіпецкай зямлі...» адпавядае патрабаванням зместу і формы санета.
4. Вызначце, у чым заключаецца ідэйны змест верша «Жывеш не вечна, чалавек...». У якіх вобразах ён увасоблены?
5. Ці можна сказаць, што верш «Плакала лета, зямлю пакідаючы...» з'яўляецца своеасаблівой формай перадачы «ўнутранай» біяграфіі самога аўтара? Што азначае выраз «душа надарваная»? Як вы разумееце прыгажосць у жыцці і мастацтве?
6. У якіх радках верша «Маладыя гады...» і як паэтычна даказваецца, што пафас творчасці паэта — аптымістычны, жыццесцвярджальны?
7. Назавіце асноўныя рысы лірычнага героя М. Багдановіча.
8. Прыдумайце эмблему (знак, які выражает ідэю) паэзіі М. Багдановіча, аргументуйце свой выбар.
9. Арганізуйце вечарыну-канцэрт, прысвечаную Янку Купалу, Якубу Коласу, М. Багдановічу з выразным чытаннем іх вершаў і слуханнем песень кампазітараў на слова паэтаў.

Санет

Санет (іт. *sonetto*, ад *sonare* — ‘гучаць, звінеч’)— 14-радковы верш, які складаецца з двух чатырохрадкоўяў і двух трохрадкоўяў, напісаных пяці-, радзей чатырох- ці шасцістопным ямбам з рыфмоўкай *абба абба ввг дгд* ці *абаб аbab ввг ддг*.

Дзве рыфмы спалучаюць катрэны (чатырохрадкоўі) (*абба абба* ці *абаб аbab*), тры рыфмы тэрцетаў (трохрадкоўяў) размяшчаюцца ў залежнасці ад харектару папярэдняй рыфмоўкі (*ввг дгд* ці *ввг ддг*). Не менш значнае ў санете — яго кампазіцыйная будова.

У артыкуле «Санет» Максім Багдановіч падкрэсліваў, што санет, «быццам арэх-спарыш, павінен хаваць пад адной скарлупой два асобныя, хоць і шчыльна сціснутыя між сабой ядры. ...у першых восьмі строчках развіваецца тэма санета, а ў астатніх — заключэнне да яе; ставіцца пытанне і даецца адказ; малюецца абрэзок і выкладаецца паясненне к яму». Такая кампазіцыя, як мы бачым, вытрымана і ў вершы паэта «Санет» («Паміж пяскоў Егіпецкай зямлі...»). Пры гэтым М. Багдановіч, наследуючы правілы класічнага санета, вытрымліваў і такое патрабаванне (яго не прытрымліваецца большасць іншых санетапісцаў): каб «ні адно слова з яго не ўжывалася болей разу». Усе адзінццаць санетаў класіка з'яўляюцца ўзорнымі не толькі ў беларускай, але і ва ўсёй славянскай паэзіі.

Максім Багдановіч быў, аднак, не першы, хто ў гісторыі беларускай літаратуры звярнуўся да санета. Гэтай формай карысталіся яшчэ паэты-лаціністы (Мялецій Сматрыцкі, пачатак XVII стагоддзя), польскамоўныя паэты (Адам Міцкевіч), а ў 1910 годзе, за год да Багдановіча, Янка Купала напісаў тры санеты на беларускай мове («Жніво», «Па межах родных і разорах...» і «Запушчаны палац»). Усяго ж санетарый¹ Янкі Купалы налічвае 22 санеты: 7 на польскай мове і 15 — на беларускай. Праўда, у адрозненне ад М. Багдановіча, ён не заўсёды прытрымліваўся строгіх патрабаванняў да вершаваных памераў і рыфмоўкі санета. Традыцыі Янкі Купалы

¹ Санетарый — шэраг вершаў санетнай формы.

і М. Багдановіча падхаплі многія беларускія санетапісцы: Якуб Колас, Уладзімір Дубоўка, Алесь Звонак, Рыгор Барадулін, Ніл Гілевіч, Змітрок Марозаў, Соф'я Шах, Мікола Маляўка і інш.

1. Санет — від верша. Што характэрна для яго формы?
2. Чаму кампазіцыя санета нагадала М. Багдановічу арэх-спарыш?
- 3. Прыгадайце вывучаны ў VIII класе санет М. Багдановіча «Замерзла ноччу шпаркая крыніца...». Запішыце своеасаблівую формулу-рыфмаграму¹ верша. Парабайце яе з рыфмаграмай «Санета» («Паміж пяскоў Егіпецкай зямлі...»).
- 4. Паразважайце, што рухала паэтам, калі ён узяўся за напісанне вершаў класічных (цвёрдых) форм.
- 5. Ці ведаеце вы музычныя творы, якія маюць назыву «саната»? Што аб'ядноўвае гэты музычны жанр у музыцы з санетам у паэзіі? Падбярыце ў электронным рэсурсе або ў іншых інфармацыйных крыніцах музычныя творы, сугучныя вершу «Паміж пяскоў Егіпецкай зямлі...». Раствумачце свой выбар.

Максім Гарэцкі (1893—1938)

У. Шпартаў.

Партрэт М. Гарэцкага ►

Вёска Малая Багацькаўка, што на Магілёўшчыне, — тыповае беларускае паселішча. Яна невялічкая па колькасці насельніцтва, аднак багатая на шчырых, таленавітых людзей. Пад адной страхой жылі некалькі пакаленняў, некалькі сямей. Так складалася жыццё

¹ У VIII класе вы пазнаёміліся з класічнымі формамі верша. Даведаліся, што калі абазначыць аднолькавыя рыфмы аднолькавымі літарамі, то атрымаецца формула-рыфмаграма.

і роду Гарэцкіх: у адной хаце доўгі час у згодзе жыло дванаццаць чалавек. Тут у Івана і Ефрасінні Гарэцкіх нарадзіліся сыны — Максім і Гаўрыла, імёны якіх сёння ўпісаны залатымі літарамі ў гісторыю нашай Бацькаўшчыны. Максім Іванавіч Гарэцкі — класік беларускай літаратуры, вучоны-філолаг. Гаўрыла Іванавіч Гарэцкі (1900—1988) — знакаміты геолаг, географ, эканаміст. Абодва — актыўныя грамадскія дзеячы, акадэмікі НАН Беларусі.

У дзіцячыя гады харктыры братоў гартавалі сялянская праца, любоў да роднай зямлі, павага да народных традыцый. Бацька ў пошуках заробку трывала жыў далёка ад сям'і, на хлопцаў накладалася частка мужчынскіх абавязкаў па гаспадарцы. Доўгімі зімовымі вечарамі дзеці гарнуліся да мамы і дзядзькавай жонкі Хрысцёны. Жанчыны, займаючыся прадзівам, праз розныя аповеды словам адуювалі і выхоўвалі дзяцей. Было нямала гаворак пра гісторыю вёскі і краю. Маці выдатна спявала, цётка Хрысцёна зачароўвала ўражлівыя натуры слухачоў дзівоснымі казкамі, паданнямі, легендамі. Хатняе навучанне дзяцей дапаўнялася заняткамі ў школцы ў суседній вёсцы.

Здольны да навукі, Максім імкнуўся набыць спецыяльныя веды. Бліжэйшым месцам, дзе можна было атрымаць адукцыю за казённы кошт, было Горацкае каморніцка-агранамічнае вучылішча. Вытрымаўшы вялікі конкурс, юнак у 1909 годзе становіцца студэнтам. Да заняткаў ён адносіўся з вялікай адказнасцю, таму яму была прызначана стыпендыя.

Максім Гарэцкі меў добры слых і голас, цудоўна валодаў скрыпкой, іграў на балалайцы, жалейцы, і гэта зблізіла яго з навучэнцамі вучылішча, што ладзілі беларускія фальклорна-этнаграфічныя вечарыны. Захапіўшыся аматарскім тэатральным мастацтвам і літаратурай, ён пачаў выпісваць першую беларускамоўную газету «Наша ніва». Хлопец з Малой Багацькаўкі, усё болей усведамляючы патрэбу ў пашырэнні сваіх ведаў шляхам самаадукацыі, свядома заняўся «будаўніцтвам» уласнай натуры, харктуру. Ён шмат чытаў, пазнаючы рускую, украінскую,польскую літаратуру, удумліва сачыў за развіццём беларускага пісьменства. Урэшце літаратурныя, творчыя здольнасці сталі вызначальными ў яго лёсе.

Скончыўшы навучанне ў Горках, М. Гарэцкі ў 1913—1914 гадах працаваў на Віленшчыне. На гэты ж час прыпадае і яго літаратурны дэбют. У 1913 годзе пад псеўданімам Максім Беларус газета «Наша ніва» надрукавала **першае апавяданне** маладога празаіка «У лазні».

Творчы ўзлёт пісьменніка быў шматабяцаючы, пра што сведчыць і водгук, надрукаваны ў «Нашай ніве»: «Дужа дзякуем за Вашыя творы, каторыя Вы прысылаеце ў апошнія часы. Мы верым, кажучы словамі нашых прадзедаў, што праз Вас “памножана будзе слава слáўнай айчызны нашай”, калі толькі агонь, каторы гарыць у Вас, будзе далей разгарацца». Ніякія віхуры часу не змусілі М. Гарэцкага сысці з абранага ім шляху служэння роднай культуры, хоць далейшы лёс яго і як чалавека, і як літаратара выявіўся вельмі складаным.

У біографіі Гарэцкага 1914—1917 гады звязаны з салдацкай службай, франтамі Першай сусветнай вайны, цяжкімі раненнямі, лячэннем у розных шпіталях, вучобай у Паўлаўскім ваенным пяхотным вучылішчы ў Петраградзе, адкуль ён быў камандзіраваны ў далёкі сібірскі Іркуцк. З канца 1917 года пісьменнік жыў у Смаленску. Ён карэспандэнт мясцовай газеты «Звезда», якая, у сувязі з акупацыяй Мінска германскімі войскамі, некаторы час тут выходзіла. На пачатку 1919 года разам з рэдакцыяй «Звезды» М. Гарэцкі пераехаў у вызваленую ад немцаў Вільню. Тут ён і журналіст, і лектар настаўніцкіх курсаў, і выкладчык гімназіі. У 1919 годзе Максім Гарэцкі ажаніўся з Леанілай Чарняўскай, настаўніцай, беларускай пісьменніцай. У іх нарадзіліся дачка Галіна і сын Леанід.

Максім Гарэцкі з жонкай Леанілай, дзецьмі Галінай і Леанідам, пачатак 1920-х гадоў ►

Сталася так, што Вільня ў выніку ваеннай інтэрвенцыі перайшла пад уладу белапаллякаў, што замацаваў і Рыжскі мірны дагавор. У 1922 годзе пісьменніка арыштавалі як «савецкага камуніста», ён трапіў у засценкі віленскай турмы на Лукішках, затым яго выслалі ў Коўна, Дзвінск. Пасля вялікіх клопатаў сям'я Гарэцкіх у 1923 годзе атрымала ад савецкага пасла ў Варшаве дазвол на пераезд у Мінск.

У 1923—1926 гадах М. Гарэцкі выкладаў беларусазнаўства на рабфаку БДУ. У 1926—1928 гадах загадваў кафедрай беларускай мовы і літаратуры ў Горацкай сельгасакадэміі. Улічыўшы высокі навуковы ўзровень ведаў М. Гарэцкага, кіраўніцтва прызначыла яго «вучоным спецыялістам Інстытута беларускай культуры». З утварэннем Беларускай акадэміі навук у 1929 годзе ён быў абраны яе правадзейным членам (акадэмікам).

У 1930 годзе М. Гарэцкі быў беспадстаўна абвінавачаны ў контррэвалюцыйнай дзейнасці і арыштаваны. У 1931 годзе пісьменніка адправілі ў высылку на пяць гадоў у горад Вятку, дзе ён жыў у вельмі цяжкіх умовах, не маючы ні сталага заробку, ні месца пражывання. Нарэшце ў 1935 годзе пісьменнік атрымаў дазвол на працу школьнага настаўніка ў глыбінцы Расіі. Аднак у краіне ўзнялася новая хваль рэпрэсій. У 1937 годзе класіка зноў арыштавалі, а ў 1938 годзе прыгаварылі да расстрэлу.

У далёкім выгнанні беларускі пісьменнік з настальгіяй па Радзіме гаварыў: «Судзі мяне, судзі мяне кожны і ўсякі! Судзі мяне судом сваім, і кожным, і ўсякім... Карай мяне карамі сваімі, карай... Толькі прашу цябе: не выбівай з маіх худых і кволых рук гэтага маленъкага пучочка васількоў... А выб'еш — буду азірацца на іх з сумам і жалем вялікім, перавышающим мае слабыя сілы... Як мне забыцца на іх, пакінутых там, адзаду, на дарозе, у пыле, у брудзе, на цярновай дарозе, якою народ мой ішоў...»

У 1957 годзе Максім Гарэцкі «за адсутнасцю саставу злачынства» быў рэабілітаваны. Сёння яму пастаўлены помнікі ў Мінску і Вязьме (там ён загінуў), яго імем названы вуліцы беларускіх гарадоў. На радзіме пісьменніка, у вёсцы Малая Багацькаўка, створаны музей, яго імя прысвоена Горацкай цэнтральнай бібліятэцы. У Беларускай сельгасакадэміі існуе

стипендыя імя Максіма Гарэцкага, якая прысуджаеца студэнтам-замежнікам за выдатныя поспехі ў вучобе і грамадскай дзейнасці.

Навуковая і творчая спадчына М. Гарэцкага шматгранная. У характеристарыстыцы яго як вучонага неабходна найперш вылучыць такія напрамкі, як літаратуразнаўства, мовазнаўства, фалькларыстыка.

Максім Гарэцкі — аўтар першай «Гісторыі беларускае літаратуры».

Пісьменнік быў добрым знаўцам народнай мовы. Ён працаваў над працапісам беларускай мовы, прыняў удзел у стварэнні «Невялічкага беларуска-маскоўскага слоўніка» (1919), «Практычнага расійска-беларускага слоўніка» (1924) і інш. Актыўны фалькларыст, М. Гарэцкі далучаў да зборання скарбаў беларускай народнай творчасці і філолагаў, і музыкантаў. З голасу сваёй маці пісьменнік запісаў і затым выдаў «Народныя песні з мелодыямі» (1928).

Асабліва вялікія заслугі М. Гарэцкага ў развіцці новай беларускай прозы. Здзейснены ім прарыў у мастацтве слова абумовіў прыход у беларускую літаратуру такіх яе яскравых талентаў, як Якуб Колас, Кузьма Чорны, многіх празаікаў другой паловы XX стагоддзя.

У творчасці М. Гарэцкага дамінуючымі з'яўляюцца гісторыка-культурныя аналіз жыцця беларусаў на зломе эпох, станаўленне нацыянальнай інтэлігэнцыі, яе абавязкі перад народам. Ён паширыў і проблематыку, і жанравыя параметры беларускай прозы. Канкрэтныя жыццёвага матэрыялу рабіла яго творы дакументальная выверанымі, праўдзівымі. Здольнасць пісьменніка бачыць асобнага чалавека ў кантэксце гісторыі ўсяго народа абумовіла тое, што ў беларускай літаратуры ўпершыню з'явілася аб'ёмная гісторыка-документальная, хранікальная проза.

Найперш М. Гарэцкі заявіў пра сябе як майстар апавяданняў. З цягам часу жыццёвы матэрыял пачаў разрастацца ва ўяве пісьменніка ў большыя мастацкія палотны. Уражанні ад ваенных дзеянняў

Кніга «Гісторыя беларускае літаратуры» (Вільня, 1920) вытрымала некалькі перавыданняў. Доўгі час была адзіным падручнікам для школ і ВНУ.

«Мэтанакіраванасць усяго жыцця Максіма была здзіўляючая; гэта — служэнне беларускай літаратуры, усёй істотай, усімі сіламі, усімі сродкамі, усім часам, усім жыццём» (Алесь Адамовіч).

на роднай беларускай зямлі, занатаваныя ў шматлікіх апавяданнях, аўтар аформіў у дакументальна-мастацкі твор «На імперыялістычнай вайне» (1926). Віленскі перыяд жыцця М. Гарэцкага 1920-х гадоў атрымаў асэнсаванне пад пяром пісьменніка ў форме асобных апавяданняў, драматычных абразкоў, у рамане-хроніцы «Віленскія камунары» (1931—1932). Летапісны харктар мае яшчэ адзін вялікі твор М. Гарэцкага — «Камароўская хроніка», над якім ён працаўваў у апошнія гады свайго жыцця.

1. Назавіце асноўныя факты біяграфіі Максіма Гарэцкага. Пад уплывам якіх жыццёвых аbstавін і акалічнасцей фарміраваўся талент пісьменніка?
2. Вызначце наватарскія рысы літаратурнай спадчыны класіка.
3. Падрыхтуйце вуснае выказванне на тэму «Цярновая дарога лёсу М. Гарэцкага».

Апавяданне «Роднае карэнне»

Як пісьменнік М. Гарэцкі быў вельмі ўважлівы да выбару загалоўкаў сваіх твораў. Яго першы зборнік апавяданняў, які выйшаў у 1914 годзе, меў назыву «Рунь».

У ментальнасць беларуса-селяніна слова «рунь» увайшло як сімвал абнаўлення.

Рунь — гэта ўсходы пасенага пад зіму жытa. Рунь цешыла вока першай зелянінай на чорнай раллі, з рунню былі звязаны надзеі на ўраджай новага года. Слова, узятае з рэальнага жыцця, пісьменнік напоўніў новым сэнсам: ён вітаў беларускае адраджэнне.

Для зборніка «Рунь» паказальным з'яўляецца і апавяданне **«Роднае карэнне»**. Большасць дзейных асоб твора мелі рэальных пратыпаў, імі былі родзічы і суседзі М. Гарэцкага перыяду яго жыцця ў Малой Багацькаўцы. Інфармацыя пра галоўнага героя шмат у чым нагадвае факты з біяграфіі самога аўтара.

Архіп Лінкевіч — студэнт, будучы ўрач. Архіп так бачыў сваё прызначэнне: «доктарам будзе служыць на Беларусі і будзе збіраць матэрыялы аб духоўным жыцці свайго народа».

Выехаўшы на вучобу з вёскі, ён не забываеца пра бацькоў. Зарабляючы ўрокамі на ўласнае навучанне, Архіп імкненца аказваець грашовую дапамогу родным («Архіп ладна зарабляў леташні год урокамі, у сябе грошы меў і яшчэ сабраў бацькам на хату»).

Бацькаў ліст пра незразумелыя вясковыя здарэнні ўсіхваліваў студэнта. Зацікаўлены «пазнаць неспазнанае», дашукацца да «першапрычыны ўсяго», Архіп на канікулы вяртаецца ў родны дом. Многаму з загадкавых асаблівасцей мясцовага жыцця студэнт знаходзіць навуковае тлумачэнне.

Аднак як патлумачыць, што асобныя людзі валодаюць «звышмагчымасцямі»? Так, сівы дзед Яхім ведаў слова, якое можа спыніць агрэсію воўчай зграі. У сілу загавораў верылі людзі здаўна, вераць і сёння. Моцна захавалася ў людзей цікавасць да зданяў, прывідаў, ваўкалакаў.

Перад дзейнымі асобамі твора ўзнікае пытанне: ці заўсёды і ўсяму можна знайсці навуковае тлумачэнне? Дапытлівия вяскоўцы прыслухоўваліся да думкі «навучоных людзей». Але, памяркоўныя, разважлівия, яны ўспрымалі навацыі з асцярогай, перажывалі, каб не забіваў студэнт сабе галаву рознымі пытаннямі. Старажылы завяшчалі Архіпу: **каб быць моцным, нельга адракацца родных каранёў.**

Пабыўка ў вёсцы дала студэнту новыя сілы. Ён, працуячы на сенакосе, падужэў фізічна. Ён «раскрыліў душу», сустракаючыся з вясковай моладдзю, з задавальненнем співаў і танчыў з сябрамі, сяброўкамі дзяцінства.

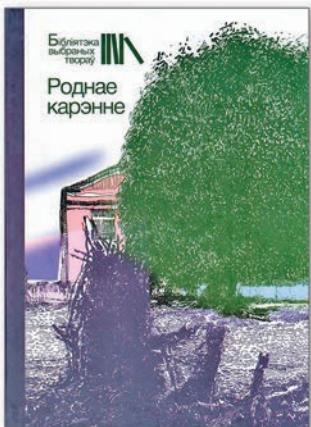
На чыгуначную станцыю яго адвозіў дзед Яхім. Кіруючы фурманкай, вазніца спакваля даваў Архіпу **«жыщёвыя ўрокі»**:

«...Першае, што скажу я табе, гэта — чытай... у кніжках і ў разумных людзей пытайся, як жылі даўней нашы тутэйшыя людзі...»

«...Часцей у роднае гнядзечка залятай, дык не будзе яно здавацца табе страшным, і не пабяжыш ты, спужаўшыся, уцякаць ад яго...»

Так, начныя балотныя агеньчыкі, што наводзяць страх на людзей, могуць быць выкліканы фасфарацірующим газам, што выдзяляецца з балота. Маланкі і перуны, якія ў час навальніцы цэляць у адно і тое ж месца, залежаць не ад нячыстай сілы, а ад магнітных прыцягальных уласцівасцей канкрэтнай тэрыторыі.

Чаму і ў нашы дні папулярнасцю карыстаюцца рознага рода фэнтэзі — у літаратуры, кінематографе?

▲ Вокладка зборніка
апавяданняў
«Роднае карэнне»

у новае жыццё? Як не згубіцца нацыі на міжнароднай карце свету? Пастаўленыя пытанні — адвечныя, як і пошуки адказаў на іх — няспынныя. Пісьменнік неадступна клапаціўся пра тое, каб беларусы не страчвалі сваю гісторычную памяць, трымаліся «роднага карэння».

Галоўную сваю задачу М. Гарэцкі бачыў у выяўленні светапогляду роднага народа, працэсу перадачы ад пакалення да пакалення сацыяльнага і маральна-этычнага вопыту беларусаў. Тэма роднай зямлі, служэння інтэлігенцыі народу — вядучая тэма ўсёй творчасці Максіма Гарэцкага.

1. Чым была выкліканы паездка Архіпа Лінкевіча ў вёску?
2. Якія пачуцці для героя выявіліся найбольш яскравымі пры яго набліжэнні да роднага кута? Як успрымае Архіп выявы роднай прыроды?
3. Чым поўніцца жыццё студэнта ў вёсцы, якія настроі авалодваюць ім?
4. Напісанне рэцэнзіі — гэта плён асабістых назіранняў, працы душы і разуму. Калі вы зусім не ведаеце, з чаго пачынаць пісаць рэцэнзію, то можаце звярнуцца па дапамогу да літаратурнай крытыкі. Параўнайце сваё разуменне апавядання «Роднае карэнне» з ацэнкай Тамары Мушынскай. Ці супадаюць вашы меркаванні з думкамі крытыка? Падрыхтуйце рэцэнзію на прачытаны твор.

¹ Канцепцыя — сістэма поглядаў на што-небудзь, асноўная думка.

- 5. Выявіце майстэрства аўтара ў перадачы псіхалагічнага стану студэнта ў час яго начлегу ў новай хаце, пасля пажару.
6. Якімі клопатамі пазначана працоўнае жыццё старэйшага пакалення вяскоўцаў, якімі думкамі поўняцца іх размовы?
7. Растлумачце мастацкую ролю выкарыстанага ў творы выразу «праз гэты, выбачайце, свінячы спакой калодаю гнілою жыццё пражыць і нічым не цікавіцца».
- 8. Як адлюстравалася ў творы спрадвечная тэма ўзаемадносін бацькоў і дзяцей?
9. Растлумачце сэнс назвы твора. У чым актуальнасць праблем, узнятых у апавяданні?
10. У чым, на вашу думку, апавяданне «Роднае карэнне» М. Гарэцкага сучучна з «Дзяльбой кабанчыка» В. Карамазава, вершам Р. Барадуліна «Трэба дома бываць часцей»?
- 11. Якім вам бачыцца далейшы жыццёвы шлях Архіпа Лінкевіча?
12. Выкажыце ўласныя меркаванні, што значыць для вас «роднае карэнне».

Тэорыя літаратуры

Вобразы аўтара і апавядальніка

У літаратуразнаўстве пісьменніка-аўтара звычайна называюць паводле асноўных відаў ці жанраў яго твораў: апавядальнік, раманіст, нарысіст, эсэіст і г. д. Такім чынам, М. Гарэцкі як аўтар апавядання «Роднае карэнне» — **апавядальнік**. З гэтага апавядання, як і з іншых яго твораў, паўстae вобраз аўтара, лад яго думак, настрояў, імкненняў, што адразнівае аднаго пісьменніка ад другога (напрыклад, Гарэцкага ад Багдановіча або Якуба Коласа). У той жа час сучасная тэорыя літаратуры вылучае функцыі пісьменніка, г. зн. спосабы, якімі ў тым ці іншым творы вядзе ўзростацца сам аповед. У сувязі з гэтым гавораць пра вобраз апавядальніка (апаведача, нарата — згодна з тэрмінамі сучаснага літаратуразнаўства).

Апавядальнік: 1) пісьменнік, аўтар апавяданняў (рус. рассказчик); 2) асоба, якая вядзе ў творы аповед (рус. повествователь).

Існуе некалькі спосабаў аповеду ў празаічным тэксле. Галоўныя з іх два:

1. Апавядальнік у творы прысутнічае прыхавана, з'яўляючыся пасрэднікам паміж стваральнікам тэксту і чытачом. У такіх выпадках гаворка ў творы вядзеца ад імя трэцяй асобы і пераважна мае «нейтральна аб'ектывізаваную» форму.

2. Тэкст можа быць пададзены ад імя аўтарскага «я» (як у «Шляхціцы Завальні...» Я. Баршчэўскага) ці прыдуманага аўтарам персанажа-апавядальніка (напрыклад, Тараса ў паэме «Тарас на Парнасе»). У такіх творах дзякуючы аповеду ад першай асобы матэрыял атрымлівае суб'ектывізаваны харктар, больш эмацыйнальна ўздзейнічае на чытача ў загадзя вызначаным аўтарам напрамку.

У Максіма Гарэцкага сустракаемся з рознымі спосабамі аповеду, што абумоўлена спалучэннем у творчасці пісьменніка рэалістычнага і лірычнага падыходаў да асэнсавання паводзін, пачуццяў, мыслення герояў. У прыватнасці, першы тып аповеду мы бачым у «Родным карэнні». Тут аўтар-апавядальнік стаіць нібыта збоку ад падзеі, пра якія ён аб'ектывуна і падрабязна расказвае чытачам. Такая манера аповеду даволі традыцыйная. Разам з тым творчая смеласць М. Гарэцкага выявілася ў аповеднай лірыка-экспрэсіўнай манеры пісьма, якая на той час была наватарскай для беларускай літаратуры. У шэрагу твораў пісьменнік выказвае свае адносіны да адлюстраўнай рэчаінасці, у іх выразна адчуваецца «аўтарская прысутнасць». Яскравае пацвярджэнне — лірычныя рэфлексіі героя, ад імя якога вядзеца аповед у творы «За што?». Юнак ля магілы дзеда, абмяркоўваючы чалавече жыццё, неаднойчы звяртаецца сам да сябе...

Героі аўтара — складаныя, супярэчлівія натуры. М. Гарэцкі заклікае іх захоўваць сваё ўласнае «я», не паддаючыся разнастайным негатыўным праявам. Большасць твораў пісьменніка пабудавана на біяграфічным матэрыяле. Вылучаючы вобраз апавядальніка ў «Родным карэнні», мы разумеем яго канкрэтныя падказкі для шырэйшага ўсведамлення тых ідэалагічных пазіцый, на якіх знаходзіўся Гарэцкі-творца, Гарэцкі-грамадзянін.

1. Растворыце значэнне тэрміна «апавядальнік».
2. Якія два галоўныя спосабы аповеду выкарыстоўвае М. Гарэцкі?

Чалавек у часе і прасторы ў творах беларускай літаратуры

Змест літаратурнага твора заўсёды ўключаецца ў рамкі прасторы і часу: прыметы часу раскрываюцца ў прасторы, а прастора выміраеца часам. Такая ўзаемасувязь часавых і прасторавых харарактарыстык з'яў, паказаных у мастацкім творы, называеца *храпнатопам* (грэч. *chronos* — ‘час’ і *topos* — ‘месца’).

У гэтым раздзеле вы пазнаёміцесь са знакавымі творамі беларускай літаратуры XX стагоддзя, у якіх надзвычай дакладна фіксуюцца і прасторавыя харарактарыстыкі, і плынъ часу.

Час і прастора як самыя маштабныя філософскія катэгорыі становяцца аб'ектам асэнсавання ў творах Аркадзя Кулляшова, Максіма Танка, Івана Шамякіна, Уладзіміра Караткевіча і інш.

Досьць выразна адчуванне няспыннага бегу часу, што мяньяе жыццё, свет, чалавека, выявілася ў вершы А. Кулляшова «Хуткасць»:

Ёсць хуткасць гуку, ёсць — звышгукавая,
Ёсць хуткасць зор, прыкметная для ўсіх.
Яшчэ ёсць хуткасць думкі, хуткасць тая,
Што, як святло, стагоддзе абганяе,
З тысячагоддзем размаўляе ўслых...

У якіх творах беларускай (і рускай) літаратуры цэнтральнымі вобразамі з'яўляюцца вобразы дарогі (шляху, сцежкі)? Раствумачце іх ідэйна-сэнсавае прызначэнне.

Стужка часу

Кузьма
Чорны

Яўгенія
Янішчыц

1900

1948

Максім Танк
1912

Аркадз Куляшоў
1914

Гады

1900

1925

1950

1975

2000

Уладзімір Караткевіч
1930

Іван Шамякін
1921

Янка Брыль
1917

Кузьма Чорны

(1900—1944)

❓ Калі адбылося ваша першае знаёмства з творамі Кузьмы Чорнага? Што здалося цікавым у іх для вас?

Аўтар добра вядомай вам аповесці «Насцечка» пры выбрары псеўданіма ўзяў вяско-вую мянушку свайго дзеда па матчынай лініі. Дзед быў не толькі таленавітым прыгонным майстрам па ткацтве, але і пісьменным чалавекам, цікавым суразмоўцам. Праўда, псеўданім Чорны зусім не адпавядаў светлавалосаму пісьменніку.

Нарадзіўся Мікалай Карлавіч Раманоўскі 24 чэрвеня 1900 года ў маёнтку Боркі на Случчыне ў шматдзетнай сям'і.

Значны ўплыў на развіццё яго інтэлектуальных здольнасцей аказала менавіта маці, якая яшчэ да школы навучыла сына чытаць, прывіла яму любоў да кніг і мастацкага слова.

Паблізу Борак школ не было, таму бацькі дзеля навучання сына пераехалі на сваю радзіму, у вёску Цімкавічы Капыльскага раёна, дзе Мікалай і пайшоў у пачатковую школу. Цімкавічы Кузьма Чорны лічыў сваёй другой радзімай.

Пасля заканчэння Цімкавіцкага народнага вучылішча юнак у 16 гадоў паступіў у Нясвіжскую настаўніцкую семінарыю. Аднак закончыць гэтую ўстанову не давялося: пачалася Першая сусветная вайна. Улады загадалі выкладчыкам і навучэнцам семінарыі эвакуіравацца ў Вязьму. Калі ў маі 1917 года семінарысты вярнуліся, то Нясвіж ужо аказаўся заняты польскімі войскамі, застаўся за мяжой. Новыя ўлады ў 1919 годзе закрылі гэтую навучальную ўстанову.

Мікалаю Раманоўскаму давялося шукаць іншы занятак: ён працаваў у розных арганізацыях, настаўнічаў у Цімкавіцкай школе.

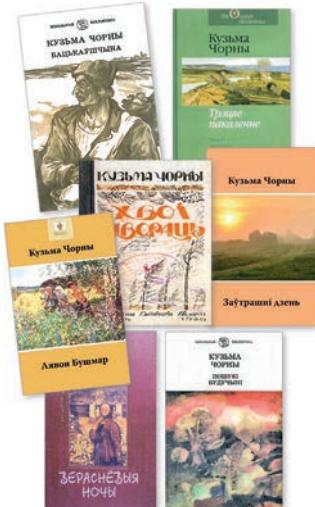
Чаму Мікалай Карлавіч абраў псеўданім *Кузьма Чорны*?

«Літаратурная крытыка 1920-х гадоў, калі Кузьма Чорны толькі-толькі ўваходзіў у свет прыгожага пісьменства, прадказвала яму будучыню “беларускага Дастаеўскага”» (*Mihály Tichy*).

Улетку 1923 года Мікалай адважыўся пешшу дабраца да Мінска, каб пацікавіцца, ці прымуць яго на вучобу ва ўніверсітэт з трима курсамі семінары. Ужо восенню юнак паспяхова паступіў у Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт на літаратурнае аддзяленне педагогічнага факультэта. У маі і чэрвені 1923 года ў газете «Савецкая Беларусь» былі надрукаваны апавяданні «На граніцы» і «На варце» пад псеўданімам **Кузьма Чорны**.

Вучыцца было складана: даводзілася наймаць прыватную кватэру, трэба было за нешта харчавацца. Таму юнаку даводзілася па начах грузіць на станцыі вагоны.

Няшчасце неўзабаве напаткала маладога пісьменніка: ён цяжка захварэў на сухоты. Вымушаны быў пакінуць вучобу і лячыцца пэўны час у Крыме. Пасля выздараўлення сур’ёзна пачаў займацца толькі пісьменніцкай дзейнасцю.

Пад уласным прозвішчам і рознымі псеўданімамі спрабаваў свае творчыя сілы. У 1921 годзе ў беларускім дзіцячым часопісе «Зоркі» з'явілася яго першае апавяданне. Пасля смерці маці, як старэйшы сын, хлопец клапаціўся пра лёс сваіх малодшых братоў і сястрычак, дапамагаў чым мог бацьку.

«Уласнай творчасцю Чорны засведчыў, што на самай справе існуе беларуская літаратура, беларускі стыль, беларуская жанравасць, багатая літаратурная мова, на якой лъга выказаць тое, што яшчэ не выказалі пісьменнікі-гуманісты на іншых мовах свету. Выдатны майстар слова падрыхтаваў глебу для прыходу і плённай працы таго самага “трэцяга пакалення”, пра якое так шмат думаў і дбаў» (*Mihály Tichy*).

◀ Вокладкі кніг Кузьмы Чорнага

Х. Ліўшыц. Янка Купала
і Кузьма Чорны
ў Пячышчах у 1942 годзе ►

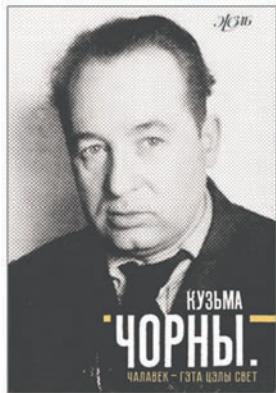

Кузьма Чорны за сваё кароткае жыццё стварыў шмат апавяданняў, аповесцей, раманаў і п'ес. Вядомымі сталі апавяданні «Вялікае сэрца», «Маленъкая жанчына», «Бацька»; аповесць «Люба Лук'янская»; раманы «Бацькаўшчына», «Трэцяе пакаленне»; п'есы «Бацькаўшчына», «Ірына» і інш.

Не абмінулі пісьменніка і часы сталінскіх рэпрэсій. Аднойчы ў каstryчніку 1938 года ён пайшоў у аптэку па лекі для сваёй жонкі, а вярнуўся дадому з турмы амаль праз восем месяцаў з падарваным здароўем пасля неймаверных допытаў.

У першыя дні Вялікай Айчыннай вайны Кузьма Чорны з жонкай і дачкой Рагнедай дабраўся пешшу да Крычава, а затым, адправіўшы сям'ю на Усход, прызываўся ў Чырвоную армію, дзе і пачаў працаваць у газете-плакаце «Раздавім фашистскую гадзіну». Пісаў тэксты для лістовак, нарысы пра зверствы фашистаў і подзвігі салдат. Разам з супрацоўнікамі рэдакцыі быў у Гомелі, Добрушы, Чэбаксарах, Казані, Маскве. Пісьменнік увесе час марыў пра дзень вызвалення Беларусі, родных Цімкавіч. Любоў да радзімы выказаў у дзённіку так: «Родныя мае мясціны. Як мая душа рвецца туды! Яна заўсёды там. Там жывуць усе мае персанажы. Усе дарогі, пейзажы, дрэвы, хаты, чалавечыя натуры, пра якія я калі-небудзь пісаў, гэта ўсё адтуль, сапраўдане».

Дачакаўшыся дня вызвалення Беларусі, у верасні 1944 года пісьменнік разам з сям'ёю вярнуўся ў разбураны і спалены Мінск, спачатку пасяліўся ў памяшканні Саюза пісьменнікаў, а затым у мала прыстасаванай для жылля аднапакаёўцы.

«Вялікае шчасце для пісьменніка пісаць аб народзе і яго шчасці і самому быць шчаслівым разам з народам», — такія думкі выказаў у аўтабіографіі празаік, якому не суджана было да канца рэалізаваць свой талент.

◀ Вокладка кнігі «Кузьма Чорны. Чалавек — гэта цэлы свет»
(укладальнік Г. Шаблінская)

Памёр празаік 22 лістапада 1944 года, калі працаваў за сталом над аповесцю «Скіп’еўскі лес», якая так і засталася няскончанай, абарванай на паўслове. Апошнія слова з яго «Дзённіка» сведчаць пра адчай вялікага класіка, пра нерэалізаванасць яго таленту: «Божа, напішы за мяне мае раманы, хіба так маліцца, ці што?»

У ранніх апавяданнях 20-х гадоў XX стагоддзя Кузьма Чорны выяўляецца як пісьменнік-філософ. У чым сэнс чалавечага жыцця? Што такое сапраўднае каханне? Які ён, новы чалавек? Як растлумачыць яго зломы ў психіцы і паводзінах? На гэтыя і многія іншыя актуальныя пытанні малады празаік спрабаваў даць адказы ў сваіх апавяданнях.

Па жанравых асаблівасцях гэтыя творы ўяўляюць сабой пераважна замалёўкі з жыцця жыхароў беларускіх вёсак ці гарадскіх ускраін, запісы дарожных уражанняў ад сустрэч з рознымі людзьмі. Творы вызначаюцца **псіхалагізмам** — глыбокім, тонкім раскрыццём думак і пачуццяў персанажаў.

Кузьма Чорны на пачатку сваёй творчасці не дужа захапляўся апісаннем зневінных прымет часу. Пісьменніка цікавіла больш псіхалогія героя, яго ўнутраны свет. Маладому аўтару было важна паказаць чытачу не толькі тое, што гаворыць чалавек, але і тое, пра што ён думае, што хаваецца за яго словамі.

«Вялікі доктар — час — спакойна і безупынна ідзе па свеце і лечыць, і гоіць» (Кузьма Чорны).

Растлумачце выраз пісьменніка.

Сучаснікі Кузьмы Чорнага часта ў сваіх успамінах згадвалі не толькі шчыры і шчодры характар пісьменніка, але і яго слова: «Чалавек — гэта цэлы свет». «Яшчэ любіў ён гаварыць, — падкрэсліваў пісьменнік Міхась Странькоў, — што людзей, якіх уведаў па родных Цімкавічах, хопіць яму на мноства раманаў, на ўсё яго пісьменніцкае жыццё. Многія з тых раманаў ён напісаў, і мы, чытачы, сапраўды пераканаліся, што чалавек — гэта цэлы свет, што, каб увасобіць гэты свет у слове, трэба мець фантазію і талент такога мастака, якім быў Кузьма Чорны».

Апавяданне «На пыльнай дарозе»

Майстэрства пісьменніка ў раскрыцці ўнутранага свету герояў выявілася яшчэ ў ранніх апавяданнях «Хвоі гавораць», «Буры», «Начлег у вёсцы Сінегах» і «На пыльнай дарозе». Тут аўтар як апавядальнік паўстае не староннім назіральнікам падзеі, а іх непасрэдным удзельнікам, у твор уводзіць сваё аўтарскае «я», прамаўляе ад імя гэтага «я». Такая адметнасць аўтарскага аповеду асабліва назіраецца ў апавяданні **«На пыльнай дарозе»**.

Сюжэт твора даволі просты. Пасля невялікай пейзажнай замалёўкі аўтар скіроўвае ўвагу чытача на дыялог з дванаццацігадовым гарадскім падлеткам, які пасля нядаўнай смерці бацькі ішоў на далёкі хутар, каб забраць брата. Закончыўшы размову, усхваляваны

Разгледзьце рэпрадукцыю карціны Пятра Сергіевіча «А ты, сіраціна, жыві...». Ці можна сцвярджаць, што ідэя апавядання адпавядае зместу мастацкага палатна? Свой адказ абгрунтуйце.

*П. Сергіевіч.
«А ты, сіраціна, жыві...» ►*

апавядальнік так характарызуе малога спадарожніка: «Гаварыў ён стала, як дарослы. І відно было, што пражытыя на свеце дванаццаць год навучылі яго многаму, паказалі яму многа бакоў жыцця, накалілі яго і давялі да вострай цвёрдасці».

Расказаўшы чытачу пра не па гадах сталага хлапчуга, Кузьма Чорны выказаў глыбокі раздум пра лёс многіх дзяцей, на долю якіх выпала шмат гістарычных выпрабаванняў. Аўтар, відаць, спецыяльна не называе і імя падлетка, каб паказаць тыповасць вобраза маладога беларуса — прадстаўніка новага пакалення.

Гуманістычны і жыццесцвярджальны пафас апавядання гучыць у наступных радках: «Ён, малы, вырасце і таксама, як цяпер, моцна і горда пройдзе па зямлі, па дарозе...»

Вобраз дарогі ў творы мае сімвалічны сэнс. Дарога — гэта жыццё чалавека з яго ўздымамі і спадамі. Як вядома, яна не заўсёды бывае толькі гладкай, прамой і чыстай. Як, зрешты, і лёс самога аўтара.

1. Якія факты з жыцця і творчасці Кузьмы Чорнага ўразілі вас найбольш і чаму?
2. Адкуль празаік браў матэрыял для сваіх твораў? Што характэрна для ранній творчасці класіка?
3. У чым Кузьма Чорны бачыў сваё шчасце як пісьменнік і чалавек?
4. Разгледзьце рэпрадукцыю карціны Хаіма Ліўшыца «Янка Купала і Кузьма Чорны ў Пячышчах у 1942 годзе». Які эпізод з жыцця пісьменнікаў адлюстраваны на ёй? Які настрой і чаму выклікае ў вас гэта карціна мастака?
5. Растлумачце сэнс назвы апавядання «На пыльной дарозе».
6. Які эпізод апавядання Кузьмы Чорнага «На пыльной дарозе» найбольш уразіў вас? Чым?
7. Чаму аўтар у апавяданні не дае імёнаў героям?
8. Сфармулуйце ідэю твора.
9. Свайм апавяданнем Кузьма Чорны сцвярджае: «Чалавек — гэта цэлы свет». Дакажыце, што пісьменнік — добры знаўца чалавечай душы.
10. Пасправуйце ўявіць і апісаць далейшы лёс героя апавядання «На пыльной дарозе».

Псіхалагізм у літаратуры

Псіхалагізм у літаратуры — скрупулёзнае, яскравае выяўленне пісьменнікам унутранага, душэўнага стану вобраза-персанажа.

У мастацкіх творах многія ўчынкі персанажа можна апраўдаць псіхічным, фізічным ці матэрыяльным станам: жалем ці злосцю, шчырасцю ці сквапнасцю, голадам, звычкамі, жаданнямі, памненнімі, страхам, радасцю і інш.

Псіхалагізм у літаратуры звычайна праяўляецца ў трох формах: **унутранай** (пры дапамозе ўнутранай мовы персанажаў, вобразаў памяці і ўяўлення), **зневінай** (праз мастацкія дэталі, псіхалагічную інтэрпрэтацыю паводзін і мовы персанажаў, іх міміку і жэсты), **апісальнай-аўтарскай** (пераказ думак і пачуццяў персанажаў аўтарам). Вялікую ролю пры гэтым адыгрываюць унутраныя маналогі, няўласна-простая мова, што можа выступаць у форме **роздумаў-разваг**. Як, напрыклад, у апавяданні Кузьмы Чорнага «На пыльнай дарозе»: «Я сядзеў на каменнях і думаў аб маленькіх і нязначных здарэннях, якія слабым здаюцца вялікім і страшнымі, і аб вялікіх і страшных здарэннях, якія моцным здаюцца маленькім і нязначнымі. І ад таго, што гэтае дзіцянё не сагнулася і не сагнецца і ідзе сабе моцна па дарозе, стала мне радасна і думна. Было жаданне спяваць што-небудзь моцнае і цягучае, спяваць яго доўга без слоў і без лішняй тут вясёласці».

У гэтым жа творы прысутнічаюць і іншыя сродкі псіхалагічнай харектарыстыкі персанажаў. Гэта апісанне **эмацыянальнага стану** дванаццацігадовага хлапчука («Ён моцна аб нечым стаў думаць і змоўк. І твар яго раптам ажыў. Пачалі, як цені ад хмар у ветраны дзень па зямлі, праходзіць па твары яго адзнакі перажытага смутку і ўздымаў, адбітак як бы нейкай мудрасці пазнання жыцця з'явіўся на ім, і ўпэўненасць у неабходнай патрэбе пацешыць матку, і моцнае жаданне гэтага, важнае і для яе, і для яго. І зусім не адбілася на твары яго непаразуменне перад тым, што гэта ж сам ён нічым яшчэ не нацешыўся»); раскрыцце сутнасці персанажа праз яго **манеру**

гаварыць («Пчолы нейкія, каб на іх упадкі, з зямлі вылазяць, — адказаў ён з вялікайсталасцю дарослага, і гэта выйшла ў яго смешна, па-дзяцінаму, — адна, ліха ёй, джала дала мне ў нагу, чорт яе бачыў, ішоў ды наступіў»).

Такім чынам, пісьменнік выкарыстоўвае псіхалагічную характарыстыку ў сваім мастацкім творы, каб чытач не сумняваўся ў дзеяннях персанажаў, паверыў у шчырасць іх учынкаў. Лічыцца, што без дасканалай псіхалагічнай характарыстыкі нельга стварыць паўнавартасныя літаратурныя вобразы, паказаць рознабаковыя праявы чалавечага жыцця.

1. Як вы разумееце сэнс паняцця «псіхалагізм у літаратуры»?
2. У якіх формах ён звычайна існуе?
3. З дапамогай якіх прыёмаў і сродкаў пісьменнікі выяўляюць псіхалогію сваіх герояў? З якой мэтай?
4. Прыведзіце некаторыя прыклады розных форм псіхалагізму з апавядання Кузьмы Чорнага «На пыльнай дарозе».
5. Якія з вядомых вам беларускіх пісьменнікаў XX стагоддзя вызначаюцца глыбінёй даследавання псіхалогіі сваіх персанажаў?

Аркадзь Кульашоў
(1914—1978)

❓ Успомніце песню «Алеся» («Бывай, абуджаная сэрцам, дарагая...»). Які настрой выклікае яна ў вас?

Ці часта мы, знаёмачыся з біяграфіяй пісьменніка, адкрываем для сябе са здзіўленнем: верш, напісаны ім яшчэ ў чатырнаццацігадовым узросце, стаў шырокага папулярнай песняй? Прызнаемся:

не часта, хутчэй за ўсё, як выключэнне. Менавіта такім пісьменнікам з'яўляецца народны паэт Беларусі Аркадзь Куляшоў. Песню «Алеся» («Бывай, абуджаная сэрцам, дарагая...») на слова А. Кулляшова ведае сёння, бадай, кожны. А сваю **першую кнігу** вершаў «**Росквіт зямлі**» ён трymаў у руках ужо ў шаснаццаць гадоў, што таксама здараеца рэдка.

Аркадзь Аляксандравіч Куляшоў нарадзіўся 6 лютага 1914 года ў мястэчку Саматэвічы (цяпер Касцюковіцкі раён Магілёўскай вобласці) у сям’і настаўнікаў.

Дзяцінства было ў цэлым радасным, аднак не вельмі шчаслівым.

Пасля рэвалюцыі 1917 года і Грамадзянскай вайны прыйшлі цяжкія гады. Голад, нястача... Гэтыя (і іншыя) прычыны прывялі да разладу ў сям’і, да разводу бацькоў, выезду іх у розныя месцы з Саматэвічаў. Аркадзь жа не захацеў выязджаць нікуды з прыгожага мястэчка.

Тым не менш расставацца і з мястэчкам, і з сяброўскім калектывам усё-такі давялося. У 1928 годзе Аркадзь скончыў Саматэвіцкую сямігодку і паступіў у Мсціслаўскі педагогічны тэхнікум.

Яшчэ ў 1926 годзе, шасцікласнікам, ён апублікаваў верш «Ты мой брат» у клімавіцкай акруговай газеце «Наш працаўнік», а з наступнага года творы яго пачалі часта з'яўляцца ў рэспубліканскім друку.

У Мсціславе трохгадовую вучобу ў тэхнікуме А. Куляшоў сумяшчаў з актыўнай літаратурнай дзейнасцю. Як пазней ён прыгадваў у аўтабіографіі, «у тыя гады Мсціслаў быў своеасаблівым цэнтрам пачынаючых паэтаў і празаікаў, якія групаваліся вакол студыі “Маладняка” — самай масавай тагачаснай літаратурнай арганізацыі ў Беларусі». Лёгка пісаліся вершы і паэмы, што складаліся ў кнігі, якія выходзілі адна за другой. За «Росквітам зямлі» (1930) убачылі свет у 1932 годзе адразу дзве — «Па песню, па сонца!..», «Медзі дождж». Але гэта ўжо было пасля, калі А. Куляшоў скончыў педтэхнікум, пераехаў у Мінск, вучыўся ў Беларускім дзяржжаўным вышэйшым педагогічным інстытуце (1931—1933), працаваў у газеце «Чырвоная змена», на Беларускім радыё (1934—1936), літкансультантам у Саюзе пісьменнікаў Беларусі (1936—1937).

▲ Кадр з фільма «Чырвонае лісце» (рэж. У. Корш-Саблін)

Калі б вам давялося пісаць кінасцэнтарый, які твор беларускай літаратуры і чаму выбралі б вы?

Кадр з фільма «Першыя выпрабаванні»
(рэж. У. Корш-Саблін) ►

У час Вялікай Айчыннай вайны паэт супрацоўнічаў у армейскай газеце «Знамя Советов» і ў Беларускім штабе партызанскаага руху. У гэты перыяд яго імя як паэта праславілі балады «Над брацкай ма-гілай», «Ліст з палону», «Балада аб чатырох заложніках», асабліва — паэма «Сцяг брыгады» (1942).

У 1946 годзе за паэму «Сцяг брыгады» пісьменніку была прысуджана Дзяржаўная прэмія СССР — адна з самых прэстыжных тагачасных урадавых узнагарод. Праз тры гады такой жа прэміяй была адзначана і яго паэма «Новае рэчышча». Папрацаваўшы два гады (1945—1946) галоўным рэдактарам газеты «Літаратура і мастацтва», А. Куляшоў на працяглы час перайшоў на творчую працу. За той перыяд ён напісаў нямала твораў, у тым ліку паэмы «Толькі ўперад», «Песня аб славным паходзе». У 1958—1967 гадах працаваў начальнікам сцэнарнага аддзела, затым галоўным рэдактарам на кінастудыі «Беларусьфільм». За гэты час прыняў удзел у напісанні некалькіх кінасцэнтарыяў: «Чырвонае лісце», «Першыя выпрабаванні» (паводле трылогіі Якуба Коласа «На ростанях»).

Асабліва захапіў яго мастацкі пераклад, якім пачаў займацца яшчэ перад Вялікай Айчыннай вайной. Ён пераклаў на беларускую мову асобныя творы Міхаила Лермантава, Аляксандра Пушкіна,

Сяргея Ясеніна, Міхайлі Ісакоўскага, Тараса Шаўчэнкі, Расула Гамзатава, Генры Лангфела і інш.

Гаворачы пра пераклады на родную мову вершаў і паэм выдатных іншанацыянальных мастакоў слова, А. Кулішоў падкрэсліў: «Гэтая творча-духоўная сувязь адкрыла мне вочы на многае, надала мне ўпэўненасці ва ўласных сілах і шмат у чым вызначыла далейшы кірунак маёй паэтычнай работы». Пераклады А. Кулішова жанрава і стылёва ўзбагацілі не толькі творчасць самога перакладчыка, але і ўсю беларускую літаратуру, выявілі вялікія магчымасці сучаснай беларускай літаратурнай мовы, яе здольнасць перадаваць самыя тонкія нюансы чалавечых думак і пачуццяў. За пераклады твораў М. Лермантава, І. Катлярэўскага, Г. Лангфела Аркадзю Кулішову ў 1970 годзе была прысуджана Дзяржаўная прэмія БССР імя Янкі Купалы. Гэта была першая прэмія ў нашай рэспубліцы, прысуджаная выключна за перакладчыцкую творчасць. У 1968 годзе яму нададзена ганаровае званне народнага паэта БССР.

Апошнія два дзесяцігоддзі ў жыцці А. Кулішова сталі найбольш плённымі як па колькасці, так і па якасці напісанага. Гэтаму паспрыялі лёсавызначальныя падзеі другой паловы 1950-х гадоў, звязаныя з выкрыццём культуры асобы Сталіна, дэмакратызацыі грамадскага жыцця. Па сутнасці, настаў новы этап у творчасці паэта. Пра гэта неаспрэчна сведчаць вершы, што ўвайшлі ў «Новую книгу» (1964), у зборнікі «Сасна і бяроза» (1970), «Хуткасць» (1976).

Аркадзь Кулішоў як пісьменнік і грамадзянін абвострана адчуў трагічныя катаклізмы жыцця ўсяго чалавецтва, выкліканыя падзеннем маралі, бездухоўнасцю, цемрашальствам, войнамі, надыходам «атамнай эры».

Не стала пісьменніка 4 лютага 1978 года.

Імя яго прысвоена Магілёўскуму дзяржаўнаму ўніверсітэту. На даме ў Мінску, дзе жыў паэт, устаноўлена мемарыяльная дошка. На жаль, чорны попел Чарнобыля накрыў яго родныя Саматэвічы. Забруджанае радыяцый мястэчка было знесена, а яго жыхары пераселены ў адбудаваны аграгарадок Новыя Саматэвічы, дзе ў школе створаны літаратурны музей пісьменніка. У 1979 годзе заснавана літаратурная прэмія імя Аркадзя Кулішова. Жыццё і творчасць

паэта адлюстраваны ў дакументальныx фільмах «Край крынічны» (1972), «І кружыцца планета Куляшова» (2004). Дачка паэта Валянціна Куляшова напісала цікавую, багатую на падрабязнасці дакументальную аповесць-эсэ пра бацьку «Лясному рэху праўду раскажу...». Аповесць гэта — таксама адзін з найбольш арыгінальных і трывалых помнікаў класіку сучаснай беларускай літаратуры.

1. Раскажыце пра станаўленне творчай асобы А. Куляшова. Прыгадайце асноўныя факты з яго жыццёвай і творчай біографіі.
2. Падрыхтуйце паведамленне «Аркадзь Куляшоў — пісьменнік і грамадзянін».
3. Паглядзіце дакументальны фільм «Край крынічны» (рэж. Уладзімір Цяслюк). Паразважайце, як час і навакольнае асяроддзе адбіліся ў паэзіі А. Куляшова. Чаму той кут, дзе прыйшло маленства паэта, стаў невычэрпнай крыніцай яго таленту? Падзяліцеся ўражаннямі пра свой край.
4. Выканайце тэставае заданне па тэме «Аркадзь Куляшоў».

«Сэрца аблапена смагай радка»

Гэта метафарычнае выказванне ўзята з лірычнага верша Аркадзя Куляшова **«Мая Бесядзь»** (1940—1946).

Галоўная ідэя верша — усладуленне працы, якая прыносіць адначасова радасць і карысць як для самога працаўніка, так і для ўсяго грамадства. Вялікую справу можна здзейсніць толькі актыўнымі калектыўнымі намаганнямі. «Рэчышча ўласнай ракі» «капаé» паэт і спадзяеца, што яна разліеца, калі «не Волгай магутнай, // Не

нават Камаю, // Хоць Бесяддзю, што на радзіме маёй». Каб пацвердзіць слушнасць выказвання, у першай палове верша даецца своеасаблівы вобразны доказ вынікаў калектыўнай працы. Тут пераказваецца народная легенда пра ўзнікненне рэк на зямлі: некалі птушкі, каб уратавацца ад смагі, усе разам капалі рабі, і толькі адна каня «гуляла ды мыла іх здзекамі»,

Рэчку Бесядзь, што працякае побач з мястечкам Саматэвічы, А. Куляшоў лічыў ракой свайго лёсу — чалавечага і творчага. «Вобраз яго роднай ракі Бесядзі, якая імкне да акіяна, стаў адным з самых яскравых паэтычных сімвалаў у беларускай літаратуры» (Яўген Гарадніцкі).

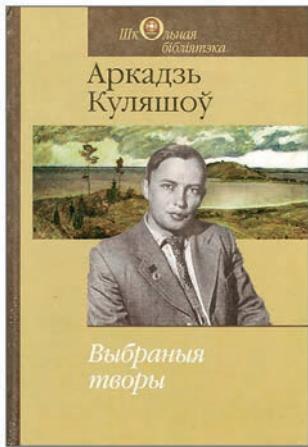
не хацела ўдзельніцаць у той калектыўнай працы. Птушкі пакаралі яе: забаранілі піць ваду з выкапаных імі рэк. У выніку, «каночы ўлетку штодня на спякоце», тая кáня лятае «над рэкамі // І просіць піць // Аж да сённяшніх дзён». Смагу ж яна праганяе толькі «кропляй дажджу з лесавога лістка». Павучальны малюнак пакарання гультайкі кáні! Зрэшты, як і «аматараў лёгкае славы», у тым ліку асобных літаратараў, якія ў свой час кплі з цягавітай і нялёгкай («Каменне крышу, // разграбаю пяскі») штодзённай творчай працы паэта.

Паэт задумаўся над філасофскімі пытаннямі чалавечага існавання, месцам і ролем чалавека ў руху часу, паміж бытым і наступным, сярод жывой і нежывой прыроды. Глыбока асабістae начало весці да раскрыцця агульначалавечых проблем, і наадварот. Пра гэта сведчаць наступныя вершы з выразным лірычным пачаткам.

Ад імя лірычнага «я» звярнуўся паэт да чытачу ў невялікім вершы **«Спакойнага шчасця не зычу нікому...»** (1961):

Спакойнага шчасця
не зычу нікому:
Навошта грымотам
маланка без грому,
Навошта ручай
без пякучае смагі,
Халодная ўвага
не вартая ўвагі,
Жаданні, што прагнья
крылы згарнулі,
Зязюля без лесу
і лес без зязюлі.

Верш гэты філасофска-этычнага характару. І філасофія, і мараль тут, на першы погляд, спрэчныя. Сапраўды, няўжо шчасце не можа быць спакойным? Можа! Чаму ж тады такога шчасця паэт не зычыць нікому? Адказ — у пяці наступных рытaryчных пытаннях. З іх, па-першае, відаць: лірычны герой мае на ўвазе не *мяшчансскую* заспакоенасць, што характарызуецца прымаўкай «Мая хата з краю», а той спакой, які прыходзіць, напрыклад, пасля здзяйснення высакароднага ўчынку. Па-другое, усё ў жыцці ўзаемазвязана, узаемазалежна,

▲ Вокладка кнігі
А. Кулляшова
«Выbraneы творы»

і пякучая смага, лес і зязюля і г. д.), то цяпер — у дыяхронным, розначасовым, гістарычна паслядоўным:

Зайшоўшы ў векавыя нетры,
Стаю, зачарараваны ім,
На паўмільярдным кіламетры,
Паміж наступным і бытым.

Паэт з дапамогай выразнай гіпербалы паказаў дынаміку часу, месца чалавека як цэнтральнай фігуры ў вечным руху, вечным вандраванні з мінулага ў будучыню. Прычым гэта вандраванне, у якое калісьці паклікала лірычнага героя «лясной вяшчунні кукаванне», хоць і доўжылася «многа тысяч дзён», прамільгнула вокамгненна:

Жыццё маё на хуткасць гуку
Памнож...

І ўсё ж памяць захавала самае дарагое:

Пакліч — былое адгукненца
Жалейкаю за хваіной.

Тут «жалейка», «хваіна» — сімвалы мінульых гадоў. У гэтым бытлом многае ўжо шчасліва адбылося. Ды спыняцца нават «на паў-

узаемаабумоўлена. Не могуць існаваць прыроднае без чалавечага, прыгожае без карыснага, матэрыяльнае без ідэальнага, зло без добра, жаданне без прагі яго здзейсніць. Думку, якую імкненца давесці пісьменнік, можна выказаць наступным чынам: толькі такі спакой, у якім выяўляеца непакой за сям'ю, іншых людзей, Радзіму, прыроду, урэшце — залёс усяго чалавецтва, і з'яўляеца шчасцем.

Філасофская праблема абумовіла вобразную структуру верша А. Кулляшова **«На паўмільярдным кіламетры»** (1961). Толькі калі ў папярэднім творы ўзаемасувязі з'яў выяўляліся ў так званым сінхронным, адначасовым плане (маланка і гром, вада ручая

мільярдным кіламетры» ніяк нельга: «Скраніся — і важкой хадой // Наступнае ў паход кранецца». А гэта значыць:

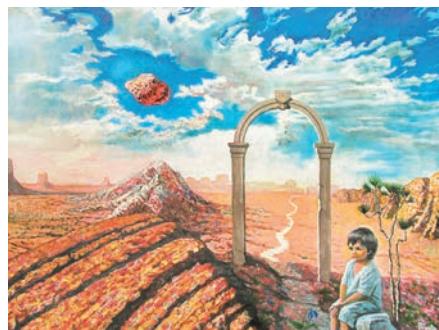
Пярайдзе шлях у новы шлях,
Расстанне — ў новае спатканне,
Напеў жалейкі — ў труб гучанне,
Выток жыцця — ў жыцця працяг.

Рух жыцця нічым не спыніць. І менавіта чалавек, што «зачараваны ім», які знаходзіцца ў цэнтры гэтага руху, не толькі заўважае яго, але і сам яднае былое і наступнае, час мінулы і час будучы. Якім ён будзе? Ніхто не ведае. Толькі абавязкова настане нешта новае: ранейшы напеў любімай жалейкі пярайдзе ў гучанне труб. Настае ж постындуstryяльнае грамадства, у якім, несумненна, з'явіцца свае ідэалы разумнага і прыгожага. Але і тады ў цэнтры ўсіх жыццёвых з'яў і няспыннага руху на зямлі будзе знаходзіцца чалавек.

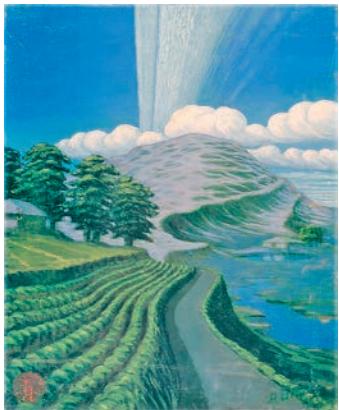
Чалавек, паводле А. Кулішова, увогуле цэнтр сусвету. У вершы **«Нябёсы — акіян, я знаюў даўно...»** (1962) лірычнаму герою нябёсы здаюцца акіянам, «а ўсё, што зорам на зямлі відно, // Ні больш ні менш як свет яго падводны». «Тут свет другі» — з пушчамі, гарамі, аблокамі, вятрамі, рэкамі, азёрамі, Атлантычным акіянам... Менавіта чалавек яднае гэтыя два касмічныя светы. Лірычны герой заяўляе:

Я — трэці свет, я кропелька малая
Тых светаў двух — звычайны чалавек,
Што неба і зямлю ў сабе змяшчае
І ў свет адзін злучае іх навек.

У гэтих словах — не толькі канстатацыя месца чалавека ў сусвеце, але і вызначэнне яго ролі ў ім. Дакладней — прызнанне адказнасці чалавека як за справы зямныя, так і касмічныя. У 1960-я гады, калі неба пачалі абжываць спадарожнікі, а за імі адправіўся ў космас і Юрый Гагарын, абнавілася ў многім і палітра паэтычных твораў. Паэты пачалі нярэдка глядзець на зямлю і зямныя справы, кажучы

▲ Г. Горава.
Тэрафармацыя. Год 2323-ці

Разгледзьце рэпрадукцыю карціны Язэпа Драздовіча «Падкружніковы краявід на планете Сатурн». Паразважайце, што яднае твор мастака з вершамі паэта А. Куляшова.

◀ Я. Драздовіч.

Падкружніковы краявід на планете Сатурн

ўмоўна, з касмічных вышынь. Сама Зямля стала ўспрымацца імі як нешта адзінае, цэльнае, сваё. Прычым аказалася, што з адлегласці можна не толькі ўбачыць усю Зямлю, але і разгледзець на ёй тое, што зблізу не відно. Касмічнасць мыслення выразна ўвасобілася і ў «Новай кнізе» А. Куляшова.

Язэп Драздовіч па праву лічыцца пачынальнікам касмічнай тэмы ў беларускім выяўленчым мастацтве. «Летуценнікам-небазнаўцам» створана больш за 60 графічных і жывапісных работ на касмічную тэму.

Некалькі змянілася ў 1960-я гады і сама форма лірычных вершаў. Беларускі паэт адкрыў для сябе і для ўсёй еўрапейскай паэзіі новы від верша — *шаснаццацірадкоўе*, які па сваёй строгасці і лаканічнасці нагадвае санет (толькі на два радкі даўжэйшы). Вось як харектарызуе Аркадзь Куляшоў гэты від верша ў сваім творы «Я гіну ад бяздзейнасці не месяц...»:

Запал прапаў, — я сэрцам разумею,
Яго мне не пазычаць лекары.
Я вар’яцею, трацячы надзею,
І не чакаю лепшаше пары.
Яна сама прыходзіць, як здароўе.
З крыніц сваіх і жыватворчых рэк
Прыносіць мне шаснаццацірадкоўе,
Шаснаццаць кропель цудадзейных лек...

Шаснаццарадкоўі паэт выкарыстаў не толькі ў выглядзе асобных вершаў, але і строф. Імі напісаны вялікі лірычны цыкл «Маналог», паэма «Цунамі».

Шаснаццарадкоўі Аркадзя Кулішова, як і санеты, найчасцей напісаны пяцістопным ямбам. Гэта адзін з любімых вершаваных памераў паэта. Акрамя яго, больш ніхто з беларускіх класікаў так актыўна да шаснаццарадкоўя не звяртаўся. Аднак, каб дасягнуць рытміка-інтанацыйнай разнастайнасці, у сваёй лірычнай паэзіі ён звяртаецца і да іншых памераў. Так, чатырохстопны ямб прысутнічае ў вершы «На паўмільярдным кіламетры...». Што да «Маёй Бесядзі», то ў ім рытміка-інтанацыйны малюнак чатырохстопнага амфібрахія «ажыўляецца» пропускамі асобных ненаціскных складоў. Радкі «Спакойнага шчасця не зычу нікому...», якія таксама напісаны гэтым памерам, паэт падзяліў кожны на дзве часткі. Тым самым паэтычнае выказванне пазбавілася манатоннасці.

Не толькі рытмічны, але і вобразны свет А. Кулішова багаты і разнастайны. Сярод розных тропаў (метафары, эпітэты, паралінні, гіпербалы і інш.) вылучаецца сістэма сімвалаў і аллегорый, дзякуючы якім лаканічна і глыбока выяўляюцца тыя ці іншыя думкі, з'явы (Бесядзь, ка́ня, рэчышча ўласнай ракі, зязюля, лес, шлях, жалейка, трубы, нябёсы, акіян, шаснаццаць — лек, крокай, рукі інш.). Усе прыёмы і сродкі паэтычнага выказвання скіраваны на тое, каб глыбей выявіць багаты духоўна-інтэлектуальны свет чалавека касмічнага веку.

1. Як вырашаецца ў вершы «Мая Бесядзь» тэма паэта і паэзіі? Што збліжае верш А. Кулішова з творамі Ф. Багушэвіча, Янкі Купалы на гэту тэму?
2. Вызначце ідэю верша «Спакойнага шчасця не зычу нікому...». У чым паэт бачыць шчасце чалавека і сэнс яго жыцця?
3. Чым характарызуецца філасофская праблематыка вершаў паэта?
4. Як мяняўся духоўны свет лірычнага героя паэта на працягу многіх гадоў?
5. У чым выявілася паэтычнае майстэрства Аркадзя Кулішова?
6. Чаму аўтар звярнуўся да касмічнай тэмы? Наколькі актуальная ў наш час слоўны паэта: «Я — трэці свет...»?
7. Складзіце партытуру чытання верша «На паўмільярдным кіламетры».
8. Пасправубіце ўзнавіць аўтарскі тэкст (трэнажор па вершы А. Кулішова «На паўмільярдным кіламетры»).

Лірычны герой

Лірыка — адзін з трох родаў літаратуры, які паказвае рэчаіснасць праз суб'ектыўнае выяўленне пачуццяў, перажыванняў аўтара. Менавіта духоўнае жыццё чалавека, свет яго ідэй і пачуццяў і з'яўляецца прадметам лірыкі. Лірыка не можа стварыць асобныя цэласныя характеристы, вобразы, каб перадаць праз іх заканамернасці жыцця. Гэта давяраецца лірычнаму герою, вобраз якога з лёсам паэта суадносіцца прыблізна так, як суадносіцца вобраз-персанаж эпічнага твора з яго прататыпам.

Лірычны герой, або **лірычнае «я»** (ад грэч. *lyrikos* — ‘той, хто спявае пад гукі ліры; музычны; хвалюючы’), — індывідуалізаваны і тыпізаваны вобраз асобы, рысы якой паўстаюць літаральна з усіх лірычных твораў паэта.

Лірычныя творы найчасцей пішуцца ад імя «я», у якім увасабляеца або сам паэт, або яго лірычны герой. Аднак каго б ні ўвасабляла «я», у ім (па законах мастацкай тыпізацыі) выяўляеца не толькі індывідуальна-аўтарскае, але і агульначалавече, не толькі адзінковае, але і мнагастайнае, заканамернае.

У «Маёй Бесядзі» А. Кулішоў, безумоўна, піша пра сваё асабістасць, пра што сведчыць зайненнік «мая» («*Мая Бесядзь*»), а таксама ўказанне на рэальную рэчку з роднага кута паэта («*Мая Бесядзь*»). І калі ён вобразна выказваеца: «Бо прагай да працы ахоплены часта я, // І сэрца абпалена смагай радка», або: «Я ўпарты, не кіну пачатае справы, // Каменне крышу, // Разграбаю пяскі, // Пад кпіны аматараў лёгкае славы // Капаю рэчышча ўласнай ракі», — мы цалкам згодныя з ім, асабліва калі ведаем пра вялікія творчыя набыткі Кулішова-паэта. Ведаем, і якіх намаганняў гэта яму каштавала. Як прыгадвала дачка паэта В. Кулішова, «бацькаў метад быў асабліва незразумелым для тых, хто працаваў згодна рэкамендацыі аб ахове здароўя». Кулішоў жа працаваў няспынна. Гэта значыць, што стала працавала яго думка, незалежна ад таго, што ён у гэты час рабіў».

Разам з тым, паэставы слова адносяцца і да хараکтарыстыкі яго лірычнага героя, сучасніка аўтара, вялікага працаўніка, які ахоплены «прагай да працы» — «каменне крышыць», «разграбае пяскі».

1. Як вы лічыце, лірычны герой у творы — гэта заўсёды сам паэт? Калі не, пакажыце гэта на канкрэтных прыкладах, якія вам вядомыя.
2. Ці змяніўся з часам вобраз лірычнага героя А. Куляшова?
3. Параўнайце вобраз лірычнага героя паэзіі Аркадзя Куляшова і тых паэтаў, творчасць якіх вы ўжо вывучалі. Што іх збліжае, а што — адрознівае?
4. Уявіце, што вам трэба скласці міні-анталогію¹ з вершаў А. Куляшова. Падрыхтуйце план-праект паэтычнай анталогіі, прадумайце ілюстрацыі да яе.

Максім Танк

(1912—1995)

Г. Гарэлаў.
Партрэт Максіма Танка ►

Як у вершах «Паэзія», «Шчасце» адлюстраваўся ўнутраны свет паэта?

Яўген Іванавіч Скурко (сапраўднае прозвішча паэта) нарадзіўся 17 верасня 1912 года на Нарачаншчыне, у вёсцы Пількаўшчына Мядзельскага раёна. Бацька будучага паэта Іван Хведаравіч і маці Домна Іванаўна працавалі на сваім кавалку зямлі. Аднак не прыйшло і двух гадоў ад нараджэння хлопчыка, як грымнула Першая сусветная вайна.

¹ Анталогія — тут: зборнік выбраных твораў аўтара.

Бацьку Яўгена Скурко прызвалі ў армію царскай Расіі. У Маскве апынулася ў бежанстве Домна Іванаўна разам з чатырохгадовым сынам. Дзякуючы шчаслівай выпадковасці на адной з маскоўскіх вуліц яны сустрэліся з Іванам Хведараўчам. У Маскве сям'ю Скурко засталі дзве рэвалюцыі 1917 года: Лютаўская і Каstryчніцкая. Тут хлопчык пайшоў у школу, з захапленнем самастойна прачытаў першыя творы: «Вечары на хутары ля Дзіканькі» М. Гогаля, вершы А. Пушкіна, М. Лермантава, М. Някрасава, Т. Шаўчэнкі... Рыжскі мірны дагавор (сакавік 1921 года) распалавініў Беларусь. У той частцы, што адышла да Польшчы, аказалася і Пількаўшчына. У 1921—1922 гадах страшэнны голад ахапіў Расію, вымусіў эмігрантаў шукаць дарогі дадому. Восенню 1922 года сям'я Скурко вярнулася ў родную вёску.

З того часу пачаліся жыццёвыя «ёніверсітэты» Яўгена Скурко. Сярод іх былі навучальныя ўстановы — польскія пачатковыя школы ў суседніх вёсках Шкленікава і Сваткі, а таксама гімназіі ў Вілейцы, Радашковічах і Вільні, якія будучы паэт не скончыў. Не скончыў з-за таго, што актыўна пачаў змагацца з несправядлівасцю. Яўген Скурко ўключыўся ў падпольную камсамольскую, затым партыйную дзейнасць, за што неаднойчы арыштоўваўся.

У 1932 годзе Яўген Скурко пачаў актыўна ўдзельнічаць у нелегальным друку (часопісы «Пralom», «Малады камуніст» і інш.). Тады ж ён прыдумаў для сябе «грозны» псеўданім **Максім Танк**, якім упершыню падпісаў верш «Заштрайкавалі гіганты-коміны» ў газете-аднадзёнцы «Беларускае жыццё», што 7 красавіка 1932 года была надрукавана ў Львове і таемна перавезена ў Заходнюю Беларусь.

У гэты час малады паэт не толькі займаўся палітыкай, але і актыўна пашыраў запас літаратурных ведаў, удасканальваў сваё майстэрства. Пра гэта сведчаць старонкі яго дзённіка «Лісткі календара», які ён вёў па 1939 год. Паэт не меў магчымасці скончыць нават звычайнью гімназію, але шляхам самаадукациі здабыў такія глыбокія веды ў галіне культуралогіі, гісторыі і тэорыі літаратуры, што стаў акадэмікам, літаратурным першапраходцам, заканадаўцам паэтычнага стылю.

Амаль увесь тыраж зборніка «На этапах» быў канфіскаваны, засталіся лічаныя экзэмпляры. «Гэта была невялікая кніга з зялёной вокладкай, аформленая вельмі проста: у самой кнізе не было ніякіх ілюстрацый, акрамя партрэта аўтара, а на вокладцы быў змешчаны малюнак Міхала Сеўрука, які не толькі глыбока, таленавіта перадаваў унутраны і ідэйны сэнс Танкавай паэзіі, але і даваў сінтэзаваны вобраз Заходняй Беларусі перыяду рашучага наступу рэакцыі. Паліцэйскі штык над дахамі вёсак, над шляхамі сімвалізаваў няволю і бяспраўе» (Арсень Ліс).

▲ Вокладка першага зборніка Максіма Танка «На этапах»

Пытання, на якой мове пісаць, не ўзнікала. Яшчэ ў 1925 годзе будучаму пісьменніку трапіў у рукі «Беларускі каляндар» з вершамі Францішка Багушэвіча, Янкі Купалы, Якуба Коласа, Максіма Багдановіча, што і прадвызначыла яго нацыянальны напрамак.

У розных заходнебеларускіх выданнях Максім Танк друкаваў вершы, паэмы, апавяданні, літаратурна-крытычныя і публіцыстычныя артыкулы, у якіх адстойваў ідэі народнасці мастацтва, нацыянальнага вызвалення. З часам частка гэтых вершаў склала выдадзеная ў Вільні кнігі «На этапах» (1936), «Журавіны цвет» (1937) і «Пад мачтай» (1938)...

Лёс распараціўся так, што Максім Танк пражыў нібы як дзве эпохі. Першую — у міжваеннай капиталістычнай Польшчы, дзе звыш трох мільёнаў беларусаў не мелі нават сваёй культурна-нацыянальнай аўтаноміі. Другую — у БССР, што на правах асобнай рэспублікі ўваходзіла ў склад СССР. Мяжа, якая вясмяннацца гадоў падзяляла тэрыторыю Беларусі, была ліквідавана 17 верасня 1939 года. За наступныя больш чым паўстагоддзя Максім Танк разам з беларусамі адолеў нялёгкі, складаны (калі мець на ўвазе найперш Вялікую Айчынную вайну), але велічны шлях.

Магутны літаратурна-мастацкі талент, шырыня светапогляду абумовілі даволі хуткае станаўленне Максіма Танка як мастака слова еўрапейскага маштабу. Ад залішняй моўнай і вобразнай

ускладненасці паасобных твораў ён даволі хутка перайшоў да самастойнага мастацкага мыслення. Знамянальнае прызнанне паэта ў вершы «Перш непакоіўся...» (1957):

Сёння стараюся забыць
Вобразы каменнага веку,
У якім я радзіўся;
Словы бронзавага веку,
У якім я хрысціўся;
Забыць багоў жалезнага веку,
З якімі не раз я спрачаўся, —
Каб у наш век
Міжпланетных палётаў
І вершу даць строгую
Форму ракеты
І вывесці беспамылкова на трасу —
Да сэрца.

Ніхто ў другой палове XX стагоддзя, відаць, з такой паўнатай не выявіў духоўны космас беларуса, як пясняр Нарачы. Багаццю і непаўторнасці гэтага космасу арганічна адпавядае непараўнанае багацце вершаванай формы ў галіне паэтычнай вобразнасці, метрыкі і рытмікі, строфікі, сінтаксісу, кампазіцыі.

Па моцы і непаўторнасці таленту Максім Танк узняўся да ўзроўню «сучасных лаўрэатаў Нобелеўскай прэміі, калі не вышэй за некаторых з іх» (Уладзімір Конан).

Уласцівасцю яго паэзіі сталі інтэлектуалізм, раздум над прызначэннем і духоўным светам чалавека, найноўшыя мастацкія формы і сродкі (умоўна-асацыятыўная і канкрэтна-пачуццёвая вобразнасць, верлібр і інш.). Вялікае месца ў творы займае предметны свет, дэталь.

Нарач, Нарачаншчына — гэта «родны кут», малая радзіма паэта. Але ў яго творчасці яны сімвалізуюць і ўвесь родны край, усю Беларусь.

У некаторых народаў пэўныя предметы, з'явы прыроды, расліны сталі своеасаблівымі нацыянальнымі сімваламі. Так, у рускіх гэта «кудрявая берёза», ва ўкраінцаў — таполя, у паэзіі Максіма Танка — сасна. Вобраз сасны як найбольш тыповай прадстаўніцы беларускай флоры і як сімвал Бацькаўшчыны, яе сапраўднай, хоць і някідкай,

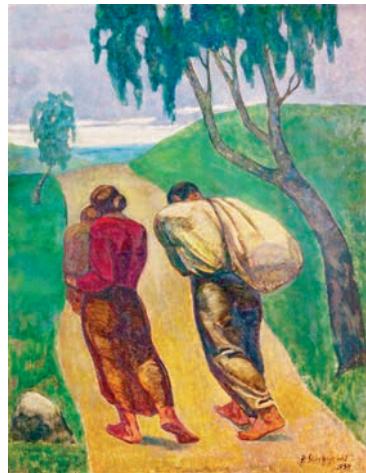
прыгажосці, сустракаецца ў творчасці паэта неаднойчы. Сасна сімвалізуе жыццеўстойлівасць роднай зямлі, неадольнасць яе ніякім «бурамі», ніякай «зімой». Менавіта сосны заўважыў Максім Танк падчас паездкі ў Амерыку на 15-ю сесію Генеральнай Асамблеі ААН у 1960 годзе («Сосны на беразе акіяна»). Заўважыў менавіта іх, хоць, вядома, на далёкім кантыненце кідаліся ў вочы і больш экзатычныя дрэвы. Урэшце, невыпадкова паэт назваў свой знакаміты зборнік «Нарачанская сосны», за які ў 1978 годзе яму была прысуджана найвышэйшая ў СССР Ленінская прэмія.

Я часта начую і днёю
Ля сосен сваіх
Нарачанскіх,
Дзе ўсе беды мае,
Дзе ўсе радасці мае,
Дзе ўсе думы мае, —

гаворыць паэт у вершы «Калі завеш мяне...», а за гэтымі нарачанскімі соснамі мы бачым усю Беларусь.

Адлюстроўваючы з вялікай мастацкай сілай «беды», «радасці» і «думы» патрыятычна-беларускія, Максім Танк адначасова выяўляе іх інтэрнацыянальны, усечалавечы характар. Класік, які ніхто іншы з беларускіх літаратараў, шмат ездзіў з рознымі нагодамі па свеце (найперш выконваючы розныя дзяржаўныя місіі). У яго мы знайдзем творы не толькі пра суседнія краіны, але і пра Кубу, Чылі, В'етнам, асобныя кітайскія, амерыканскія, еўрапейскія цыклы вершаў...

Наведваючы шматлікія краіны свету як шматгадовы кіраунік Саюза пісьменнікаў Беларусі, дэпутат Вярхоўнага Савета СССР, старшыня Вярхоўнага Савета БССР, Максім Танк адначасова актыўна наладжваў беларуска-іншанацыянальныя літаратурныя сувязі.

▲ П. Сергіевіч. Шляхам жыцця (Падарожны)

◀ I. Mіско, A. Фінскі.

Помнік Максіму Танку ў Мядзелі

Плённая творчая, працоўная і грамадская дзеянасць пісьменніка адзначана званнямі народнага паэта БССР (1968), акадэміка Акадэміі навук Беларускай ССР (1972), Героя Сацыялістычнай Працы (1974), літаратурнымі прэміямі, ордэнамі і медалямі СССР і Польшчы.

Памёр паэт 7 жніўня 1995 года. Пахаваны, згодна з запаветам, на даўніх могілках суседнай з Пількаўшчынай вёскі Слабада побач з вернай сяброўкай і жонкай Любоўю Андрэеўнай, з бацькамі, родзічамі.

Імя Максіма Танка ў сталіцы Беларусі прысвоена Беларускаму дзяржаўнаму педагогічнаму ўніверсітэту. Яно ўшанавана ў назвах вуліц, бібліятэк, школ. У цэнтры Мядзеля ўстаноўлены велічны помнік Максіму Танку. Побач размешчаны валун з выявай разгорнутай кнігі з радкамі з верша паэта «Ёсць адна песня песняў — пра Радзіму».

1. Чым вызначаліся гады маленства і юнацтва Максіма Танка?
2. Якія падзеі аказалі асаблівы ўплыў на фарміраванне яго паэтычнага таленту?
3. Падрыхтуйце разгорнутае паведамленне на тэму «Пасляваенны перыяд жыцця і творчасці Максіма Танка».
4. Растворыце вобразную сімволіку назвы кнігі «Нарачанская сосна».
5. У чым арыгінальнасць паэтычнага мыслення Максіма Танка?

6. Разгледзьце рэпрадукцыю карціны Пятра Сергіевіча «Шляхам жыцця» («Падарожныя»). Паразважайце, з якімі старонкамі жыцця паэта суадносіца яе змест.

7. Пазнаёмцеся з партрэтамі Максіма Танка (мастакі С. Герус, Г. Гарэлаў, Н. Шчасная і інш.), фотаздымкам помніка паэту (скульптары І. Міско, А. Фінскі). Якія рысы харектару майстра слова і ў якіх дэталях выяўлены ў іх?

Паэта хлеб надзённы

У пэўны час тэматыка, проблематыка, ідэйная скіраванасць паэзii Максіма Танка былі розныя, таму што змянялася рэчаіснасць.

Ён, нібы той рупны і аб'ектыўны гісторык, «на камні, жалезе і золаце» пакінуў вартыя ўвагі нашчадкаў «адбіткі жыцця» — яскравыя малюнкі рэчаіснасці з 1930-х і да сярэдзіны 1990-х гадоў. Клопаты беларускага народа, непакой за нашу зямлю сталі яго жыццёвым і творчым крэда. Пра што ў метафарычна-вобразнай форме выказаўся паэт у вершы **«Мой хлеб надзённы» (1961)**.

Максім Танк звярнуўся ў сваім творы да вядомага біблейскага вобраза «хлеба надзённага», але надаў яму глыбокую ўмоўную асацыятыўнасць. Яго, паэтаў, хлеб надзённы — гэта не звычайны бохан, што ляжыць на стале, а нешта іншае: непакой за родную зямлю, яе «ўраджай» (матэрыйальны дастатак), «спакойны сон» (мірнае жыццё), «за дрэва кожнае ў гаях» (прыроду), «весніх песень перазвон» (радаснае, вясёлае жыццё). Гэты «хлеб» часамі быў «горкі» («ад пылу» — у час шматлікіх вандровак), «салёны» («ад слёзаў» — па заўчастных ахвярах), «гаравы» («ад пораху» — падчас бітваў з ворагам), але і «салодкі» («ад дружбы» — сапраўднай, мужчынскай). Нават у дарожных клопатах, за вясёлым бяседным сталом паэта не пакідаў гэты непакой за родную зямлю. Больш того, калі ён памрэ, складзе на сэрцы руکі, то і тады, з таго свету, ён не перастане непакоіцца за лёс Бацькаўшчыны, а таму:

І не кладзіце мне хлеб другі
У кайстру, калі я ў дарогу іду,
На стол, калі бяседу вяду,
На сэрца, калі на ім рукі складу.

Так трэба разумець вобразную ўмоўнасць трэцяй, заключнай, страфы верша «Мой хлеб надзённы». Такая галоўная думка ўсяго твора — надзвычай гуманістычная, патрыятычная.

«Хлебам надзённым» паэта былі найперш проблемы сацыяльна і нацыянальна значныя.

«Паэзія Максіма Танка трывала і неад'емна ўвайшла ў духоўнае жыццё нашага народа — так, як у хату ўваходзіць хлеб надзённы» (Мікола Арочка).

Максім Танк арыгінальна выявіўся і ў вершах пра каханне, якое ў пісьменніка пазбаўлена аднастайнасці. Паэт кпіў з тых літаратарай, героі якіх «гавораць адно пра свае працадні // І рэдка калі пра каханне».

У вершы **«Завушніцы»** (1959), што стаў папулярнай песняй у музычнай апрацоўцы Уладзіміра Мулявіна і ў выкананні «Песняроў», лірычны герой паэта знаходзіць арыгінальны спосаб «прызнацца ... у каханні» гарэзлівай дзяўчыне, якая чамусьці не хоча «назначыць... спатканне», спасылаецца то на «павадак вясновы», то на «прымаразак-шэроль». Ён просіць майстра зрабіць для яе завушніцы. Як надзене яна іх, яны ў радасці і ў горы, удзень і змярканнем будуць звінець, нагадваць ёй пра хлопца, пра яго каханне да яе. Майстар выканаў просьбу. І лірычны герой рады, што, нарэшце, каханая

Сягоння не ўцячэ ўжо
Ад слоў маіх гарачых
Ні ў час, калі смяецца,
Спявае або плача.
Ні ў час, калі прыляжа,
Змарыўшыся, змярканнем,—
Звіняць ёй завушніцы
Ўсё пра маё каханне.

Дзякуючы алітарацыі, паўтарэнню зычных гукаў «з» і «н» (яны ў працытаваным тэксле выдзелены), здаецца, мы самі чуем звон гэтых завушніц. Звон, які будзе пастаянна напамінаць дзяўчыне пра шчырыя пачуцці юнака. І, відавочна, яна прыме яго заляцанні і каханне будзе ўзаемным.

Максім Танк задумваўся над прызначэннем чалавека, яго духоўнымі і фізічнымі магчымасцямі, над агульначалавечымі каштоўнасцямі. Такі, у прыватнасці, верш **«Не знаю...»** (1971):

Не знаю,
Ці ёсьць жыццё
На нейкіх зорках.
Я знаю толькі адну зорку —
Пяцікрылу далонь маці,
На якой выраслі
Мы, наш хлеб, нашы песні.
Свяцло якой
Вечна струменіць.

Верш невялікі, але колькі ў ім сказана з дапамогай алегорыі, сімволікі! Алегарычны вобраз зоркі, «свяцло якой вечна струменіць», увасабляе «пяцікрылу далонь маці». Які арыгінальны і яскравы метафарычны эпітэт (пяцікрылая далонь), а таксама ўвесь вобраз! У «зорцы» ўгадваецца найперш жанчына-маці, што нараджае дзяцей, без якой жыццё на зямлі ўвогуле было б немагчымым. На яе далоні «выраслі мы», усе людзі, як сцвярджае паэт. Апрача таго, «зорка» — гэта не проста жанчына, а жанчана-працаўніца, жанчына-хлебароб. Таму паэт і кажа вобразна: на гэтай далоні вырас таксама «наш хлеб». Гэта значыць, узнякла матэрыяльная аснова жыцця. Але не толькі. І лепшае духоўнае ў нашым жыцці паўстала таксама з гэтай далоні — «нашы песні». У сімвалічным вобразе песенъ увасабляеца духоўны пачатак народа. А гэта — родная мова, народная вусна-паэтычная творчасць, філасофія, мараль, рэлігія, мастацтва. Такім чынам, паводле вобразнага выказвання паэта, дзякуючы жанчыне-маці трymaeцца на зямлі літаральна ўсё: як матэрыяльнае, так і духоўнае, узнякае і працягваеца само жыццё.

▲ Максім Танк
з маці Домнай Іванаунай

Верш Максіма Танка «Ты яшчэ толькі намёк на чалавека...» з'яўляецца *верлібрам*, г. зн. свабодным вершам, у якім няма рыфм, чаргавання ў радках націскных і ненаціскных складоў. Яго ритміка-інтанацыйны лад «трымаеца» на анафарах («Ты яшчэ...»), аднолькавай сінтаксічнай будове радкоў, паўторы асобных слоў («ва ўсім», слова «чалавек» у градацыі).

Градацыя — стылістичная фігура, паводле якой слова ці выразы размяшчаюцца з нарастаннем (аслабленнем) іх эмацыянальна-сэнсавай выразнасці.

Градацыя, каб ты, чалавечка, стаў “поўным”?». І вось тут паэт прыбягае да **пушанта**: толькі тады ты станеш чалавекам, «калі ўсе могуць спадзявацца // На цябе». Менавіта «*ўсе*». У гэтым «*ўсе*» — найперш родная маці, якая дала табе жыццё. Яна, стаялая, пажылая, а пасля і старэнькая, будзе найперш спадзявацца на цябе, на тваю дапамогу. На тваю дапамогу могуць разлічваць і каханая (каханы), твае сябры. Так усяго ў некалькіх рад-

Пушант — нечаканая, рэзкая канцоўка твора, якая выяўляеца найчасцей у дасцілнай, афарыстычнай форме.

У вершах Максіма Танка выявіў жыццёвую філасофію, узаемадачыненні чалавека з тымі, хто даў яму жыццё, з кім яму суджана сустрэцца на жыццёвым шляху.

У вершах Максіма Танка можна ўбачыць глыбокую ўвагу паэта да духоўнага свету чалавека, шырокое проблемна-тэматычнае поле яго паэзіі, у якім змяшчаюцца проблемы нацыянальна-беларускія

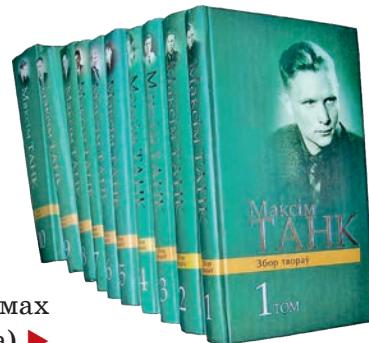
Маці дае чалавеку жыццё. Але чалавек не можа ўвесы век трymацца за падол маці, ён павінен самастойна крохчиць па жыцці.

«Ты яшчэ толькі намёк на чалавека, // Калі ва ўсім спадзяешся на маці», — кажа паэт у вершы **«Ты яшчэ толькі намёк на чалавека...»** (1981). Ты яшчэ ўсяго «чвэрць чалавека», калі «ва ўсім спадзяешся на дружбу», ты яшчэ «паўчалавека», калі «ва ўсім спадзяешся на любоў». Паэт тройчы паўтарае «ва ўсім», надаючы гэтаму слову асабліве значэнне, звязваючы яго з паняццямі «маці», «дружба», «любоў».

Градацыя («намёк на чалавека» — «чвэрць чалавека» — «паўчалавека») рыхтуе да адказу на пытанне «На каго ж урэшце трэба яшчэ “ва ўсім” спадзявацца, каб ты, чалавечка, стаў “поўным”?». І вось тут паэт прыбягае да **пушанта**: толькі тады ты станеш чалавекам, «калі ўсе могуць спадзявацца на цябе». Менавіта «*ўсе*». У гэтым «*ўсе*» — найперш родная маці, якая дала табе жыццё. Яна, стаялая, пажылая, а пасля і старэнькая, будзе найперш спадзявацца на цябе, на тваю дапамогу. На тваю дапамогу могуць разлічваць і каханая (каханы), твае сябры. Так усяго ў некалькіх рад-

Да 100-годдзя Максіма Танка, якое святкавалася ў 2012 годзе, падрыхтаваны і выдадзены 13 тамоў збору твораў паэта. Працягам гэтага выдання, своеасаблівым 14-м томам збору твораў, стала даследаванне С. У. Калядкі «Максім Танк: новыя факты, матэрыялы, інтэрпрэтацыі», прысвечанае Танку — Чалавеку, Паэту, Грамадзяніну.

Збор твораў Максіма Танка ў 13 тамах
(укладальнікі У. Мархель, С. Калядка) ►

і агульначалавечыя. Няцяжка заўважыць і асноўныя жанры лірыкі пісьменніка, што сведчыць пра шматграннасць яго паэтыкі: лірыка грамадзянская, інтывінная, філасофская.

1. У якім вершы і як найбольш выразна выявілася творчае крэда Максіма Танка? Наколькі арганічна ўвасобілася яно ў жыцці самога мастака слова?
2. Апішыце жанравы дыяпазон лірыкі паэта.
3. Што сведчыць пра шматграннасць паэтыкі Максіма Танка?
4. Пры дапамозе якіх сінтаксічных сродкаў дасягаецца інтанацыйная выразнасць у вершах аўтара?
5. Раскрыйце сутнасць вобраза «хлеб надзённы» ў жыцці паэта.
6. Як адносіны да каканай дзяўчыны характарызуюць лірычнага героя верша «Завушніцы»? Якую мастацкую ролю адыгрывае гукапіс у вершы?
7. Якія думкі і пачуцці абудзіў у вас верш «Не знаю...»? Што мае на ўвазе аўтар, калі гаворыць пра «пяцікрылую далонь маці»? Свой адказ падмацуйце цытатамі з твора.
8. Растлумачце сэнс загалоўнага радка верша «Ты яшчэ толькі намёк на чалавека...».
9. Прачытайце ў слоўніку літаратуразнаўчых тэрмінаў, што азначае слова «верлібр». Ці суадносіцца твор «Не знаю...» з гэтым відам верша? Паразважайце, чаму ў вершах філасофскага складу паэт звязнуўся да верлібра.
10. Азнаёмцеся з відэазапісам песні «Завушніцы» (музыка Уладзіміра Мулявіна) у выкананні ансамбля «Песняры» і скажыце, як адпавядае яе мелодыя зместу і інтанацыі верша Максіма Танка.
11. Услухайцеся ў гучанне верша «Ты яшчэ толькі намёк на чалавека...». Прасачыце за рухам паэтычнай думкі. Вывучыце верш на памяць.

12. Уявіце сябе ў творчай лабараторыі паэта. Паспрабуйце дапісаць радок верша Максіма Танка:

Усё мае працяг жыцця:
Нітка — у туга навітым клубку,
Дарога — у імкненні за небасхіл,
Песня — у водгаласах рэха,
Зерне — у хлебе надзённым,
Любоў — у сонечнай усмешцы дзіцяці.
Усё мае свой працяг жыцця,
Апроч...

Параўнайце свае варыянты з вершам Максіма Танка, змешчаным у Дадатку, і паразважайце, чаму паэт даў менавіта такі адказ.

13. Размисціце вершаваныя радкі ў правільнай паслядоўнасці (трэнажор па вершы Максіма Танка «Ты яшчэ толькі намёк на чалавека...»).

Тэорыя літаратуры

Рытміка-інтанацыйны лад верша

Рытміка-інтанацыйны лад верша — гукавая (інтанацыйная) адметнасць вершаванага твора, якая залежыць ад яго рытмічных асаблівасцей і выяўляецца пры чытанні верша ўслых.

Рытмічныя асаблівасці верша ствараюцца чаргаваннем аднародных моўных з'яў: націскных і ненаціскных складоў, роўнай колькасці складоў у вершаваных радках, аднолькавых слоў, сінтаксічных канструкций і інш. Рытмастваральную ролю адыгрываюць таксама рыфмы, паўзы, розныя віды гукавых паўтораў. А рытмічныя асаблівасці верша, яго змест, у сваю чаргу, уплываюць і на *інтанацыю* — чытанне твора ўслых.

Яшчэ ў юнацтве Максім Танк як паэт спасціг: «Сапраўдная паэзія пачынаецца не ад слоўнай і рытмічнай эквілібрystыкі, але — ад думкі». Мераючы «ўсе вартасці, ісціны... // мужыцкім аршынам — працай», успрыняўшы як «хлеб надзённы» непакой і клопаты за родную зямлю, яе «ўраджай, спакойны сон, // За дрэва кожнае ў гаях, // За весніх песень перазвон», Максім Танк паважна ставіўся і да народна-песеннай тонікі, і да купалаўска-коласаўскіх традыцый

літаратурнага сілаба-танічнага верша. У яго паэзіі другой паловы ХХ стагоддзя значнае месца заняў верлібр (свабодны верш). Рытміка-інтанацыйны лад верлібра найчасцей і найбольш адэкатна пачаў увасабляць філасофскі раздум паэта, развагу над многімі з'явамі рэчаінасці. Ва ўсім гэтым выявілася надзвычайнае багацце рытміка-інтанацыйнага ладу вершаў Максіма Танка — ад памераў сілаба-тонікі («Мой хлеб надзённы», «Завушніцы») і да верлібра («Не знаю...», «Ты яшчэ толькі намёк на чалавека...»).

1. Якімі сродкамі і спосабамі ствараеца рытмічны лад вершаванага твора?
2. Інтанацыя залежыць як ад зместу, так і ад формы твора. Пакажыце гэта на канкрэтных прыкладах.
3. Прайлюструйце чытаннем вершаў Максіма Танка ўсlyх багацце іх рытміка-інтанацыйнага ладу.
4. Прыведзіце прыклады, дзе яшчэ, акрамя паэзіі, прайўляе сябе рытм.

Іван Шамякін

(1921—2004)

Н. Шчасная.

У снежныя зімы. Партрэт
пісьменніка І. П. Шамякіна ►

Сёння цяжка ўяўіць, якой каласальнай папулярнасцю на працягу доўгіх дзесяцігоддзяў карысталася творчасць Івана Шамякіна. Прычым сучаснымі чытачамі ён прачытаеца па-новаму, і ў творчасці яго адкрываюцца нябачныя раней глыбіні.

Акадэмік Уладзімір Гніламёдаў назваў Івана Шамякіна «летапісцам дзвюх эпох» — савецкай і постсавецкай. І сапраўды, І. Шамякін адлюстраваў самае карэннае і галоўнае ў жыцці беларусаў на працягу пасляваеннага пяцідзесяцігоддзя.

Нарадзіўся Іван Пятровіч Шамякін 30 студзеня 1921 года ў вёсцы Кармá Добрушскага раёна Гомельскай вобласці.

Маці ягобыла з багатай сялянскай сям'і, бацька — з беднай. Бацька ў 1920-я гады стаў лесніком. Сям'я часта пераязджала. Нейкі час Пяту Шамякіну давялося служыць у лесе каля вялікай вёскі Церуха Гомельскага раёна. Там у пятым класе Іван вучыўся з будучай сваёй жонкай — Машай Кротавай. Потым яны сустрэліся ўжо ў Гомелі, дзе ён быў студэнтам тэхнікума будаўнічых матэрыялаў, а яна вучылася ў медвучылішчы. У 1940 годзе Маша стала яго жонкай. Кахранне да Марыі Іван Шамякін пранёс праз усё жыццё, увасобіў яе ў шматлікіх жаночых, надзвычай абаяльных, вобразах сваіх раманаў і аповесцей. Асабліва паэтычна ён апісаў юнацкае кахранне ў аповесці «Непаўторная вясна».

У 1940 годзе I. Шамякіна прызвалі ў войска. Служыў ён у Мурманску, на зенітнай батарэі, дзе і сустрэў вайну. Вялікую Айчынную прайшоў ад першага дня да апошняга. Разам са сваім дывізіёнам

перамяшчаўся з Поўначы ў Польшчу, затым у Германію. Перамогу сустрэў за 30 км ад Берліна. Там жа пачаў пісаць.

Першая аповесць «Помста» адразу выклікала цікавасць, была надрукавана ў 1946 годзе ў часопісе «Полымя». Тады ж Іван Шамякін дэмабілізаваўся, вярнуўся да сям'і, настаўнічаў, пісаў свой першы раман пра партызан Гомельшчыны — на аснове апovedаў блізкіх жонкі, звязаных з партызанамі. У 1951 годзе раман «Глыбокая плынь» быў адзначаны Дзяржжаўнай прэміяй СССР.

Пасля «Глыбокай плыні» з'явіліся іншыя раманы: «У добры час», «Крыніцы», «Трывожнае шчасце». Апошні — пенталогія, складаўся з 5 аповесцей. З іх першая — «Непаўторная вясна» (1957), аповесць пра кахранне, вернасць, чалавечую сардэчнасць, абавязак, патрыятызм.

▲ Вокладкі кніг Івана Шамякіна

Звярніцеся да дадатковай літаратуры, інтэрнэт-рэсурсаў і падрыхтуйце паведамленне «Творы І. Шамякіна ў тэатры і на экране».

Кадр з фільма
«Вазьму твой боль»
(рэж. М. Пташук) ►

Велізарную папулярнасць не толькі ў Беларусі, але і ў СССР набыў раман І. Шамякіна «Сэрца на далоні» (1963).

Адчуванне трагізму ў жыцці народа выявіў раман «Вазьму твой боль» (1979). Твор скіраваны супраць абыякавасці людзей, абывацельскай псіхалогіі. Выдатны фільм паводле рамана зняў знакаміты беларускі рэжысёр Міхаіл Пташук.

З 1948 года І. Шамякін з сям'ёю жыў у Мінску. Іван Пятровіч працаваў на ключавых пасадах у Саюзе пісьменнікаў Беларусі, кіраваў выдавецтвам «Беларуская Савецкая Энцыклапедыя імя П. Броўкі», стаў акадэмікам. Розных ганаровых прэмій і званняў меў шмат: Герой Сацыялістычнай Працы, лаўрэат Дзяржаўнай прэміі СССР, некалькіх Дзяржаўных прэмій Беларусі, Саюзнай дзяржавы Беларусі і Расіі, рознага роду імянных літаратурных прэмій, узнагароджаны троццяццю (разам з ваеннымі) ордэнамі і медалямі. Быў дэпутатам Вярхоўнага Савета СССР і БССР, Старшынёй Вярхоўнага Савета БССР, Старшынёй Беларускага камітэта абароны міру і інш. У 1972 годзе Івану Пятровічу Шамякіну прысвоена ганаровае званне народнага пісьменніка БССР.

Кнігі празаіка выдаваліся на 57 мовах свету. У Кітай выйшлі амаль усе яго раманы. Асаблівая прыхільнасць кітайскіх чытачоў да беларускага аўтара выклікае здзіўленне ў сучасных навукоўцаў. А прычына яе, відаць, у tym, што Іван Шамякін найбольш яскрава адлюстраваў працэс пераходу сялянскай беларускай нацыі ў нацыю інтэлігентаў. Такі ж працэс перажываў у канцы XX — пачатку XXI стагоддзя і Кітай.

Шмат якія творы пісьменніка ў Беларусі экранізаваны. Ён умей быць аб'ектыўным і ўхваляў ігру многіх акцёраў, хоць зразумела, што часам уяўляў сваіх персанажаў іншымі.

Даследчыкі заўсёды адзначалі шамякінскую вострую сацыяльнасць, крытычнасць, выдатнае валоданне псіхалагічным аналізам і пры гэтым пудоўнае сюжэтнае майстэрства, якое нязменна трymала чытачоў у напружанні.

I. Шамякін заўсёды верыў у дабро і выпшэйшую справядлівасць, і нават у 1990-я гады, перажыўшы смерць блізкіх людзей, прайшоўшы праз крах сістэмы, у якую ўсё ж верыў, нават бачачы яе заганы, не перастаў лічыць, што ўрэшце дабро перамагае. Галоўнае імкненне I. Шамякіна — жыць па сумленні — абумовіла маральна-этычную вышыню і яго герояў.

Дастаткова актыўна працаваў пісьменнік у 1990-я гады і да самай смерці.

Сябар Шамякіна Але́сь Савіцкі ў дні расстання з Іванам Пятровічам пісаў: «На зямлі беларускай — ды наўрад ці толькі беларускай — няшмат адшукаеца кніжных паліц, дзе б не стаяла тая ці іншая кніга шамякінская».

1. «Ва ўсякай біяграфіі прысутнічае эпоха... Стварэнне твора ёсць факт біяграфіі аўтара, біяграфія аўтара ёсць факт гісторыі, гісторыі літаратуры ў прыватнасці. Таму па сваёй сутнасці біяграфія пісьменніка — гэта перажыванне асабістага жыцця ў гісторыі» (*Дзмітрый Ліхачоў*). Дакажыце на прыкладзе жыцця і творчасці Івана Шамякіна, што біяграфія пісьменніка — паняцце не вузка асабістае, а грамадска-гістарычнае.
2. Чаму Івана Шамякіна называюць летапісцам эпохі?
3. Якія старонкі біяграфіі I. Шамякіна паўстаюць з яго твораў?
4. Прачытайце ў кнізе ўспамінаў Таццяны Шамякінай «Іван Шамякін: вядомы і невядомы» раздзел IV «Жыццё і творчасць I. Шамякіна ў сувязі з рознымі відамі мастацтва». Паразважайце, якое месца займае мастацтва ў жыццёвай і творчай біяграфіі пісьменніка.
5. Карыстаючыся матэрыяламі электроннага рэсурсу і дадатковай літаратурай, падрыхтуйце калектыўны даследчы праект (на выбар): «Архітэктура ў жыцці і творчасці I. Шамякіна», «Выяўленчае мастацтва ў жыцці і творчасці I. Шамякіна» або «Музыка ў жыцці I. Шамякіна».

Аповесць «Непаўторная вясна»

Адлюстраванне даваеннага жыцця. Пенталогію «Трывожнае шчасце» сам аўтар найбольш любіў.

Не толькі таму, што твор у вышэйшай ступені аўтабіографічны, але і таму, што пісаў яго шчаслівы чалавек. У 1950—1960-я гады жыццё І. Шамякіна поўнае, надзвычай актыўнае і багатае на падзеі. Ён ужо знакаміты і надзвычай папулярны ў народзе, хоць яшчэ дастаткова малады; у яго шмат сяброў, у тым ліку з розных краін; у яго прыгожая і разумная жонка, яго верны памочнік; у іх троє дзяцей. Усё спрыяла творчасці.

Героі «Трывожнага шчасця» Пятро Шапятовіч і Саша Траянова ўвасабляюць тую маладую жыватворную сілу, якая супрацьстаяла чалавечай хціvasці і хлусні, бюракратычнай абыякавасці, раўнадушшу.

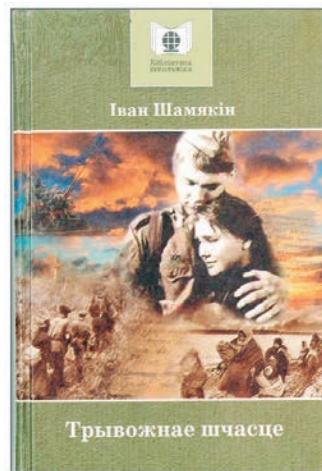
Уся пенталогія ахоплівае вялікі адрэзак часу і ўлічвае значны гістарычны вопыт наўрода. Ад адной часткі да другой змяняеца арэна дзеяння герояў.

У пенталогіі паказана, як у новых жыццёвых абставінах героям даводзіцца змяніць свае пазіцыі, лінію паводзін: спачатку гэта пераход ад вучнёўства да самастойнай працы, ад юнацкай закаханасці да жыцця сям'ёй, потым — надзвычай складанае прывучэнне сябе да ваенных абставін, а ў апошняй аповесці «Мост» — зноў вяртанне да мірнай працы і да сямейнага ладу. Структура вялікага твора мае *форму хвалі*.

Дзеянне першай у пенталогіі аповесці «Непаўторная вясна» адбываецца ў 1939—1940 гады. Івану Пятровічу Шамякіну, які

Пенталогія — структурна-кампазіцыйная форма з пяці асобных твораў (аповесцей, раманаў), звязаных адным сюжэтам і агульнымі героямі. «Трывожнае шчасце» — першая ў беларускай літаратуры пенталогія.

Пенталогія ахоплівае часавы перыяд ад пярэдадня вайны да першых гадоў пасляваеннага жыцця.

▲ Вокладка кнігі

I. Шамякіна
«Трывожнае шчасце»

Прататып, правобраз, — рэальная асоба, рысы харктару, жыццё або асобныя ўчынкі якой паслужылі пісьменніку асновай для створанага ім вобраза літаратурнага.

Але нельга сказаць, што час абсалютна не адчуваецца ў творы, што героі заняты пераважна сваімі ўласнымі, надзвычай узвышаннымі, але ўсё ж выключна асабістымі перажываннямі. Наадварот, атмасфера эпохі прысутнічае выразна, але яна растворана ў стыхіі юнацкага ўспрымання жыцця.

Аповесць пачынаецца з прыезду Пятра Шапятовіча да сваёй кахранай Сашы Траяновай у вёску каля паўднёвабеларускага горада Рэчыцы, дзе дзяяўчына па размеркаванні пачала працеваць фельчарам. Мноства бытавых, на першы погляд нязначных, падрабязнасцей ствараюць выразны сацыяльны фон часу. Так, хатняя гаспадыня гераіні скардзіцца на немагчымасць спячы хлеб, бо, каб змалоць муку, неабходна чакаць чаргі на млыне: «Раней у адной нашай вёсцы колькі млыноў было, а цяпер на паўраёна — адзін млын!». Здаецца, драбяза, а на самай справе — харктэрная прымета 1930-х гадоў.

Якія харктэрныя прыметы 1930-х гадоў адлюстраваны ў творах Івана Шамякіна і Валяр'яны Жолтак?

▲ В. Жолтак. Вясна. 1930-я гг.

Да вайны сітуацыя з першым і самым важным прадметам для існавання чалавека — хлебам — была ў некоторых месцах дастаткова складаная.

«На снеданне гаспадыня падала халодную бульбу, гуркі і міску сыраквашы. Пятро не зварнуў увагі — звычайнае сялянскае снеданне, дома ён харчаваўся не лепш...» Як высветлілася, беднаватая ежа сведчыла пра няміласць гаспадыні да прыезджага хлопца. Сваю кватарантку Сашу яна карміла намнога больш сытна.

У тэксце аповесці таксама ёсьць сведчанне адносна выгляду паселішчаў: «Да вайны новага чалавека здзіўляў знешні выгляд вёсак у гэтых месцы: сярод лесу стаялі пахіленыя хаткі з беднымі агародамі, у той час калі ў вёсках стэпавых, за дваццаць-трыццаць кіламетраў ад лесу, хаты былі адна ў адну — вялікія, новыя, і навокал — багатыя сады. Пасля вайны выгляд вёсак перамяніўся. Гэта былі гады, калі ўсе будаваліся — і той, хто пагарэў, хто не меў дзе жыць, і той, у каго быў добры дах над галавой; усіх ахапіла гарачка будаўніцтва, і кожны лез са скуры, каб зрабіць дах большы і лепшы. Натуральна, што тыя, у каго лес быў пад бокам, адбудаваліся хутчэй і лепш». Такім чынам, вайна — той рубеж, які вызначыў нават змяненне ландшафту.

Падчас вандравання, ідучы ўжо ад Сашы да бацькоў, Пятро пачуў пра пачатак вайны ў Еўропе, яшчэ не ведаючы пра яе будучы сусветны характар. Знаёмая Люба з адной з суседніх вёсак паведаміла: «Перадавалі па радыё, што Гітлер напаў на Польшчу. Там ваююць... Дзядзькі баяцца, каб на нас не пайшоў... Кажуць, што ён хоча забраць Польшчу, каб да нашай граніцы дайсці...» Але Пятро, упэўнены ў сваёй палітычнай дасведчанасці, з юнацкім максімалізмам аспрэчвае справядлівага сумненні і мудрую абачлівасць сталых людзей, відаць, унутрана паставіўшыся да іх асцярожнасці з іроніяй: «Што ты?! Мы толькі даговор заключылі! Такі даговор! Аб ненападзе і дружбе!»

Маецца на ўвазе Даговор аб ненападзенні паміж Германіяй і Савецкім Саюзам (пакт Молатава — Рыбентропа), падпісаны ў Москве 23 жніўня 1939 года наркомам замежных спраў СССР В. Молатавым і міністрам замежных спраў Германіі І. Рыбентропам.

Прычым патаемна Пятро, як і многія тагачасныя юнакі, марыў пра вайну, бо «прагнуў герайчнага подзвігу і лічыў, што героем можна стаць толькі на вайне».

А потым мінулі восень і зіма. Герой ездзіў на пераддыпломную практику ў Заходнюю Беларусь, якая пасля 17 верасня 1939 года далучылася да БССР.

Наступнай вясной, 1940 года, нашмат пасталелы Пятро, пачуўшы паведамленне пра ўступленне немцаў у Парыж, па-сапраўднаму ўстрывожыўся. Ён ужо жанаты з Сашай, і не мара пра подзвігі, а клюпат пра блізкага чалавека валодае яго пачуццямі. «Вайна, яе ўяўная рамантыка можа вабіць толькі дзяцей і юнакоў: для чалавека, які зразумеў сэнс жыцця і ўведаў шчасце, вайна не можа не быць страшнай і агіднай».

Так імклівы час і зменлівыя абставіны жыцця, прычым і ў сусветным маштабе, і ў асабістым, хутка робяць іншай псіхалогію чалавека, пазбаўляюць яго юнацкай наіўнасці. Праўда, па-ранейшаму Пятро верыць у магутнасць Чырвонай арміі, упэўнены, што «калі вораг нападзе, то будзе разбіты адразу, за які тыдзень-два». Ніхто тады не прадбачыў свой лёс. Хоць Саша, яшчэ не ўяўляючы рэаліі вайны, прызнавалася, што баіцца яе. А Пятру, ідучы ў армію, куды год таму ён так прагна імкнуўся, ужо было цяжка і трывожна: пачуцці яго складаныя — і патрыятычны парыў, і сум з-за неабходнасці пакідаць кахраную.

Жорсткі закон, але таксама абумоўлены неабходнасцю ўмацавання дысцыпліны перад магчымай бліzkай вайной. Ёй «дыхае» ўсё ў кнізе.

Як вы расцэніваеце ўчынак Сашы Траянавай? Згадайце творы беларускай літаратуры, у якіх адлюстраваны сітуацыі, што не могуць быць ацэнены адназначна. Магчыма, вы ведаеце такія выпадкі з рэальнага жыцця? Раскажыце пра гэта.

Яшчэ адна прымета часу, якая аказалася надзвычай сур'ёзна: калі Саша даведалася, што Пятро ў бальніцы, яна вырашила паехаць да яго ў Гомель, не зважаючы на рабочыя дні. «Незадоўга перад гэтым выйшаў закон, згодна з якім за прагул, за спазненне на работу аддавалі пад суд».

Юнацкае кахранне герояў не аддзелена ад часу, ад самай галоўнай падзеі ў жыцці цэлага пакалення — Вялікай Айчыннай вайны. А трывожнае пачуц-

цё ў аповесці «Непаўторная вясна» нарастаем спакваля, паступова, кантрастуючы з асабістым шчасцем закаханых. І не толькі ў апісаннях юнацкіх пачуццяў велізарнае значэнне аповесці І. Шамякіна, а перш за ёсё ва ўключанасці лёсу адзінак у лёс пакалення, у рытм часу, у гісторыю.

Духоўны свет Пятра і Сашы. Паэзія кахання. Шчасце герояў твора не пазбаўлена некаторых драматычных нотак і ў іх міжасабовых адносінах пад цікам знешніх абставін. Аповесць выразна падзяляецца на дзве часткі. Першая частка — спатканне закаханых пасля змянення статусу Сашы, на яе першым у жыцці рабочым месцы. Другая частка — сустрэчы ўжо амаль праз год, калі яны сталі мужам і жонкай. Перад першай сустрэчай, у пачатку аповесці, Пётро трывожыцца і адчувае сябе няўпэўнена. Тым больш што Саша стала рэдка пісаць. У хлопца ўзнікла пачуццё беспадстаўнай рэўнасці. Але потым успомніліся светлыя хвіліны іх узаемаадносін.

Яшчэ ў дарозе да каханай у Пятра пастаянна змяняеца настрой: ён у чаканні і трывозе, у рэўнасці і пяшчоце. «Боязь і радасць, трывога і лепшая надзея, няўпэўненасць і юнацкая задзірыстая рашучасць перамяшаліся ў дзіўнае і вельмі салодкае пачуццё». Сустрэча сапраўды адбылася не такая, на якую герой спадзяваліся. Саша разгубілася, са страху вырашыла называць Пятра стрыечным братам.

Увогуле ж тут мелі месца розныя абставіны: і разгубленасць Пятра ў новай абстаноўцы, і яго рэўнасць, і змены ў самой Сашы, і халоднасць гаспадыні, і сум хлопца без Сашы, якая шмат часу аддавала рабоце, нягледзячы на яго прыезд. Герой яшчэ вельмі наіўныя, яны не ведаюць жыцця: сям'я, школа і тэхнікумы — вось і ўвесь іх жыццёвы вопыт. А пачуцці ўспыхваюць імпульсамі. Вось Саша, убачыўшы Пятра, хоча схавацца. Але тут жа разумее, што гэта «і наіўна, і непрыгожа, і жорстка». Вось Пётро пакутуе ад рэўнасці, калі Саша не прыйдзіць дадому. Але, даведаўшыся, што дзяўчына

Ідэя пárы называецца кроўнымі родзічамі наіўная і недарэчная, бо сталых людзей, вяскоўцаў, падмануць цяжка, чаго маладыя не разумеюць. Таму і раззлавалася гаспадыня Сашы: не чакала ад дзяўчыны такога недаверу да сябе. А якраз нядобразычлівае стаўленне гаспадыні ў многім абудзіла драматызм першай сустрэчы закаханых на месцы Сашынай працы.

прымала роды, саромеецца за сваю рэўнасць: «Які ён дурань! Так кепска думаць пра Сашу!» Сапраўды, закаханыя пастаянна думаюць адно пра аднаго.

Сустрэўшыся пасля некалькіх месяцаў расстання, герой адзначаюць змены адно ў адным. Безумоўна, змяніўся статус Сашы: яна працуе, яна самастойная, яе паважаюць у акрузе. Але іншае і іх стаўленне да быту. «Пятро ў кожнай з’яве шукаў сімвалічнага. Да гэтуль ён ніколі не сядзеў з ёй за адным сталом». Нават такі факт яго хвалюе. Ніколі да таго яны не гаварылі пра грошы, а цяпер гавораць. Пятро, яшчэ студэнт, з некаторай трывогай фіксаваў меркантыльныя, на яго думку, змены ў Сашы, бо да гэтага яна здавалася яму ва ўсім незвычайнай, літаральна незямной, і не хацелася б, каб яна рабілася падобнай да іншых дзяўчат. А яна проста клапацілася пра яго.

Пятро ў іх першую сустрэчу на месцы працы Сашы адчуў сілу

«Наіўнае юнацтва! Табе здаецца, што ты выключнае, што ты самае разумнае, мудрае, не падобнае на ўсіх, і жаданні ў цябе недасягальныя! Не адразу да цябе прыходзіць разуменне, што “як усе” — гэта не дакор; мудрасць, разумнасць і чалавечая вартасць якраз у тым, каб раўняцца на ўсіх — на людзей, на калектыў, на чалавецтва. Не адразу ты пачынаеш разумець, што хараство не ў тваіх незямных марах, не ў тваім імкненні да выключнасці, а ў жыцці людзей і што людзі выпрацавалі самае прыгожае, высакароднае, карыснае, разумнае і ў навуцы, і ў мастацтве, і ў адносінах паміж сабой — у каханні, у сям’і. З разумення гэтых надзвычайна простых ісцін і пачынаеца твая сапраўднаясталасць, юнак».

Якія радкі з тэксту аповесці «Непаўторная вясна», на ваш погляд, сугучныя моманту, адлюстраванаму на карціне мастака Яўгена Вагнера?

◀ Я. Вагнер. Сустрэча

Разгледзьце рэпрадукцыю карціны Ахмеда Кітаева «На спатканні». Знайдзіце ў тэксце аповесці «Непаўторная вясна» і зачытайце радкі, якія, на вашу думку, найбольш адпавядаюць сюжету карціны.

A. Kitaev. На спатканні ►

яе характару, убачыў тое ў чалавеку, чаго не заўважаў падчас звычайных спатканняў закаханых у горадзе: тады гэта былі сущэльныя жарты, дэмманстрацыя сваёй дасціпнасці, размовы пра прачытаныя кнігі, фільмы, вучобу, выкладчыкаў, сяброў (па ўспамінах Івана Шамякіна і яго жонкі).

Прычым і Саша баялася змен у сябры, хацела, каб ён заставаўся такім, якім быў у Гомелі, не жадала змянення іх адносін: «Я не хачу, каб ты стаў, як усе... я мару, каб ты заўсёды быў вось такі... далёкі, жыў у маіх мірах — і ўсё. Я баюся, што, калі здарыцца інакш, гэта знішчыць ўсё светлае, што ў нашых адносінах, што ў маёй душы...» Для некаторых людзей жыццё ў мірах больш прыцягальнае, чым рэальнае існаванне, і разбурэнне мар, умяшанне ў іх бытавыя праблемы яны ўспрымаюць пакутліва.

Усё змянілася вясной наступнага года, калі яны сталі мужам і жонкай. Героі пасталелі пад уплывам абставін жыцця. Саша ўвесьцы, на месцы сваёй працы, мела справу выключна з сямейнымі людзьмі. «Рэдка выпадала ноч, каб яе не выклікалі да парадзіхі». Гэта не дзіва, калі ўлічыць, што Саша працавала не на адну вёску, а на цэлы сельсавет, які ўключаў некалькі паселішчаў. Можна ўяўіць, якая гэта была складаная і адказная праца.

Як ставіцца Саша Траянава да сваіх прафесійных абавязкаў?
Якія духоўныя і прафесійныя якасці, уласцівыя герояні, вам імпануюць?

Разгледзьце рэпрадукцыю карціны Аркадзя Пластова «Юнацтва». Знайдзіце ў тэксе аповесці «Непаўторная вясна» эпізод, блізкі па настроі да твора мастака.

Вясну ў прыродзе можна суаднесці з юнацтвам чалавека. Чаму менавіта ў гэты час варта задумацца пра сваё месца ў жыцці, пра сэнс чалавечага жыцця?

◀ *A. Пластоў. Юнацтва*

Але яна заканамерна прымушала маладога фельчара задумашца пра ўласнае жыццё. Акрамя таго, у такім напружаным рытме стала не да дзяўчых мар. У Пятра інакш: агульная трывожная атмасфера часу міжволі звяртала да спрадвечных каштоўнасцей — перш за ёсё да сям’і. Быў і страх страціц Сашу, калі яна расказала, як сваталіся да яе і як сама яна прасілася на фінскую вайну.

Нярэдка ў аповесці аўтар да сваіх герояў, асабліва да Пятра, паблажліва-іранічны. Напрыклад, тады, калі паказвае, як проза жыцця ўсё ж не столькі разбурае, колькі «карэкціруе» юнацкую рамантыку. Атрымаўшы грошы ад Сашы, Пятро вырашае іх не траціць, пакінуць на памяць пра каханую, як бы ні склаліся ў іх адносіны. Ідуць узвышаныя, пафасныя разважанні маладога чалавека, які сам ганарыцца сваёй духоўнасцю. А потым — як іх вынік — стылёва зніжаная, не без унутранай усмешкі, канстатацыя рэалій жыцця: «Але абставіны прымусілі яго пазней парушыць зарок і купіць за гэтыя

Разгледзьце рэпрадукцыю карціны Аляксандра Раманычаў «Вясковы ўрач». Якім паказаў мастак вясковага ўрача? Ці ёсьць на мастацкім палатне нешта агульнае з апісаннем вясковага фельчара Іванам Шамякіным? Зачытайце адпаведныя радкі з твора.

◀ *A. Раманычаў. Вясковы ўрач*

грошы сабе чаравікі, бо старыя за час падарожжа зусім стапталіся». Такая аўтарская манера І. Шамякіна: ён лірычны, калі непасрэдна ўмешваецца ў паведамленне, калі перадае пачуцці і думкі сваіх герояў, і ён жа — строгі рэаліст з нярэдка іранічным аповедам. Але і ў яго іроніі — любаванне сваімі героямі і сваёй маладой сям'ёй.

Маральна-этычная проблематыка аповесці. Героі аповесці — самыя звычайнія людзі, не пазбаўленыя недахопаў. Для іх, асабліва для Пятра, вельмі харектэрны частыя змены пачуццяў. Прыйым сам ён разумее, што бывае несправядлівым да кахранай, адчувае, што дрэнныя думкі — ад нудоты: «...калі чалавеку няма чаго рабіць, то якія толькі думкі не прыходзяць у галаву». Пяцьро і залішне сарамлівы, а таму «нязграбны сярод людзей незнайомых, асабліва ў прысутнасці дзяючат і жанчын».

Калі Пяцьро вырашыў пайсці ад Сашы, ён пакутаваў, аж да слёз шкадаваў сябе. У далейшым, у іншых аповесцях пенталогіі, такога з ім ужо ніколі не здаралася: залішне многа даводзілася бачыць сапраўдных пакут. А магчыма, пазбавіўся эгаізму пад уплывам Сашы, якая ніколі не шкадавала сябе. Ідучы ад дзяючыны, пераплываючы раку, Пяцьро нават хацеў, каб вузкі човен перакуліўся. «Не... загінуць яму зусім не хацелася, хоць і вялікая роспач была ў душы... Гэта трэба было яму для таго, каб потым як-небудзь падгледзець употайкі, як сустрэне вестку пра ягоную смерць Саша». У падобных разважаннях — і гульня перад самім сабой, і юнацкая наіўнасць.

Пяцьро — удзячны чалавек; яго заўсёдная гатоўнасць цаніць чалавечую цеплыню сведчыць, магчыма, пра недахоп у яго жыцці простай увагі і ласкавасці. У сям'і стрымана ставіліся адно да аднаго. Беларускія сяляне ўвогуле скупыя на пачуцці. Але галоўныя героі аповесці — маладыя інтэлігенты, якія навучыліся пастаянна разважаць і аналізаваць рэчаіснасць, у тым ліку ўласныя эмоцыі.

Наступны перыяд восені і зімы — расстанне Пятра і Сашы, якія зусім не бачыліся. У Пятра — цікавае і напружанае жыццё, і ў «гэтым водавароце ён часам забываўся на Сашу і пісаў ёй рэдка». Крыўды на яе не было, бо яна сама адразу, калі ён «нечакана і з крыўдай пайшоў ад яе», напісала яму «па-сяброўску шчыра і па-даросламу мудра». Саша разумела душу хлопца і не палічыла прыніжэннем для сябе

папрасіць прабачэння, хоць не было за што. Пятро ўзрадаваўся. «Але разам з гэтай радасцю прыйшоў той самаўпэўнены спакой, які часта губіць нават гарачае пачуццё». Пятро хваліўся сябрам сваёй Сашай, але ўжо не думаў жаніцца. Тым больш што пачалася работа над дыпломным праектам. Каханне не знікла, але яно ўгняздзілася глыбока ў душы, адначасова выспываючы, каб перайсці на новы якасны ўзровень.

Мудрая Саша зноў напісала яму, жартаўліва пагражаяучы, што можа выйсці замуж, бо да яе сватаюцца. Гэта праўда: пра шлюб Сашы са сваім сынам гаварыла маці настаўніка, які сапраўды моцна сімпатызаваў дзяўчыне. Гэтыя абставіны прымусілі яе задумашца пра свой лёс, і з'явілася жаданне мець сям'ю, пра што Саша раней і не думала. Магчыма, адзінота стала ўрэшце невыноснай. Мець побач блізкага чалавека — натуральная патрэба для кожнай асобы. Вырашыўши ехаць да Сашы, Пятро працаваў вельмі напружана і за некалькі дзён зрабіў па дыпломным праекте тое, што планаваў зрабіць за месяц. Але галоўнае — юнак захаваў вернасць пачуццю. А вернасць і чысціня — асноўныя рысы чалавека, па якіх вызначаюцца яго маральная веліч і прыгажосць.

Сустрэча юнака і дзяўчыны наступнай вясной была больш спакойная, стрыманая, без кідання ў крайнасці, але менавіта таму, што пачуццё аказалася глыбокім, прайшло праверку часам. Яны зразумелі, што не могуць адно без аднаго. Яны навучыліся кахаць. І ўсё ж у шчаслівай для закаханых развязцы галоўную ролю адыграла Саша, яе жаночая праніклівасць, душэўная тонкасць.

Яна з самага пачатку выяўляла большы розум, разважлівасць, сур'ёзнасць, чым рамантычны, імпульсіўны Пятро. Звыклая да выключна важнай і напружанай працы, Саша і больш адказная, акуратная ў адносінах не толькі да сваіх абавязкаў, але і да абавязкаў Пятра. Яна ўжо пачала ім кіраваць: першая нагадала пра яго ад'езд.

Вярнуўшыся ў тэхнікум, хлопец змяніўся.

«Раней жартаўлівы і шумны сярод блізкіх сяброў, Пятро зрабіўся сцішаны і замкнёны. Замыкаюцца і адасабляюцца людзі звычайна ад гора, але бывае, што замыкаюцца часам і ад шчасця. Пятро як бы баяўся, каб хто не абразіў, не запляміў яго светлых і чистых пачуццяў».

Юнак адчуў сябе больш сталым, чым сябры. У нейкі момант герой нібы памяняліся ролямі. Пяцьтро сапраўды значна пасталеў, а Саша, калі даведалася пра хваробу мужа, нягледзячы на жорсткі закон аб прагулах, панеслася да яго ў Гомель, каб даглядаць і дапамагаць. У дадзеным выпадку яна не думала пра асабістую небяспеку. Менавіта жаночая вернасць робіць герайню вартай павагі і захаплення.

Герояў чакаюць драматычныя выпрабаванні, але дабрыня, пачуццё абавязку і вернасць дапамогуць пераадолець неверагодныя жыццёвыя цяжкасці ва ўмовах вайны і акупацыі. Урэшце, дапамогуць выжыць.

І яшчэ важная думка вынікае з назіранняў за пачуццямі маладых: паколькі яны шчырыя ў адносінах адно да аднаго, такія яны і ў адносінах да Радзімы. Сапраўды, выяўляюць патрыятызм толькі тыя людзі, якія здольны моцна і аддана любіць. Лепшыя свае якасці героі праявяюць менавіта ў абставінах, калі прыйдзе час абараняць Радзіму.

Лірычны характар аўтарскага пісьма. Аповесць «Непаўторная вясна» лірычная і душэўная. Лірызм стварае сама аўтабіографічная аснова твора, які звернуты да мінулага, да памяці, да пачуццяў маладосці. Аўтар перажываў самыя значныя для сябе моманты жыцця. Часам ён непасрэдна выяўляў сябе ў тэксле, што якраз і стварае моцны лірычны струмень.

У Івана Шамякіна своеасабліва пададзены простора і мастацкі час у творы. Паколькі аповесць стваралася праз паўтара дзясятка гадоў пасля апісаных у ёй падзеяў, думка аўтара пастаянна імкнулася

Як суадносіца карціна Леаніда Шылана «Развітанне» з падзеямі жыцця, з пачуццямі і перажываннямі герояў твора?

Л. Шылаў. Развітанне ►

да цэлеснага ахопу розных перыядоў гісторыі, прычым часта не без іроніі і самаіроніі. Напрыклад: «Добра, што ў наш шчаслівы час, калі ўсюды столькі машын, нават закаханыя паэты не ходзяць пешатой». Але часам і з тую, настальгіяй: «...хаты танулі ў зеляніне садоў, якіх, на жаль, цяпер так мала — пасля ваеных пажараў». Успрыманне прасторы і часу як героем, так і аўтарам стварае асаблівы лірычны настрой твора. Нярэдка апісаныя падзеі адначасова, нават у адной фразе, адсылаюць да тых, што адбудуцца трохі ці значна пазней, — цягнуцца ніці ў будучыню. Гэта неабходна для таго, каб падкрэсліць асаблівую ролю аўтара, які глядзіць на сябе маладога і сваё пакаленне з трохі паблажлівай усмешкай, нярэдка з гумарам. Менавіта такі аўтарскі погляд не дазваляе збіцца на

Чаму герой, думаючы пра кахраную (літаральна ў першых сказах), не імкнецца да яе, а ўжо потым будзе марыць пра сустрэчу?

сэнтиментальнасць і меладраматызм, а лірызм, наадварот, паглыбляе. Вось як сумяшчае розныя часы аўтар: «...ён марудзіў і не пабег трывцаць кіламетраў пешатой адразу з цягніка, як часта рабіў гэта пазней».

Лірызм твора вынікае і з яго тэмы, яго прысвячэння кахранню. Аўтарская манера тут максімальная эмацыянальна насычаная. Прыйчым пачуцці герояў робяцца ўсё больш тонкімі. Так, перажываючы сваё шчасце, Пятро не можа заснуць. Ён любуецца Сашай, ён ловіць начныя гукі. Але не толькі радасць паглынае героя: «...яшчэ адно дзіўнае адчуванне не давала заснуць — нейкая неасэнсаваная трывога, нібы перад навальніцай ці перад невядомай далёкай дарогай. Яна, гэтая трывога, была недзе ў самай глыбіні душы, пад шчасцем і захапленнем, але чым настойлівей ён змагаўся з бяссонніцай, tym часцей яна адгукалася ў сэрцы, нібы прабіваючыся на паверхню. Што гэта? Чаму гэта?..»

Лірызму аповесці надае і **пейзаж**. Прыйчым прырода апісваецца на тых старонках, дзе Пятро падарожнічае да Сашы. Дарога — важнейшы матыў у творы. Невыпадкова, відаць, і тое, што Пятро вучыцца ў дарожным тэхнікуме. У сваім дыпломе ён праектаваў дарогу «з усімі неабходнымі пабудовамі: дамамі даглядчыкаў, гасцініцай, бензакалонкамі, рамонтнай майстэрніяй — адным словам, такую дарогу, якая і да нашых дзён ёсць толькі ў праектах і аб якой і зараз

Якая роля адведзена вобразу дарогі ў творы? Звярніцеся да рэпрадукцыі карціны Валерыя Шкарубы «Дарога». Што, на вашу думку, дазваляе суднесці яе з аповесцю «Непаўторная вясна»?

V. Шкаруба. Дарога ►

мараць уласнікі машын і ўсе шафёры». Праўда, Пятро, як правіла, ходзіць да Сашы пешшу і нават не марыць пра ўласную машыну. Але затое ён марыць, што калі-небудзь пабудуе ў гонар Сашы дарогу па сваім праекце — «дарогу цудоўную, па якой прыемна і радасна будзе хадзіць людзям...»

Дарога ў творы — вобраз шматзначны. Шлях да кахранай — адначасова шлях да ўласнага лёсу, шлях да разумення сябе, але і пазнанне Радзімы, магчымасць сузіраць і разважаць. Ды толькі сваё стаўленне да падарожжа выяўляе напачатку не герой, а зноў-такі аўтар: «Прайсці аднаму па добрай дарозе і ў добрым настроі — хіба не прыемна гэта? Колькі перадумаеш усяго, як хораша памарыш, паспрачаешся са сваімі праціўнікамі...» У іншым месцы, калі Пятро ў роспачы збег ад Сашы, аўтар зноў умешваецца ў аповед. Ён глядзіць на пейзаж вачыма Пятра, але разважае ўжо як дарослы, дасведчаны чалавек — гаворыць пра багацце мясціны: «Пясчаныя глебы, але затое колькі іншых выгод! Шырокія сенажаці, лясы, рэкі і азёры — старыкі. Трава і дрэва, рыба і звер — усё ёсць». А далей думка сягае ў гісторыю, культуру міжрэчнага, паміж Сожам і Дняпром, краю.

Дарога як адзін з важнейшых элементаў пейзажу раскрываецца перад маладым рамантыкам усімі сваімі нацыянальнымі асаблівасцямі. Прычым герой бачыць, убірае ў сваю памяць, у сваю свядомасць пейзаж, але аналізуе яго ў асноўным аўтар.

Аповесць «Непаўторная вясна» — твор аб радасці і пакутах кахрання, аб тых перашкодах, што паўстаюць на шляху закахраных да поўнага шчасця. Шчасце ў герояў трывожнае — такім яно аказалася ў іх пакалення. Твор I. Шамякіна — і хроніка гістарычных падзей,

Тэма кахання найбагацейшая ў сусветнай літаратуры, таму што само пачуццё кахання вечнае і несмяротнае, пакуль існуе чалавек.

і летапіс чалавечых пачуццяў. Аўтар паказаў каханне па-свойму, «з такой глыбінёй, пранікнёнасцю і пераканальнасцю, што дae магчымасць перадаць хараство душы маладых герояў на парозе іх сталасці, раскрыць іх ідэалы,

мары і тыя ўнутраныя сілы, якія дазволілі гэтym звычайнym, радавым савецкім людзям вытрымаць самыя суроўыя выпрабаванні даўнага часу» (*Дзмітрый Бугаёў*).

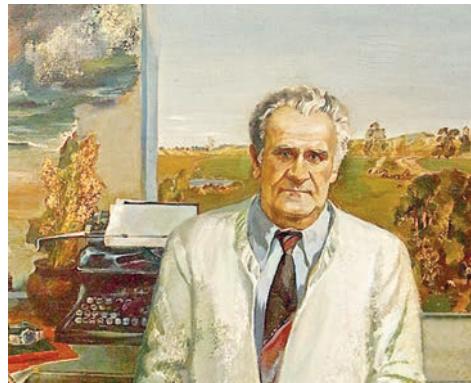
1. Якое месца займае аповесць «Непаўторная вясна» ў агульной структуры пенталогіі «Трывожнае шчасце»?
2. Раствумачце сэнс назвы аповесці.
3. Якія гісторычныя падзеі паказаны ў аповесці? Якія рэаліі даваеннага жыцця могуць здзвівіць сучаснага чытача? Пацвердзіце свой адказ радкамі з тэкstu.
4. У якіх эпізодах вы заўважылі нарастанне «трывожнага шчасця» ў творы? Як пісьменнік гэтага дасягае?
5. Як складваюцца ўзаемаадносіны Пятра і Сашы? Якія змены адзначаюць героя адно ў адным у першую сустрэчу на месцы працы Сашы? Як змяніліся герой праз год? Прасачыце эвалюцыю ў паводзінах, светапоглядзе, глыбіні рамантычных пачуццяў.
6. Якія чалавечыя рысы прывабліваюць вас у героях аповесці?
7. Пакажыце, у чым выяўляецца лірызм твора.
8. У чым актуальнасць твора для сучаснай моладзі?
9. Ці можна ўзяць сям'ю Сашы Траяновай і Пятра Шапятовіча за прыклад? Ці хацелі б вы, каб у вашай сям'і былі такія ўзаемаадносіны, якія былі паміж Сашай і Пятром?
10. Суаднісіце цытатныя характарыстыкі з адпаведнымі персанажамі (трэнакор «Героі аповесці Івана Шамякіна «Непаўторная вясна»»).
11. Біяграфія — гэта апісанне жыцця. Але гэта заўсёды аповед, які ўвасабляеца, калі чалавек расказвае пра сваё ўласнае жыццё. Для прыгожага пісьменства «біяграфія» літаратурнага героя не менш важная, чым біяграфія рэальнага чалавека. Напішыце сачыненне, якое будзе складацца з біяграфій герояў (або аднаго з іх) аповесці «Непаўторная вясна».

Янка Брыль

(1917—2006)

У. Тоўсцік. Янка Брыль ►

- ❓ 1. Якія творы Янкі Брыля вы чыталі ў папярэдніх класах або самастойна?
- 2. Чым блізкія лёсы самога пісьменніка і яго героя Даніка Мальца?

«Вышэй за ёсё і перш за ёсё — чалавечнасць». Можна лічыць, што гэта выказванне — жыщёвы і творчы дэвіз пісьменніка Янкі Брыля.

У VII класе вы пазнаёмліся з аповесцю «Сіроны хлеб», якая паводле свайго псіхалагізму, пранікнення ў свет заходнебеларускага хлапчука Даніка Мальца, бадай, не мае сабе роўных у айчыннай літаратуры. Твор пра сіронача маленства аўтабіяграфічны ў сваёй аснове. Пісьменнік Янка Брыль і сам адзначаў гэта, гаворачы: «Данік з “Сіроначага хлеба”, вядома, не я, а тып або заяўка на яго, мілы сябар малого маленства...»

«Першае маленства» будучага народнага пісьменніка Беларусі Янкі (Івана Антонавіча) Брыля прайшло ў Адэсе, дзе працаваў яго бацька-чыгуначнік і куды ў час Першай сусветнай вайны выехала сям'я. Тут і нарадзіўся 4 жніўня 1917 года апошні з дзесяці дзяцей Антона Данілавіча і Анастасіі Іванаўны Брылёў — Янка.

Па бацькавай лініі Янка Брыль атрымаў у спадчыну высокі рост, шырокія плечы, музычны слых і любоў да спеваў, вясёлы нораў, лагоднасць і памяркоўнасць харектару. А вось неабходныя мастаку ўзвышанасць, імкненне да духоўнага і ідэальнага, сама патрэба змяняць свет з дапамогай слова перадаліся яму ад маці і яе роду.

«Гэты хлопец — **Брыль-Ян-т** беларускай літаратуры» (Кузьма Чорны).

На пятым годзе жыцця Янка Брыль апынуўся ў Беларусі, у вёсцы Загора (цяпер Карэліцкі раён Гродзенскай вобласці, на той момант вёска знаходзілася ў Заходній Беларусі).

Частка Беларусі ў 1921 годзе ў выніку Рыжскага мірнага дагавора адышла да Польшчы. У Заходній Беларусі ўсталяваліся жорсткія падрадкі: урад Польшчы не прызнаваў беларусаў за нацыю, вёў прымусове апалалячванне, забараняў беларускамоўныя школы, абмяжоўваў права беларусаў на вучобу, друк, бібліятэкі, таварыствы.

Гэта «другое маленства», што ўвайшло ў памяць і ўразіла хлопчыка харством беларускай прыроды, арыгінальнасцю нацыянальных звычаяў, прыгажосцю роднага слова.

Янку Брылю было ўсяго шэсць з паловай гадоў, калі памёр бацька. Маці з дзецьмі засталася адна. «Маленства маё, апошняга пестуна і любімчыка, працягвалася пры ёй, — як пазней зазначыць пісьменнік у аўтабіографіі, — вечна занятай, строгай, але і справядліва добрай, маёй матулі». І пра «сірочы хлеб» больш думала Анастасія Іванаўна. Яна ж яшчэ да школы навучыла сына чытаць. Вельмі хутка чытанне, кнігі сталі найбольшым захапленнем яго маленства, а потым і юнацтва. Успамінаючы пра «дружбу з кнігай», Янка Брыль пісаў: «З маленства люблю кнігу. Чытаць — гэта і праца, і свята».

Янка Брыль адзначаў у аўтабіографіі: «З чатырнаццаці год засталага працуочы ў гаспадарцы, я многа чытаў, настойліва займаўся самаадукацыяй... многія ночы праседжваў над першымі творамі».

Сярод кніжнага мора, прачытанага Янкам, вылучыўся ідэал, духоўны настаўнік жыцця — Леў Мікалаевіч Талстой. А вось літаратурным аўтарытэтам быў, па ўласным прызнанні Янкі Брыля, Антон Паўлавіч Чэхаў.

У 1931 годзе пісьменнік скончыў у мястэчку Турэц польскую сямігодку і паступіў у Навагрудскую гімназію, але не змог вучыцца з-за цяжкага матэрывальнага становішча.

У школе яму пашанцавала на добрых настаўнікаў. Марыя Пранеўская, настаўніца будучага пісьменніка, стала прататыпам галоўнай герайні аповесці «Сірочы хлеб».

У 1939 годзе юнак стаў польскім вайскоўцам. Неўзабаве пачалася Другая сусветная вайна. Гітлераўская Германія напала на Польшчу, і марскі пехацінец Янка Брыль удзельнічаў у абарончых баях пад Гдыняй. Там і трапіў у нямецкі палон. З першых дзён палону ён выношваў думку пра ўцёкі з фашисцкай няволі. І толькі з другога разу ўдалося ўцячы, вярнуцца ў роднае Загора, якое знаходзілася пад акупацыяй.

У 1942 годзе Янка Брыль стаў сувязным партызанскай брыгады, а ў 1944 — разведчыкам. Восенню гэтага ж года ён ужо быў прызнаным партызанскім журналістам і пісьменнікам.

Пасля вызвалення Беларусі пераехаў у Мінск і ўзначаліў рэдакцыйны аддзел часопіса «Вожык». З гэтага часу лёс Янкі Брыля непарыўна звязаны з Мінскам. Тут былі напісаны лепшыя кнігі, у якіх адлюстравалася ўласна перажытае, тое, што з'яўляецца часткай біяграфіі яго самога. Але гэта не значыць, што пісьменнік будаваў свае творы толькі на біяграфічным матэрыяле.

Яшчэ маленікім хлапчуком Янка Брыль адчуў, што літаратура — яго «чароўны і святы абавязак жыцця». Першы верш будучы пісьменнік напісаў у дзевяць гадоў. Дакладней, ён быў не напісаны, а складзены, бо адбылося гэта на пашы. Але, пачаўшы сталец, Брыль-падлетак пацягнуўся ад верша да «празаічнага чорнага хлеба», як назначыла Юлія Канэ, і да беларускага роднага слова, што пахла для яго тым самым хлебам. Проза паступова брала сваё.

Першыя яго публікацыі з'яўліся ў 1938 годзе ў часопісе «Шлях моладзі». Пачаткам сваёй пісьменніцкай дзейнасці сам Я. Брыль неаднойчы называў апавяданне «Марыля», ім ён адкрыў сваю доўгачаканую первую кнігу «Апавяданні» (1946). Брыль стаў адным з найбольш прызнаных беларускіх апавядальнікаў. Празаік і сам падкрэсліваў у аўтабіяграфіі: «Люблю пісаць апавяданні. Здаецца нават часамі, што на любую тэму магу глядзець толькі праз прызму малое формы».

У аўтабіяграфічным нарысе «Думы ў дарозе» Я. Брыль пісаў пра сваю настаўніцу так: «Прыгожая, па-мацярынску абаильная і светлая душой, яна вучыла нас, заходнебеларускіх пастушкоў, любіць высокае, сапраўднае ў паэзіі і ў песні польскага народа, прадстаўнікоў якога найчасцей мы бачылі прыгнятальнікамі».

◀ Вокладка і тытульны ліст кнігі Я. Брыля «Парастак»

Пісьменнік шырокага творчага дыяпазону, Янка Брыль пісаў апавяданні, аповесці, мініяцюры, нарысы, эсэ, стварыў раман... У жанры мініяцюры Я. Брыль выявіў сябе сапраўдным майстрам. Пачаў ствараць іх з сярэдзіны 1960-х гадоў (зборнікі «Жменя сонечных промняў», «Сёння і памяць», «На сцежцы — дзеци», «Вячэрніе» і інш.), а развітаўся ён са сваімі чытачамі кнігай «Парастак» (2006), якую за два тыдні да смерці паспейў з аўтографамі (з дапамогай дачкі, Наталлі Іванаўны Семашкевіч) разаслаць блізкім, сябрам, калегам.

У юнацтве Янка Брыль, па яго ўласным прызнанні, марыў быць дзіцячым пісьменнікам. «Захапляцца маленствам, наогул пачаткам жыцця, пісаць пра гэта — найцікавей», — зазначаў ён у «Думах у дарозе». Ужо якое пакаленне дзяцей і моладзі выхоўваецца на брылёўскіх творах: «Сіроны хлеб», «Ліпка і клёнік», «Сняжок і Волечка», «Жыву-быў вожык», «Зялёная школа» і інш. Але ці не галоўным творам класіка можна лічыць шмат у чым аўтабіографічны раман пра Вялікую Айчынную вайну «Птушкі і гнёзды».

Унікальной у сусветнай літаратуры стала і створаная Янкам Брылём разам з Алесем Адамовічам і Уладзімірам Калеснікам дакументальная кніга «Я з вогненнай вёскі...» — жудасныя ўспаміны ўцалелых жыхароў спаленых вёсак Беларусі, жорсткая і страшная праўда пра вайну і фашызм. Тэма Вялікай Айчыннай вайны з'яўляецца скразнай у зборніках апавяданняў пісьменніка «Ты мой лепшы друг», «Надпіс на зрубе» і інш.

Адной з адметнасцей прозы Я. Брыля даследчыкі называюць аналітызм і глыбокі псіхалагізм, немагчымыя без пільнай увагі да мастацкай дэталі.

Вучыўся пісьменнік сакрэтам творчага майстэрства, як ён сам сцвярджаў гэта неаднаразова ў сваіх мініяцюрах, у Гогаля, Дастаеўскага, Талстога, Чэхава, Чорнага.

Чалавечнасць — вось што вызначала асобу Брыля-творцы, грамадзяніна. У жыцці і творчасці пісьменнік кіраваўся маральным прынцыпам, выказаным у адной з мініяцюраў: «Я могу памыляцца шмат у чым, у жыцці майм было нямала меншых і большых памылак, але адно я ведаю цвёрда: вышэй за ўсё і перш за ўсё — чалавечнасць». Пра гэту людскасць, чалавечнасць, дабрыню, годнасць, самаахвярнасць пісаў ён у творах.

Сваю літаратурную творчасць Я. Брыль часта называў служэннем Слову. Усё, што створана ім за гады творчай дзейнасці, складае неацэнны нацыянальны здабытак. Творы Янкі Брыля перакладзены больш чым на 30 моў свету.

Удзячныя нашчадкі ўшаноўваюць памяць народнага пісьменніка Беларусі Янкі Брыля. Сёння яго імя нададзена адной з вуліц Мінска і Гдыні (Польшча). Выдаецца збор твораў пісьменніка ў 10 тамах.

А найлепшым помнікам класіку сталі яго творы, у якіх пра славілецца творчы геній чалавека.

1. Янка Брыль аўтабіяграфію пачаў так: «У мяне было два маленствы». Раскажыце пра іх.
2. Чаму ў творчасці Янкі Брыля тэма Вялікай Айчыннай вайны з'яўляецца скразнай? Які ўдзел пісьменнік прымаў у вайне?
3. Зварніцеся да партрэта Янкі Брыля работы Уладзіміра Тоўсціка. Якім паўстae на партрэце наш славуты празаік?
4. Пазнаёмцеся з нарысам Янкі Брыля «Мой радавод». Як пашырылася ваша ўяўленне пра асобу творцы і тое асяроддзе, якое спрыяла станаўленню яго таленту?

Формула шчасця Янкі Брыля: «Два найвышэйшыя званні — пісьменнік і чалавек. Адно мне вельмі хochaцца набыць, другое — яшчэ больш — не страціць». Са мае ганарове званне — народнага пісьменніка БССР — Янка Брыль атрымаў у 1981 годзе.

- 5.** Памяць пра пісьменнікаў жыве ў творах літаратуры і мастацтва, а таксама на паштоўках і канвертах. Так, да 100-годдзя з дня нараджэння Янкі Брыля (2017) быў выпушчаны канверт з арыгінальнай маркай Беларусі. Сёння асаблівую папулярнасць у свеце набыла з'ява посткросінгу — абмену паштоўкамі паміж жыхарамі розных краін. Уявіце, што вам трэба аформіць і падпісаць паштоўку свайму замежнаму сябру, у якой варта адзначыць, чым вас уразілі творы знакамітага літаратара, якія думкі выклікалі.

- 6.** Разгадайце крыжаванку «Біяграфія Янкі Брыля».

Апавяданне «Memento mori»

Задуму апавядання «Memento mori» (1958) Янка Брыль выношаў доўгі час. Пасля Вялікай Айчыннай вайны ён даведаўся ад паэта Міхася Васілька пра трагічную смерць іх агульнага сябра Данілы Скварнюка. Гэту гісторыю і выкарыстаў пісьменнік для свайго твора, зрабіўшы героя безыменным вясковым печніком, каб падкрэсліць тыповасць харектару і агульначалавечую сутнасць яго ахвярнай смерці.

Назва апавядання — «Memento mori» (у перакладзе з латыні — ‘памятай пра смерць’) — узята пісьменнікам з антычнай культуры.

Усяго З старонкі займае апавяданне, але яно вартае цэлых тамоў.

Трагічныя падзеі ў творы адбываюцца позняй восенню 1943 года. На адным з перагонаў беларускай чыгункі ўзарваўся фашысцкі эшалон. Праз дзень карнікі сагналі жыхароў адной з навакольных вёсак у адрыну, каб там іх пакараць, спаліць.

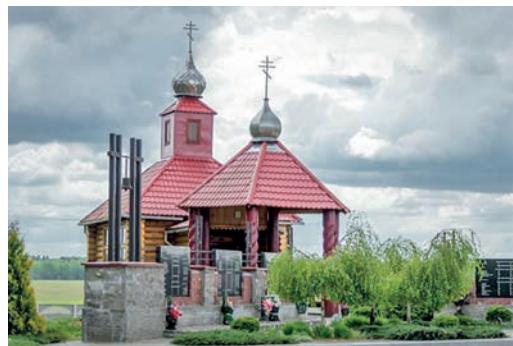
На тэрыторыі Беларусі фашысты стварылі больш за 260 канцэнтрацыйных лагераў, спалілі і разбурылі каля 5,5 тысяч населеных пунктаў, правялі больш за 140 карных аперацый, у час якіх спалілі 628 вёсак разам з жыхарамі, з іх 186 так і не былі адноўлены пасля вайны.

У Карэліцкім раёне Гродзенскай вобласці, дзе прайшло дзяцінства Я. Брыля, у вёсцы Новае Сяло ў агонь трапіла 214 безабаронных ахвяр. Ды і сам Я. Брыль зведаў на сабе, што азначаў «новы парадак». Таму і ўзненавідзеў пісьменнік фашызм як найвялікшае зло чалавецтва.

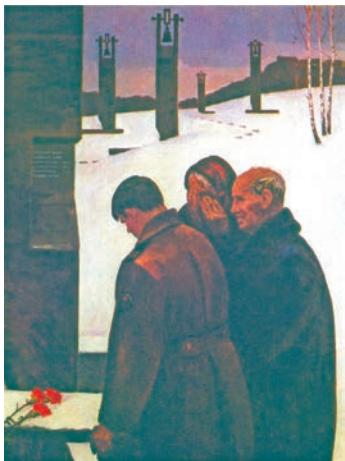
У разгар карнай аперацыі з натоўпу зондэрфюарар вылучыў вясковага печніка. Вораг вырашыў «падараваць» старому майстру і яго сям'і жыццё ў знак удзячнасці за добра зробленыя печы. «Бледны, без шапкі на лысіне, абrosлы сівеючай шчэццю, ён упёрся ў немца скамянемымі вачыма і маўчаў. Толькі бяскроўныя губы перасмыкаліся, як ад нязбытнага жадання гаварыць». Праз гэты партрэт печніка раскрываецца яго ўнутраны стан. Чалавек жахаецца тут без страху за сябе: яго вочы скамянялі, бяскроўныя губы змоўклі. Стары знямеў ад таго, што тварылі нелюдзі, пасягнуўшы на святасць жыцця. Прыняць літасць ад «звышчалавека» толькі для сябе пячнік не захацеў. Ён захацеў большага: пачаў пералічваць родных, бліzkіх, суседзяў, што былі ў адрыне. Фашыст незадаволены, праз перакладчыцу пытаеца, можа, стары хацеў бы забраць адтуль усю банду. Перакладчыца папярэдзіла печніка пра небяспечны з яго боку ход: «Вы, дзядзька, не дурыцца, калі хочаце жыць. Зараз адрыну падпаляць».

Кульмінацыйны момант апавядання — сцэна дыялогу старога печніка з зондэрфюарам. У ходзе гэтага дыялогу адбываецца сутыкненне дзвюх маралей, двух светапоглядаў. Гэта фактычна своеасаблівы паядынак чалавека і нелюдзя, агульналюдской філасофіі, этыкі і фашысцкай ідэалогіі.

Дыялог фактычна высвечвае трывалыя хараکтары, бо ўдзельнічаюць у ім двое суразмоўцаў і пасрэдніца — перакладчыца Вера, «істота ў скураным паліто і белай вязанай хустцы», што, звяртаючыся да начальніка, выклікала на твар «крывое падабенства службова-інтymnай усмешкі». Яна хоча зрабіць выказванні зондэрфюара больш зразумелымі печніку, спрашчае іх, каменціруе, нешта ўстаўляе ад сябе. Удзел пасрэдніцы дапамагае яшчэ вастрый выявіць спрадвечны маральны канфлікт паміж людскасцю і нялюдскасцю. Тоё, што

▲ Мемарыяльны комплекс «Памяці спаленых вёсак Магілёўскай вобласці» (Кіраўскі раён, в. Баркі)

▲ У. Міхайлоўскі.
Хатынскі набат

Герой гіне фізічна, але ўжо не як бездапаможная ахвяра, а як чалавек, які прымусіў ворага занервавацца і атрымаў над ім маральную перамогу. Горды і непакорлівы, не страціўшы сваёй годнасці, не зрадзіўшы спрадвечным ідэалам, пячнік не пажадаў літасці ката. Бо без аднавяскочаў, усяго народа не бачыў сэнсу жыцця. У гэтым яго бессмяротнасць.

Мнагазначнасцю вылучаеца загаловак апавядання — «Memento mori». Многія даследчыкі твора Я. Брыля рабілі спробу разгадаць яго сутнасць назвы, па-рознаму тлумачачы выслоўе «памятай пра смерць». «Памяць пра смерць можа адводзіць ад спакусы рабіць памылкі, перасцерагчы, што не хопіць часу на адкупленне віны — жыццё кароткае» (Уладзімір Калеснік). «Чалавек не бессмяротны і павінен пакінуць па сабе добры след на зямлі, каб яго ўспаміналі ўдзячным словам» (Рыгор Шкраба). «Нягодная смерць можа перакрэсліць годнае жыццё» (Віктар Каваленка).

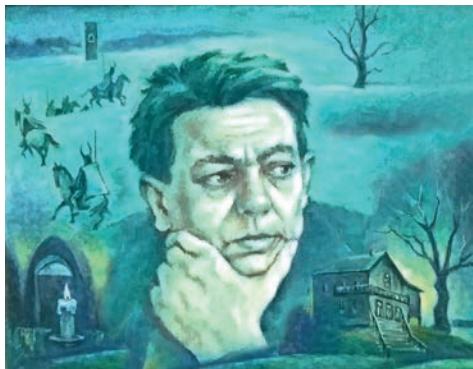
«Memento mori, — пісаў Леў Талстой, — вялікае слова. Калі б мы памяталі пра тое, што мы памром, усё жыццё наша атрымала б зусім іншае значэнне. Чалавек, ведаючы, што ён памрэ праз паўгадзіны, не будзе рабіць ні пустога, ні благога ў гэтыя паўгадзіны. Але паўстагоддзе, якое, можа быць, аддзяляе цябে ад смерці, хіба не тое ж, што паўгадзіны?»

перакладчыца як-ніяк зямлячка, а заняла пазіцыю ворага, аказалася апошніяй кропляй, якая вызваліла ў печніку сілы здрандзелай душы: «Пад чорнай навіссю броваў ажылі нарэшце вочы. Губы зусім перасталі дрыжаць. Нібыта не сваю, незвычайнім жэстам, пячнік узніяў галаву: — А ён што думаў? І ўсіх! Усіх добрых людзей!.. Можа, ён ім раўня — гэты твой гаспадар? Або ты, можа?.. Цьфу!.. Чалавек плюнуў пад ногі, тады павярнуўся і ўжо не тым няпэўным крокам, як сюды, пайшоў да варот адрыны». Просты пячнік выявіў маральную перавагу, хараство душы, выступіў абаронцам «за ўсіх добрых людзей».

Герой апавядання Янкі Брыля «Memento mori» ведаў, што памрэ праз паўгадзіны ці меней. Дакладней, стары пячнік ведаў, што ён загіне разам з усімі, з самага пачатку. Аднак потым зондэрфюорар вырашыў падараўцаў яму жыццё. Але стары не прыняў гэтага дару. І выбраў смерць годную. «І ён згарэў — адзін, хто мог бы ў той дзень не згарэць. І ён жыве».

Свайм апавяданнем Янка Брыль сцвердзіў, што чалавек павінен у любых абставінах заставацца маральнай асобай: толькі гэта надае сэнс жыццю.

1. Як вы думаеце, чаму ў апавяданні няма назвы вёскі?
2. Якімі ідэаламі і справамі жыў пячнік?
3. Як вы мяркуеце, чаму бездапаможны пячнік мае маральную перавагу над зондэрфюарам?
4. Вызначце, якімі мастацкімі сродкамі карыстаецца пісьменнік, каб раскрыць психалогію персанажаў апавядання.
5. Ці можна лічыць, што пячнік здзейсніў подзвіг? Паразважайце, ці ёсьць месца подзвігу ў нашым штодзённым жыцці.
6. Як у апавяданні раскрываецца антычалавечая сутнасць фашызму?
7. Выканайце творчае заданне «Апавяданне Янкі Брыля “Memento mori”».
8. Разгледзьце рэпрадукцыю карціны Уладзіміра Міхайлоўскага «Хатынскі набат». Ці можна сцвярджаць, што ідэя апавядання адпавядае зместу мастацкага палатна? Свой адказ аргументуйце. Паразважайце, аб чым званы Хатыні звоняць сёння.
9. Праслушайце сімфанічную паэму Генрыха Вагнера «Вечна жывыя». Звярніцеся таксама да рэпрадукцыі карціны Анатоля Шыбнёва «Людзі, памятайце Хатынь!». Парайтайце творы музычнага і выяўленчага мастацтва са зместам апавядання «Memento mori». Які з твораў вас найбольш уразіў? Чаму?
10. Згадайце творы беларускай літаратуры, у якіх паказаны чалавек перад знішчальнай сілай абставін. Ці ведаеце вы такія выпадкі з рэальнага жыцця? Напішыце пра гэта невялікае сачыненне.
11. Наведайце мемарыяльны комплекс «Хатынь» ці наладзьце віртуальную экспкурсію. Чаму на доўгія гады Хатынскі мемарыял стаў «сімвалам бязмерных выпрабаванняў беларусаў» (Васіль Быкаў)?

Уладзімір Карапткевіч

(1930—1984)

◀ У. Батура.

Уладзімір Карапткевіч

Успомніце вывучаныя на ўроках і самастойна прачытаныя творы Уладзіміра Карапткевіча, прагледжаныя кінафільмы па яго творах. Што ў кінастужках найбольш уразіла: падзеі, учынкі герояў, абстаноўка?

Уладзімір Карапткевіч — любімы народам Беларусі, асабліва моладдзю, беларускі пісьменнік. Яго галоўная заслуга — стварэнне гісторычнай, гісторыка-прыгодніцкай прозы. Пісьменнік стаў для шырокай аўдыторыі адкрывальнікам нашай гісторыі. Проза У. Карапткевіча вызначаеца рамантычным пафасам і адначасова жыццёвай праўдзівасцю. Увогуле ж ён працаваў ва ўсіх літаратурных жанрах: паэзіі, прозе, драматургіі, публіцыстыцы, крытыцы, мастацтві перакладзе...

Нарадзіўся Уладзімір Сямёновіч Карапткевіч 26 лістапада 1930 года ў горадзе Оршы ў сям'і інтэлігентаў — служачага і настаўніцы. Яго продкі паходзяць з беларускага Прыйдняпроўя.

На пытанне анкеты, што з уражанняў дзяцінства найбольш спрыяла станаўленню яго таленту, пісьменнік адказаў: «Што спрыяла?.. Сваякі (і на суседзяў шанцевала) былі людзі спявучыя, вельмі музычныя, многія з добрымі галасамі, з апавядальнымі талентам...» Ён адзначыў, што з самага ранняга ўзросту цікавіўся гісторыяй, магчымымі стымуламі для гэтага сталі аповеды родных пра продкаў. У сям'і захоўвалася шмат кніг.

Чытаць малы Валодзя навучыўся ў трох з паловай гады, пісаць — трохі пазней. Ужо ў шэсць гадоў напісаў першы верш, потым пісаў апавяданні, якія сам жа ілюстраваў.

Да Вялікай Айчыннай вайны Уладзімір Караткевіч закончыў трэй класы. Вайну сустрэў у Москве, куды паехаў да старэйшай сястры, якая там вучылася ў адной з ВНУ. Даводзілася жыць у эвакуацыі — спачатку на Разаншчыне, потым на Урале. Некалькі разоў уцякаў з інтэрната на фронт. Доўгі час не ведаў, дзе бацькі. З вялікім цяжкасцямі разам з сястрой дабраўся да іх у Арэнбург. Там закончыў шосты клас. Потым жыў у Кіеве ў сям'і цёткі. Пасля вызвалення Беларусі ўся сям'я Караткевіча вярнулася на радзіму, у Оршу, дзе зведала ўсе нястачы, голад і холад пасляваеннай пары. Па ўспамінах аднакласнікаў У. Караткевіча, ён ужо ў школьнага гады вызначаўся выдатнай эрудыцыяй, музычнымі, акцёрскімі здольнасцямі, пастаянна маляваў і пісаў. Вядома, што школьнікам ён напісаў не менш за 200 вершаў і іншых твораў, але большасць з іх згубілася.

У 1949—1954 гадах Уладзімір Караткевіч вучыўся на рускім аддзяленні філалагічнага факультета Кіеўскага дзяржаўнага ўніверсітэта імя Т. Р. Шаўчэнкі. На ўсё жыццё ў яго засталася моцная любоў да Украіны, яе народа, культуры. У фарміраванні, станаўленні таленту пісьменніка Кіеву належыць асаблівае месца. У гэтым стражытнім горадзе, «маці гарадоў рускіх», ён змог глыбей зразумець багатае мінулае ўсходнеславянскіх народоў. Ужо студэнтам Уладзімір Сямёновіч стварыў першы варыянт прыгодніцкай аповесці «Дзікае паляванне карала Стака». У 1951 годзе яго творы пачынаюць

▲ Сям'я Караткевічаў. Цётка Яўгенія Васільеўна, бацька Сямён Іміафевіч, дзед Васіль Юльянавіч Грынкевіч, маці Надзея Васільеўна, сястра Наталля і брат Валерый. 1928 год

Пазнаёмцеся з фотаздымкам. Што вы ведаецце пра радавод Уладзіміра Караткевіча па матчынай і бацькавай лініі? У якім творы, прачытанымі вамі ў VIII класе, пісьменнік выкарыстаў сямейнае паданне пра свайго родзіча, аднаго з удзельнікаў паўстання 1863—1864 гадоў?

друкавацца ў аршанскаі раённай газеце — па-беларуску і па-руску. Сам жа пісьменнік пазней сцвярджаў, што больш хацеў стаць вучоным-літаратуразнаўцам, чым пісьменнікам, — мастацкія творы пісаў для сябе.

Пасля заканчэння ўніверсітэта У. Каараткевіч два гады працаваў настаўнікам на Кіеўшчыне, затым у Оршы, пачаў пісаць дысертацию пра паўстанне 1863—1864 гадоў, выбраўшы тэму таму, што адзін з яго продкаў — удзельнік паўстання. Але мастацкая літаратура ўжо забрала яго ў свой палон. Ён дасылаў лісты і вершы Максіму Танку, з якім дзяліўся сваімі самымі запаветнымі думкамі і марамі. Уладзіміра Каараткевіча заўважылі, пачалі друкаваць, запрасілі на нараду маладых пісьменнікаў у Мінск. У той час Саюз пісьменнікаў Беларусі рэгулярна збіраў маладых творцаў на майстар-класы, лекцыі. Звычайна яны адбываліся ў Доме творчасці пісьменнікаў у Карабішчавічах пад Мінскам. У 1957 годзе яго прынялі ў Саюз пісьменнікаў Беларусі, паслав на Вышэйшыя літаратурныя курсы ў Москву. Курсы шмат яму далі ў плане творчай атмасфэры, творчых спрэчак, сяброўства, набыцца шырыні кругагляду. З 1963 года У. Каараткевіч жыў у Мінску.

Як прызнаваўся сам У. Каараткевіч, расстанне з Радзімай неабходна моладзі, і каб гэта ад яго залежала, то кожнага вучня, пачынаючы з IX класа, пасылаў бы на які час у іншую рэспубліку, каб адчуў ту гу па сваім, каб рос патрыётам.

Усіх, хто блізка ведаў Уладзіміра Каараткевіча, заўсёды здзіўляла яго нястомная прага да вандроўніцтва.

У складзе навуковых экспедыцый, здымачных груп, з сябрамі, з жонкай (Валянціна Браніславаўна, кандыдат гістарычных навук, працавала ў Акадэміі навук Беларускай ССР) пісьменнік шмат падарожнічаў па Беларусі, СССР, два разы быў у Польшчы, тры разы ў Чэхаславакіі. Вандроўкі дапамагалі яму ў працы, у галоўнай яго задачы — ствараць літаратурную гісторыю Беларусі. Калі ў пачатку 1970-х гадоў у Мінску збіраліся ліквідаваць раён Нямігі, Каараткевіч літаральна абіваў парогі гарадскіх улад, просіячы іх пакінуць куток старога Мінска. Некаторыя чыноўнікі тады смяяліся з дзіўнаватага пісьменніка, які не разумее значэння прагрэсу ў горадабудаўніцтве.

А цяпер жыхары кожнага населенага пункта, у тым ліку Мінска, надзвычай клапоцьца пра захаванне культурнай спадчыны роднага месца.

Прыхільнікі паэзіі вельмі любяць вершы Уладзіміра Караткевіча, прысвечаныя розным гістарычным падзеям, дзеячам мастацтва, а таксама прыродзе тых мясцін, дзе пісьменнік вандраваў. У паэта быў праніклівы позірк, уменне ў нечаканых метафарах перадаць прыродную з'яву. У Караткевіча выйшла некалькі паэтычных зборнікаў, з іх, можа быць, лепшы — «Мая Іліяды» (1969). І ўсё ж пісьменнік больш вядомы як празаік. Па некаторых яго творах знакамітая кінарэжысёры знялі высокамастацкая кінастужкі: «Дзікае паляванне карала Стаха» (рэж. Валерый Рубінчык), «Чорны замак Альшанскі» (рэж. Міхаіл Пташук).

Праславіў Уладзіміра Караткевіча яго раман «Каласы пад сярпом тваім» (1968), прысвечаны пярэдадню паўстання 1863—1864 гадоў. У сваім апошнім рамане «Чорны замак Альшанскі» (1979—1980) У. Караткевіч паспяхова выкарыстаў розныя дэтэктыўныя прыёмы. Яны неабходныя яму, каб стварыць атмасферу таямнічасці, а таксама каб уславіць чалавечую інтуіцыю, творчыя магчымасці, эрудыцыю, нешаблонныя падыходы да жыцця.

Пазнаёмцеся з фотадзымкам і падзяліцеся думкамі пра Уладзіміра Караткевіча як асобу рознабаковага таленту.

Уладзімір Караткевіч з кінарэжысёрам В. Рубінчыкам у час мантажу фільма «Дзікае паляванне карала Стаха» на кінастудыі «Беларусьфільм» ►

Уладзімір Караткевіч «быў надзелены не толькі пісьменніцкім талентам. Здымкі некаторых фільмаў засведчылі, што ў яго было “кінематографічнае вока”, што ён разбіраўся ў рэжысёрскім і аперацірскім мастацтве не горш за прафесіяналу. Ён умей малываць... і пры жаданні мог бы ілюстраваць свае кніжкі. Ён любіў співаць — асабліва старадаўнія беларускія песні... Урэшце, у яго быў акцёрскі талент — яго апавяданні пра розныя забаўныя здарэнні можна было слухаць бясконца» (Адам Мальдзіс).

Аповесць «Дзікае паляванне каралая Стака», апублікаваная ў 60-х гадах мінулага стагоддзя, выклікала такі небывалы ажыятаж, што беларускай кінастуды было дадзена даручэнне з Масквы стварыць аднайменную кінастужку паводле твора. Курыраваць праект узяўся сам У. Караткевіч, які да таго часу спецыяльна скончыў кінасцэнарныя курсы. Аказацца ў творчай групе стужкі імкнуліся лепшыя аператары, мастакі, грымёры. А сярод акцёраў Савецкага Саюза пачалася сапраўдная творчая бітва ў жаданні трапіць нават на эпізадычную ролю.

Калі фільм выйшаў на экран, ім быў незадаволены і сам Уладзімір Караткевіч, і яго сябар і знаўца творчасці пісьменніка Адам Мальдзіс.

А між тым фільм атрымаў прызнанне ў свеце — на фестывалях у Францыі, Канадзе, Італіі.

25 ліпеня 1984 года Уладзіміра Караткевіча не стала. Але яго творчасць засталася з нашчадкамі назаўсёды. Памяць паэта ўвекавечана ў назвах вуліц, бібліятэк, у мемарыяльных дошках (Рагачоў, Ракаў). У Оршы, дзе ён нарадзіўся, вучыўся і настаўнічаў, створаны цікавы музей пісьменніка.

27 чэрвеня 1992 года ў Оршы да яе 925-годдзя быў адкрыты помнік вядомаму земляку. Першапачаткова ён знаходзіўся на месцы згарэлага ў вайну дома, у які сям'я Караткевіча засялілася ў 1939 годзе, але пазней гэты помнік быў перанесены ў цэнтральны парк Оршы. Помнікі пісьменніку ўстаноўлены ў Віцебску, які ён вельмі любіў, і ў Кіеве, дзе ён вучыўся ва ўніверсітэце.

Разгледзьце рэпрадукцыю карціны Уладзіміра Тоўсціка «Памяці Караткевіча». Як ушаноўваецца памяць пісьменніка ў нашай краіне?

◀ У. Тоўсцік. Памяці Караткевіча

I. Голубеў. Помнік
У. Караткевічу ў Оршы ►

Уладзімір Караткевіч — гонар беларускай літаратуры. Ён здолеў шматгранна раскрыць нацыянальныя характар, паказаць багатага духоўна беларуса, неардынарнага чалавека ў яго імкненні да ідэалу.

1. Хто паўплываў і што паўплывала на фарміраванне таленту Уладзіміра Караткевіча?
2. Якімі відамі творчай дзеяйнасці, акрамя літаратуры, займаўся У. Караткевіч? Чаму?
3. Раствумачце сэнс выказвання пра пісьменніка: «...На ягоныя тэмы можна, напэўна, напісаць горш, а магчыма і лепш, але напісаць так, як гэта зрабіў ён, не зможа ніхто» (*Васіль Быкаў*).
4. Прачытайце аўтабіографію Уладзіміра Караткевіча «Дарога, якую прайшоў». Уявіце, што вы трапілі на літаратурны вечар з нагоды юбілею пісьменніка. Падрыхтуйце выказванне ў жанры «пахвальнае слова». Выкажыце захапленне талентам пісьменніка. Якія слова дапамогуць выказаць шчырасць пачуццяў? З якой інтанацыяй павінны прамаўляцца слова?

Аповесць «Дзікае паляванне карала Стака»

Гісторычнае аснова твора. Аповесць «Дзікае паляванне карала Стака» (1950, 1958) — адна з самых рамантычных у беларускай літаратуры. Уладзіміра Караткевіча не толькі ў юнацтве, бо ён пачаў працаўаць над творам яшчэ ў 1950-я гады, зусім маладым чалавекам, але і ўсё жыццё цікавілі і захаплялі загадкавыя падзеі і таямнічыя мясціны.

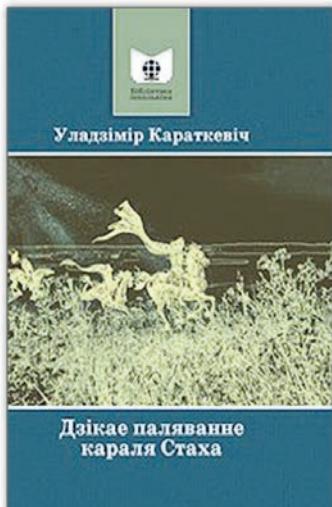
Міф пра «дзікае паляванне» ўзнік у Еўропе ў эпоху Антычнасці, звязаны ён з язычніцкім богам, богам прыроды Дыянісам, а затым быў пераасэнаваны ў хрысціянскую эру, калі язычніцтва адмаўлялася, а вобразы міфалогіі трансфармаваліся ў негатыўных персанажаў. Дзікае паляванне — варожыя народу і кожнаму сумленнаму чалавеку прыродныя і сацыяльныя сілы.

Чаму Андрэй Беларэцкі называе гэтая гады праклятымі?

Дзеянне аповесці адбываецца ў канцы 1880-х гадоў, якія Андрэй Беларэцкі называе праклятымі.

Беларэцкі — вучоны-фалькларыст. Збор нацыянальнай культурнай спадчыны лічыўся тады небяспечным для ўлад. Праўда, Беларэцкі адзначае, што, яшчэ калі вучыўся ў гімназіі, яго і іншых беларусаў называлі больш рускімі, чым саміх рускіх, таму што ў мове беларусаў знаходзілі больш старажытных рыс, чым у мовах іншых славянскіх народаў. Акрамя таго, Беларэцкі сведчыць, што літаральна ўсюды ён сустрэчаў падтрымку і дапамогу, нават у асобе самога губернатара.

Уладзімір Каараткевіч, пры ўсіх сваіх юнацкіх сімпатыях і антыпатаях, пісьменнік аб'ектыўны, ён шмат крытыкаваў, але адзначаў і станоўчае. Пры гэтым неабходна ўлічваць, што празаік — раман-

Кампазітар Уладзімір Солтан паводле аповесці «Дзікае паляванне карала Стаха» напісаў аднайменную оперу. Стваральнікі спектакля — кампазітар, мастацкі кіраунік і дырыжор Яраслаў Вашчак, выкананыца ролі Андрэя Беларэцкага Віктар Скорабагатаў — былі ўганараваны Дзяржаўнай прэміяй Беларусі.

◀ Вокладка кнігі У. Каараткевіча
«Дзікае паляванне карала Стаха»

тык, а значыць, некаторыя рэчы як бы ўзбуініе ў сваім прыняцці ці непрыняцці. Яго герой, збіраючы нацыянальныя скарбы, поўніцца любою і замілаваннем да ўсяго роднага. Нават назвы вёсак дадаюць цеплыні ў сэрца: Ліпічна, Сорак Татар, Бярозава Воля, урочышча Разбіты Рог, Памярэч, Дубрава, Вавёркі. У гэтых назвах адлюстравана і беларуская прырода, і згадкі пра гістарычныя падзеі.

На першых старонках, рассказваючы пра свае падарожжы, герой-апавядальнік дае нібы агульны абрыс Беларусі — і ў геаграфічным, і ў гісторыка-сацыяльным плане. Ён абышоў і аб'ехаў Міnsку, Магілёўску, Віцебску і частку Віленскай губерні. Тады яны былі намнога шырэйшыя, чым сённяшнія вобласці, і ахоплівалі нават большую тэрыторыю, чым цяперашняя Беларусь. Усюды «дымныя, чорныя хаты», усюды бачыў «гора народнае, бачыў брудных дзяцей, бачыў сліпых жабракоў». У той жа час назіраў Беларэцкі і паміранне шляхты. Ён, сам дваранін, з прыкрасцю назірае здзічэнне, варварызацыю цэлага класа, лічачы прычынай яго дэградацыі няўменне і нежаданне працаваць. Таму ён і называе прадстаўнікоў шляхты байбакамі.

Успомніце з уроکаў гісторыі вынікі рэформы 1861 года.

Самыя вострыя праяўленні дэградацыі ў стадыі крыміналу якраз убачыў Беларэцкі, калі прыехаў у глухі Н-скі павет адной з беларускіх губерняў. Яму ўдаецца развязаць шляхетных арганізатаў дзікага палявання, якое наганяла страх і на ўладальніцу маёнтка Балотныя Яліны Надзею Яноўскую, і на сялян у акрузе.

У адрозненне ад чыстага дэтэктыва ў аповесці «Дзікае паляванне карала Стаха» паказваеца тагачаснае грамадства ў яго нацыянальны, культурна-гістарычны своеасаблівасці.

Каларыт, атмасфера мінулай эпохі. У час, калі займаўся сваімі фальклорнымі росшукамі Беларэцкі, Беларусь уяўляла сабой, як гаворыць аўтар, «этнографічны рай». Гэта значыць, захавалася яшчэ амаль у поўным аўёме спрадвечная народная культура. Нават у канцы XX стагоддзя ў Беларусі (у Гомельскай вобласці) спрайялі надзвычай старажытныя, ледзь не з неаліту, абрацы, напрыклад «пахаванне стралы». А сто гадоў таму Беларэцкі бачыў «цырымонію з заломам», «крапіўныя святкі», гульню ў «яшчура».

«Цырымонія з заломам» («свята апошняга снапа», «крапіўныя святкі»), хутчэй за ўсё, ушанаванне расліннасці, што прыпадае на хрысціянскую Тройцу. А з «яшчурам» увогуле цікава: як сведчаць сучасныя даследчыкі, у балотах Палесся вадзіліся велізарныя яшчаркі тыпу вара́наў. Пра іх пакінулі сведчанні ёўрапейскія падарожнікі. З цягам часу абрэды, прызваныя аберагаць ад варанаў, ператварыліся ў гульню.

У Беларусі быў не толькі «этнографічны рай», але і біялагічны.

Твор У. Караткевіча адметны згадкамі пра незвычайных, рэдкіх жывёл. Так, чатырыста гадоў таму назад, калі, паводле аповесці, жыў кароль Стах, палявалі на балотную рысь, істоту, якая «нагад

вала памерамі і афарбоўкай тыгра і ўжо тады была рэдкая ў нашых пушчах, а пасля... зусім знікла». Тады менавіта ў нас вадзіліся яшчэ і туры — велізарныя быкі, а зубры былі ў два разы большыя па памерах за сучасных — менавіта іх біялагічны род перажыў абледзяненне. Магчыма, тое ж тычыцца і коней дрыкгантаў — важнейшых у аповесці жывёльных персанажаў.

Шмат у творы і іншых маляўнічых дэталей — іх любіў У. Караткевіч, які сам нядрэнна малюваў, фіксуючы багацце жыццёвых форм.

Так, простыя людзі ў той час апраналіся толькі ў народнае адзенне. Сялянкі выключна ў андараках і лапцях. Сяляне ў кожухах. Эканомка ў палацы «ў шырокай, як звон, сукні, ліловай шнуроўцы... і ў вялікім крухмальным чапцы». У старога вартаўніка Яна вусы «звісалі да сярэдзіны грудзей». Персанажы быццам са старажытных часоў. На баліванні ў герайні твора Надзеі Яноўскай пажылая пані з'явілася «ў вельмі багатым колішнім аксамітным уборы, зараз даволі паношаным». Знешні выгляд — тое, што яшчэ падтрымлівала шляхецкі гонар. Дубатоўкі, які гуляў у захавальніка шляхецкіх традыцый, паўстаў у творы ў вопратцы, «якую зараз можна пабачыць

толькі ў музей: чырвоныя боты на высокіх абцасах з падкоўкамі... абцягнутыя порткі з каразеі — тонкага сукна. ...Жупан з вішнёвага з золатам сукна...», турэцкі пас¹ вясёлкавых колераў. Прыхільнасць Дубатоўка да старадаўняга адзення, добрае валоданне ім беларускай мовай выклікала павагу і сімпатыю да яго з боку Беларэцкага. І амаль да апошняга галоўны герой аповесці верыць у дабрыню і высакародства прадстаўніка старой шляхты, які ўяўляўся «як стары пан-рубака, прости і патрыярхальны».

Асабліва прыгожай паўстаем на сваім дні нараджэння Надзея Яноўская, гаспадыня маёнтка: «Яна была ў сярэдневяковай жаночай вопратцы: сукня, на якую пайшло пяцьдзясят локцяў залацістага аршанскаага атласу, паверх яе другая, белая з блакітнымі, адліваючымі срэбрам разводамі і шматлікімі разрэзамі на рукавах і падоле. Стан, сціснуты ў снуроўку, быў перавіты тонкім залацістым снурам, які падаў амаль да зямлі двумя кутасамі. А на плячах быў тонкі рубок з белага табіну. Валасы былі ўзяты ў сетку і ўпрыгожаны шлягавым вянком, старажытным жаночым уборам, які трохі

Навошта пісьменнік уводзіць у свой твор сцэну балю?

Даведайцесь, якой была велічыня меры даўжыні **локаць**, і назавіце ў метрах колькасць атласу, з якога была пашыта сукня Надзеі Яноўской.

Разгледзьце ілюстрацыю Міхаіла Басалыгі да аповесці «Дзікае паляванне караля Стаха». Параўнайце вобраз Надзеі Яноўскай, створаны мастаком і пісьменнікам.

M. Басалыга.

Ілюстрацыя да аповесці У. Караткевіча
«Дзікае паляванне караля Стаха» ►

¹ *Пас* — тое, што і пояс.

нагадваў караблік, зроблены са срэбных ніцей. З абодвух рагоў гэтага карабліка звісаў да зямлі тонкі белы вэлюм».

У Караткевіча была прыхільнасць да ўсяго яркага, таму такія малаяўнічыя ў яго касцюмы. Аўтар тут і выдатны драматург — яго прыцягваў відовішчны бок жыцця. У палацы танцавалі старадаўнія танцы «Лябедзік» і «Ветрык», якія раскрывалі ў чалавеку яго зграбнасць, энергію, тонкае ўспрыманне музыкі. Важным паказчыкам народнай культуры з'яўляецца і кулінарыя. Безумоўна, сяляне харчаваліся дрэнна. Надзея Яноўская пра іх гаворыць: «Яны жывуць бульбай, галодным пушным хлебам, нішчымнай аўсянкай...» Але шляхта яшчэ захавала традыцыі харчавання — па сутнасці, адзіную сваю радасць, акрамя дзікіх забаў. У доме Дубатоўка Беларэцкага частавалі гуссю з бруsnічным варэннем, індыковай ножкай з яблыкамі, салёнымі грыбамі, калдуналі, пампушкамі з часнаком, шынкай дзікага япрука, ласіннымі губамі ў падсалоджаным воцаце («страва для волатаў»). Багацце страў — сведчанне багацця і разнастайнасці флоры і фаўны, а таксама ўмення народа практычна-творча выкарыстоўваць плады, дараўаныя прыродай.

Пейзаж адыгрывае ў аповесці велізарную ролю. Як усе пісьменнікі-рамантыкі, У. Караткевіч любіў кантрасты. Едуchy да канцавога пункта, герой назіраў малионкі прывабныя і радасныя: вёскі з цэлымі калоніямі буслоў, што, паводле веры беларусаў, прыносяць шчасце, і магутныя лясы, і высокія травы, асветленыя сонцем.

Аднак герой трапіў у месца, якое нават у той час лічылася глухім. Краявід выключна бязрадасны.

Змрочны ландшафт падкрэслівае драматызм падзеі, што адбываюцца ў творы: «Гэта быў самы жахлівы, самы безнадзейны з нашых краявідаў: тарфянныя балоты. Трэба быць чалавеканенавіснікам, каб выдумаць такія мясціны...»

І далей: «неабсяжная раўніна, роўная, як стол, была карычневага, нават бурага колеру, безнадзейна роўная, нудная, змрочная...; жахлівы край, жахлівыя дрэвы, жахлівыя ночы...»

Маёнтак Балотныя Яліны адпавядае навакольнаму пейзажу. Аўтар фіксуе ўвагу на змрочнасці, запушчанасці, архаічнасці і парку, і палаца: «...наваколле не магло пахваліцца весялосцю», «...увесь

першы паверх зарос здзічэлым, вялізным, як дрэвы, бэзам»; «...змрочным пурпурам гарэлі на вялікай куртыне познія астры. І дом выглядаў так змрочна і холадна, што сэрца сцінула. Быў ён двухпавярховы... і вызначаўся той адсутнасцю архітэктуры, якая была тыповай для беларускіх палацаў у тыя часы, калі нашы продкі кінулі будаваць замкі, але яшчэ патрабавалі ад дойлідаў, каб яны рабілі палацы падобнымі на гэтых замшэлья, старых бярлогі». Назва Балотныя Яліны таксама дадае нюанс у змрочную і таямнічу атмасферу.

Такім чынам, маёнтак Балотныя Яліны і акаляючы яго пейзаж у вялікай ступені ствараюць асаблівую містычную атмасферу твора. Уся асноўная сюжэтная лінія аповесці якраз звязана з маёнткам і навакольным пейзажам. З-за сядзібы Яноўскіх распачалі сваю крымінальную дзеянасць і Дубатоўк, і Берман. Тут ідзе і дзеянне, прычым у палацы на пяцьдзясят пакояў, у якіх жывуць усяго трох чалавекі, адбываюцца загадкавыя, казачныя падзеі — з'яўленне Малога Чалавека і Блакітнай Жанчыны.

Роздум аб прызначэнні чалавека на зямлі, аб лёсе беларускага народа, аб узаемасувязі розных гістарычных эпох. Галоўныя героі аповесці часта думаюць, разважаюць пра розныя падзеі жыцця, але найчасцей пра свой народ. Ва ўсе часы нараджаюцца асобы, неабыякавыя да лёсу іншых. Беларэцкі нярэдка ўпадае ў адчай ад становішча народа, адначасова поўніцца няневісцю да прыгнятальнікаў. Нягледзячы на роспач, патрыятызм Беларэцкага і іншых становічых герояў аповесці ўносіць у яе аptyмістычны струмень, які супрацьстаіць змрочнасці пейзажу і маёнтка, жахлівым падзеям у ім.

Паразважайце, чаму мастак Юрый Якавенка ілюстрацыі да аповесці «Дзіке паліванне караля Стаха» аформіў у чорна-белай і срэбранай колеравай гаме.

Ю. Якавенка. Ілюстрацыя да аповесці У. Караткевіча «Дзіке паліванне караля Стаха» ►

Раскрыйце сэнс выказвання: «На гістарычных сюжэтах я стварыў сваю матрыцу будучага... Кожны гістарычны сюжэт — гэта адкрытая размова з сучаснікам» (Уладзімір Карапкевіч).

◀ А. Кашикураў. Ілюстрацыя да аповесці У. Карапкевіча «Дзікае паляванне караля Стака»

І ёсё ж нават да змрочных земляў Яноўскіх герой адчувае роднасць. І для Беларэцкага няма краіны, прыгажэйшай за Беларусь.

Аповесць У. Карапкевіча — аб пазнанні свайго народа (праз яго творчасць), Беларусі, яе таямніц. Гэта робіць жыццё герояў напоўненым. У станоўчых персанажаў твора не проста любоў да Радзімы. Для іх Айчына — таямніца, і таму яна так прыцягвае да сябе маладых рамантыкаў: Беларэцкага, Яноўскую, Свеціловіча. Нездарма ж Беларэцкі стаў фалькларыстам — гэта імкненне наблізіцца да загадак мінуўшчыны. Праўда, жыццё парадаксальнае, нечаканае супярэчлівае, таму ў Балотных Ялінах герой сутыкаецца з таямніцамі злавеснымі. Сама гаспадыня маёнтка, навакольныя сяляне вераць у прывіды палаца і ў дзікае паляванне. Але гэта таму, што тут яшчэ захавалася сярэдневяковая свядомасць.

Андрэй Беларэцкі, пачаўшы жыць у маёнтку, адразу падумаў пра нейкую рэальнасць, што хаваецца за таямніцамі, таму ён абследаваў палац, шукаючы там патаемныя пакоі і хады, бо ведаў, што

яны ў сярэдневяковых замках заўсёды існавалі. Загадкавыя гукі, крокі, прывіды навялі героя на думку пра таемныя пррабоіны ў мурах, так званыя галаснікі.

Спрабаваў Беларэцкі знайсці і стражытны план дома — ён аказаўся ва ўпраўляючага Бермана, але гэта выспектлілася толькі пасля яго забойства.

«Галаснікі» — гарлачы асобай формы, што ўзмацнялі гукі, гліняныя гаршкі-рэзанатары, умурavanыя ў сцены. Іх можна сустрэць у шматлікіх старадаўніх пабудовах, напрыклад, у знакамітай Каложскай царкве ў Гродне.

Малы Чалавек — гэта яго брат-карлік, які бегаў начамі па палацы. Блакітная Жанчына — сама Надзея Яноўская, лунацік (часам людзі ходзяць у сне). Старадаунія паданні, якія пачуў Андрэй Беларэцкі ў Балотных Ялінах, звязаны з геройкай мінульых гадоў і зберагаюць ад забыцця традыцыі народа.

Найперш зацікавіла героя легенда пра дзікае паляванне, якую ён вычытаў у хроніцы XVII стагоддзя, знайшоўшы яе ў найбагацейшай бібліятэцы палаца. Як вядома, гісторыя беларусаў склалася такім чынам, што ў нас не было свайго караля. У. Караткевіч робіць дапушчэнне, што ў XVII стагоддзі кароль — Стах — мог з'явіцца. Усе падставы для таго былі: «каралеўская кроў, якая цякла ў яго жылах (тады на гэта вельмі зважалі), падтрымка навакольнага панства, вялізныя вайсковыя сілы, падтрымка праваслаўных і “лясных братоў”, талент воіна, а галоўнае — жахлівая галечка, цалкам безнадзейнае існаванне сялян». Будучаму каралю здрадзіў і тым пагубіў яго багаты магнат, уладар Балотных Ялін Раман Яноўскі, прытым што некалі Стах выратаваў Рамана на паляванні. Тым не менш, апантаны зайздрасцю і славалюбствам, Яноўскі забіў Стаха і яго воінаў. Перад смерцю Стах пракляў Рамана і ўвесь яго род.

У канцы XIX стагоддзя Дубатоўкі і Варона выкарысталі паданне, каб звесці род Яноўскіх і авалодаць іх маёнткам.

Вобразы Андрэя Беларэцкага, Андрэя Свеціловіча і Надзеі Яноўской. Востры сюжэт, незвычайныя падзеі аповесці дазваляюць раскрыцца персанажам — як станоўчым (Андрэю Беларэцкаму,

Верагодна, падзеі выкарыстанай У. Караткевічам легенды адбыліся ў ваколіцах Косяўскага палаца. І змрочныя вершнікі дзікага палявання да сёння палохаюць наведальнікаў гэтых мясцін.

Косяўскі палац ►

Андрэю Свеціловічу, Надзеі Яноўскай), так і адмоўным (Дубатоўку, Вароне, Берману). Станоўчыя герой аповесці выяўляюць светаадчуванне маладой нацыі, якая пачынае асэнсоўваць сябе; яны ўвасабляюць сапраўдную чалавечнасць і высакародства.

Ад імя **Андрэя Беларэцкага** вядзеца аповед.

Аповед ад першай асобы — гэта заўсёды шчырасць, адкрыласць выкавання, сама-раскрыццё персанажа.

З першых старонак герой паведамляе, праз якія этапы свайго станаўлення ён прыйшоў. Спачатку арганічнае непрынняцце несправядлівасці, юнацкі максімалізм, залішняе прыслухоўванне да сябе. Затым вывучэнне ўсіх фактаў здзекаў з суайчыннікаў і ўрэшце — «жаданне ахвяраваць сабою». Патрыёт і дэмакрат, герой бязмерна пакутуе, бачачы галечу роднага народа. Любоў да свайго народа, адмаўленне існующых парадкаў робіць урэшце з Беларэцкага змагара, рэвалюцыянера. У далейшым ён нават у Сібір трапляе за свае погляды і дзейнасць. Але як барацьбіт Беларэцкі фарміруеца ў Балотных Ялінах.

На думку даследчыка Анатоля Вераб'я, прататыпам Беларэцкага мог быць Еўдакім Раманаў.

Еўдакім Раманаў (1855—1922) — адзін з самых знакамітых беларускіх фалькларыстаў, этнографаў і археолагаў.

Назавіце вядомых беларускіх этнографаў, фалькларыстаў XIX стагоддзя.

Звяртае на сябе ўвагу тое, што Андрэй Беларэцкі — дваранін, інтэлігент, вучоны з універсітэцкай адукацыяй — здольны начаваць на поплаве або на сенавале, зусім не кlapоцячыся пра камфорт. Гэта набліжае яго да простых людзей.

Асобнымі рысамі аўтар паступова раскрывае вобраз-персанаж. Так, яму сорамна за свой страх, калі пррабіраўся ноччу праз дрыгву. Пастаянны аналіз уласных пачуццяў — спосаб самавыхавання.

Апынуўшыся ў маёнтку Балотныя Яліны, Беларэцкі найперш зацікавіўся яго гаспадыніяй, якая яму спачатку не спадабалася, а таксама палацам, яго гісторыяй. Ён доўга разглядаў партрэты

продкаў, мэблю, што сведчыць пра натуральную цікаўнасць этнографа. У героя рацыянальны розум і тонкая паэтычная душа, якая дазваляе яму разгледзець у Надзеі незвычайную асобу. У той жа час Беларэцкі поўны спачування да чужых пакут — і сялян, і герайні маёнтка. Ад шкадавання, імкнення дапамагчы раскрыць таямніцы маёнтка, роду Яноўскіх, ад захаплення мужнасцю Надзеі паступова ў юнака высپывае глыбоке і пяшчотнае пачуццё. Праўда, бачачы, што ў Яноўскую закаханы яго сябар Свеціловіч, Андрэй самаахвярна вырашае адмовіцца ад уласнага шчасця. Але Свеціловіча забіваюць, і Беларэцкі разумее, што ён адзіны абаронца дзяўчыны.

У шматлікіх рамантычных творах, прыхільнікам якіх усё жыццё быў У. Караткевіч, важнае месца адводзілася не толькі каханню, але і сяброўству. Прычым, узмацняючы драматызм становішча Беларэцкага, аўтар робіць яго сябрам **Андрэя Свеціловіча** сапернікам у каханні. У той жа час Свеціловіч своеасабліва аддзяняе і дапаўняе многія рысы Беларэцкага. Абодва маладыя, прыгожыя знешне, мужныя, высакародныя. Абодва прагнуць дзейнасці на карысць Радзімы. Калі яны пазнаёміліся на балі ў Яноўской, Свеціловіча ўжо выключылі за такую дзейнасць з Кіеўскага ўніверсітета. Як і Беларэцкі, Свеціловіч цяжка перажывае за лёс народа, лічачы яго «непрытульным». Калі Беларэцкі і Свеціловіч дамовіліся разам змагацца супраць дзікага палявання, іх пачалі праследаваць Дубатоўк і Варона і ўрэшце забілі Свеціловіча.

Мастацкая дэталь пра светлыя валасы забітага, якія «пераблыталіся з сухой жоўтай травою», падкрэслівае неаддзельнасць героя ад роднай зямлі.

Уражаны выглядам пейзажа і палаца, партрэтамі роду Яноўскіх, Беларэцкі прызнаёмстве і **Надзею Янкоўскую** ўспрыняў як нейкае параджэнне мінуўшчыны, недарэчны архаізм. Але паступова яна ўсё больш цікавіла яго. Надзея прызналася, што бачыла яго раней у сне. Беларэцкі тады не ведаў яшчэ, што сны ці галюцынацыі Надзеі — з'ява, якая часам бывае «ў знерваваных людзей, людзей з вельмі тонкім ус精美ннем». Калі герой пажаніліся, Надзея ачуяла. Але адразу, пры знаёмстве, Беларэцкі адчуў у ёй незвычайнага чалавека з тонкай, глыбока пакрыўдженай душой.

На баліванні прыгожае адзенне змяніла не толькі выгляд, але і манеру трывацца ў гэтай хваравітай, прыгнечанай страхам і грахамі продкаў асобы, якую Беларэцкі спачатку палічыў заморкам.

пасяліўся страх, і страх адчуваю ё яе ад людзей. Але да Беларэцкага яна адразу адчула давер, і чым далей, тым болей.

Паступова герой пераконваецца, што Надзея смелая і адкрытая да добра, што яна сэрцам хварэе і за народ: «Мы былі такія абыякавыя да народа, якія пакутаваю з намі поруч і ад нас...» — гаворыць яна. У шчырых і гарачых выказваннях Надзея па-новаму раскрываеца для Беларэцкага: «Я глядзею на яе са здзіўленнем. Гэты запал, гэта натхненне ўласным словам зрабілі яе твар незвычайнім. Я толькі тут зразумею, што ніякая яна не непрыгожая, што перада мною незвычайная дзяўчына, прыгожая дзіўнай, трохі вар'яцкай прыгажосцю».

Здзіўленне, захапленне, шкадаванне — з такіх пачуццяў віспявала каханне Беларэцкага да Надзеі. Адсюль апантанасць героя прагай помсты крыўдзіцелям Яноўскай.

Асаблівасці кампазіцыі аповесці. Аповесць «Дзікае паляванне караля Стака» падзяляеца на дзесятнацца раздзелаў. Ёсьць у яе своеасаблівы пралог, у якім паўстае герой-апавядальнік, ужо вельмі стары чалавек, якому дзевяноста шэсць гадоў. Ён згадвае пра сваё адзінае ў жыцці каханне. Але імя каханай пакуль не называе. Так з першых радкоў у творы з'яўляеца загадка.

Апошні раздзел твора ў той жа час і эпілог. Дзеянне заканчваецца. Беларэцкі і Яноўская, якія сталі мужам і жонкай, пакідаюць Балотныя Яліны, каб ніколі сюды не вярнуцца. Маёнтак гаспадыння аддасць бальніцы, рэдкія рэчы — у музеі, астатнія — мужыкам. Герой згодны з ёй: «Непатрэбна гэта нам, калі мы адшукалі адно аднаго». Каханне — найвялікшая каштоўнасць.

Надзея наіўная, бо адзінокая — расла без маці, і бацька загінуў у багне два гады таму назад. Нягледзячы на яе адукасанасць, дзяўчына верыла ў дзікае паляванне і лічыла, што ёй не выратавацца. Адчуванне наканаванасці лёсу паклала на яе воблік і псіхіку выразны адбітак. У сэрцы назаўсёды

Калі працаваю над аповесцю «Дзікае паляванне караля Стака», У. Караткевіч рабіў план мясцовасцей, дзе разортваліся падзеі.

Потым герой пройдуць праз розныя жыццёвыя выпрабаванні, але, як адзначае апавядальнік, «нам было добра паўсюль, нават у Сібіры, куды я трапіў у 1902 годзе. Яна была больш чым проста жонкай, яна была другам да смерці. Мы жылі доўга і шчасліва...» Такім чынам, кампазіцыйнае абрамленне аповесці — гімн каханию.

А сюжэт рухае, як у многіх класічных творах сусветнай літаратуры, пракляцце роду. Яшчэ перад партрэтамі продкаў гаспадыні Балотных Ялін герой зразумеў, «якая гэта страшная штука “род”, якую пячаць ён накладае на нашчадкаў, які цяжар старых грахоў і выраджэння кладзецца на іхнія плечы». Грэх старога Рамана, здрадніка свайму каралю, прыгнятае апошнюю з роду — Надзею, што і выкарысталі злодзеі.

Род Яноўскіх надзвычай старадаўні — з XIII стагоддзя. Сама Надзея гаворыць: «Гэтыя законы роду — чыстае глупства, але супраць іх не пойдзеш. Гэтыя каміны, гэта правіла ававязкова жыць у гэтым доме камусыці з нашчадкаў, забарона прадаваць яго. А, між іншым, мы жабракі. І дом гэты — жахлівы дом. І на нас як праклён які ляжыць. Двойчы пазбаўлялі герба, труцілі. Амаль ніхто з продкаў не памёр сваёй смерцю... Што зробіш, нашчадкам за ўсё трэба плаціць, і на мне род Яноўскіх згіне». Жахлівая смерць бацькі даваўляе страхаваў. Як сцвярджае Берман, таксама родзіч Яноўскіх, лёс Рамана — «доказ праўдзівасці легенды пра караля Стаха. Ён ведаў яе, яны ўсе ведалі, бо праклён вісей над нашчадкамі гэтых нешчасліўцаў, як сякера. Той звар’яцее, таго заб’юць за грошы браты, той загіне ў час палявання».

Страх умела нагнятае ў неспакушанай дзяўчыне, фактычна яшчэ дзіцяці, злодзеі Дубатоўкі. Ён дорыць Надзеі жахлівы партрэт

Навошта Дубатоўк дорыць сваёй падапечнай на яе паўналецце партрэт Рамана Старога?

Кадр з мастацкага фільма
«Дзікае паляванне караля Стаха»
(рэж. В. Рубінчык).
У ролі Надзеі Яноўскай —
А. Дзімітрава ►

забойцы Рамана, у якім заўважаецца «родавае падабенства з тварам гаспадыні, але ўсё тое, што было ў Яноўскай прыемна і люба, тут было агідна да нясцямы». Разлік быў давесці хваравітую дзяўчыну да вар’яцтва. Але Дубатоўк не ўлічыў, што яна ўжо закахалася ў Беларэцкага і каханне абараняе яе.

Сам У. Караткевіч пра сябе любіў казаць: «Я — беларускі Аляксандр Дзюма!» Прытым што любіў наш пісьменнік чытаць і Конан Дойла, і Дзюма.

танныу злодзеямі радавога пракляцця сюжэт твора рухаецца надзвычай хутка. Кожная падзея — вузельчык сюжэта. Прычым некаторыя яго павароты навеяны пэўнымі літаратурнымі аналогіямі. Так, адчуваецца тут падабенства са славутай аповесцю класіка дэтэктывнага жанру Артура Конан Дойла «Сабака Баскервіляў».

У гонар 80-годдзя з дня нараджэння У. Караткевіча Беларускі фонд культуры выдаў на чатырох мовах (беларускай, рускай, украінскай і англійскай) адну з самых папулярных аповесцей аўтара — «Дзікае паляванне карала Стаха».

Уладзімір Караткевіч узнёс праblemu, пра якую ў савецкі час рэдка разважалі, — праblemu залежнасці лёсу чалавека і нават цэлага роду ад паводзін прашчураў, генетычнай наканаванасці. Дзякуючы выкарыс-

танню злодзеямі радавога пракляцця сюжэт твора рухаецца надзвычай хутка. Кожная падзея — вузельчык сюжэта. Прычым некаторыя яго павароты навеяны пэўнымі літаратурнымі аналогіямі. Так, адчуваецца тут падабенства са славутай аповесцю класіка дэтэктывнага жанру Артура Конан Дойла «Сабака Баскервіляў».

1. Якія гістарычныя падзеі пакладзены ў аснову аповесці «Дзікае паляванне карала Стаха»? Як харектарызуецца ў ёй час, у які адбываюцца падзеі ў творы?
2. Ад чыіго імя вядзеца аповед у творы? Ахарактарызуйце апавядальніка (паходжанне, светапогляд, рысы харектару).
3. Які сэнс заключае ў сабе паняцце «дзікае паляванне»? Чаму асабліва настойліва яно ганялася за Беларэцкім? Супраць каго яшчэ было скіравана дзікае паляванне? Як вырашыў выкарыстаць Дубатоўк легенду рода Яноўскіх?
4. Якую професію і чаму выбраў сабе Андрэй Беларэцкі? Як харектарызуюць Беларэцкага адносіны да справы, якую ён абраў? Што найбольш

непакоіць яго ў лёсе тагачаснай Беларусі? Чаму ён называе Беларусь «этнографічным раем»?

5. Апісанне зневядання вобліку Беларэцкага ў творы адсутнічае. Пасправуйце намаляваць яго слоўны партрэт. Раствумачце, чаму ён бачыцца менавіта такім.
6. Паразважайце, ці можна пагадзіцца з думкай Беларэцкага пра Надзею Яноўскую як «замораную шляхцяначку». Слабы ці моцны чалавек Надзея Яноўская? Аргументуйце свае меркаванні, пацвердзіце іх тэкстам.
7. Як вы разумееце назну аповесці і сэнс сімвалічных образаў у творы?
8. Якія проблемы закрануў пісьменнік у аповесці «Дзікае паляванне караля Стаха»? У чым актуальнасць твора?
9. Складзіце спіс (меню) страваў старажытнай беларускай кухні з апісаных у аповесці «Дзікае паляванне караля Стаха». Раскажыце пра стравы, якія гатуюцца ў вашай сям'і на святы. Ці ёсць сярод іх узгаданыя У. Карапткевічам?
10. Разгледзьце на ўклейцы кадры з мастацкага фільма «Дзікае паляванне караля Стаха» (рэж. Валерый Рубінчык). Паразважайце, наколькі вобразы кінагерояў зневяданы адпавядаюць сваім літаратурным прататыпам. Аргументуйце сваю думку.
11. Паглядзіце кінастужку «Дзікае паляванне караля Стаха» (рэж. Валерый Рубінчык). Што ў сюжэце фільма зменена ў параўнанні з аповесцю? Якімі сродкамі перададзена ў кінастужцы атмасфера месца дзеяння? Чаму рэжысёр перанёс падзеі, апісаныя ў творы, гадоў на 20 наперад? Як бы вы знялі фільм па аповесці?
12. Адкажыце на пытанні віктарыны па аповесці У. Карапткевіча «Дзікае паляванне караля Стаха».

Тэорыя літаратуры

Аповесць

Аповесць — апавядальны мастацкі твор, у якім з дапамогай шэрага эпізодаў, больш ці менш разгорнутых апісанняў выяўляеца сутнасць нейкай падзеі, абмалёўваеца станаўленне характару аднаго ці некалькіх дзеяных асоб у іх развіцці.

Аповесць была надзвычай пашыранай яшчэ ў эпоху Сярэдневякоўя ў Індыі, Іране, Кітаі, увогуле па ўсёй Азіі. Прыйшла яна і ў Еўропу, дзе нават створаны ў пачатку XII стагоддзя ў Кіеве летапісны помнік называўся «Аповесць мінульых гадоў».

У сусветнай літаратуре часта не падзяляюць аповесць і раман, там яны называюцца адным словам — *novel*.

Аповесць — твор з адной сюжэтнай лініяй, меншы за раман, але большы за апавяданне. Персанажы дзейнічаюць у пэўных абставінах і ў канкрэтнай прасторы і часе. Акрамя дзеяння герояў, у аповесці многа месца адводзіцца апісанням: партрэтам, рэчам, пейзажу. Дзеянне ў аповесці можа развівацца нетаропка, спакойна, з фіксацыяй розных яркіх, каларытных дэталей, а можа рухацца імкліва, з пастаяннымі нечаканымі паваротамі сюжэта.

У пісьменніка У. Караткевіча ёсьць і тое, і другое, што і робіць яго твор «Дзікае паляванне карала Стаха» такім папулярным.

Уладзімір Караткевіч — майстар дэтэктыўна-прыгодніцкай аповесці і рамана.

У дэтэктыўнай аповесці сюжэт будуецца на крымінальной гісторыі, прычым раскрыццё злачынства з'яўляецца рэалізацыяй канфлікту добра і зла. І заўсёды канфлікт вырашаецца перамогай добра. Так дэтэктыўная літаратура сцвярджае прынцып справядлівасці, якой заўсёды прагне душа чалавека.

Дэтэктыў атрымлівае асабліве распаўсюджанне ў XIX стагоддзі, калі грамадства надзвычай ускладнілася, сувязі паміж людзьмі пашырыліся, паглыбіліся. Не абыходзілася і без крыміналу, бо людзі розныя. З'явілася асаблівая патрэба ў сцвярджэнні магутнасці добра і яго абавязковай перамозе над злом. Гэтым тлумачыцца велізарная папулярнасць дэтэктыўнай літаратуры: чалавеку неабходна такога роду духоўнае сущяшэнне. Відаць, невыпадкова дзеянне аповесці У. Караткевіча адбываецца ў 1880-я гады, якраз у час росквіту дэтэктыўнай літаратуры.

У аповесці «Дзікае паляванне карала Стаха» выкарыстоўваюцца не ўсе класічныя формы дэтэктыўнай літаратуры. Звычайна ў дэтэктыўным творы галоўнымі з'яўляюцца трох персанажы ці групы

персанажаў: ахвяра, злачынец (злачынцы) і сышчык. За стагоддзе развіцця дэтэктыўнай літаратуры ў яе лепшых узорах у ролі сышчыка выступалі паліцэйскі, прыватны дэтэктыў, адвакат, журналіст, святар. У Караткевіча дашукваецца ісціны вучоны. Такім чынам, Уладзімір Караткевіч адным з першых увёў вучонага ў кола раскрыўальнікаў злачынства, і гэта стала наватарствам пісьменніка.

Звычайна ў дэтэктыўных творах фактура дастаткова бедная: асноўная ўвага скіравана на розныя павароты сюжэта, на супрацьстаянне злачынца і ахвяры, злачынца і сышчыка. У Караткевіча велізарнае значэнне маюць дэталі і падрабязнасці: апісанні пейзажу, маёнтка, палаца, адзення, ежы і інш. У выніку аповесць надзвычай пазнавальная ў гістарычным, этнографічным, геаграфічным плане.

Вялікую ўвагу надае У. Караткевіч распрацоўцы харектараў, значна ўзбагачаючы реалістычную палітру твора. Парушае Уладзімір Караткевіч і іншы канон, харектэрны для савецкай дэтэктыўнай літаратуры, дзе канфлікт дабра і зла разгортваецца ў межах супярэчнасцей антаганістычных класаў. У аповесці У. Караткевіча канфлікт у межах аднаго класа, праўда, дэградуючага. І ўсё ж галоўная асаблівасць дэтэктыўнай літаратуры ў творы застаецца — атмасфера таямніцы. Тут ёсць і элемент містыкі, але містычныя загадкі вырашаюцца зусім рацыянальна. А тое, што шукае злачынцу не прафесіянал, які праходзіць праз шматлікія перашкоды і прыгоды, і тое, што дзеянне адбываецца ў дастаткова экзатычнай мясцовасці, і тое, што тут вострая сюжэтная сітуацыя, напружанае дзеянне, робіць твор яшчэ і прыгодніцкім. Увогуле звычайна прыгодніцкі і дэтэктыўны творы суадносяцца па многіх паказчыках.

1. Які твор называецца аповесцю?
2. Акрэсліце асноўныя асаблівасці аповесці як аднаго з відаў літаратуры.
3. Што набліжае аповесць У. Караткевіча «Дзікае паляванне караля Стаха» да класічнай дэтэктыўнай аповесці? Што адрознівае твор ад класічнага дэтэктыва?
4. Чаму аповесць «Дзікае паляванне караля Стаха» можна назваць дэтэктыўна-прыгодніцкай?

Яўгенія Янішчыц

(1948—1988)

◀ *B. Maczeraŭ. Яўгенія Янішчыц*

❓ Прыгадайце, з якімі вершамі паэтэсы вы сустракаліся раней. Якая тэматычная накіраванасць гэтых твораў?

У нашай літаратуры Яўгенію Янішчыц называюць «палеская ластаўка». Гэта апраўдана тым, што «ў творах паэтэса паўстала перад чытачом як пранікнёна-трапяткі і гранічна шчыры лірык, натхнёны любасцю да роднага краю, перш за ўсё беларускага Палесся, дзе нарадзілася, да яго сціплых, працавітых людзей і самой прыроды...» (Дзмітрый Бугаёў).

Нарадзілася Яўгенія Янішчыц 20 лістапада 1948 года ў вёсцы Рудка Пінскага раёна Брэсцкай вобласці ў сялянскай сям'і. Яе маці Марыя Андрэеўна і бацька Іосіф Сцяпанавіч працавалі ў калгасе. Бацька сярод аднавяскоўцаў вылучаўся асаблівым майстэрствам у бондарстве і цялярстве.

Амаль у сем гадоў Яўгенія пайшла ў першы клас мясцовай пачатковай школы. Ужо ў чацвёртым класе напісала свой першы верш, прысвечаны роднай маці, які не захаваўся. Дзяцінства будучай паэтэсы прайшло ў вёсцы Рудка. Працягвала вучобу дзяўчына спачатку ў Мерчицкай восьмігодзцы, а сярэднюю адукацыю набыла ў Парэцкай сярэдняй школе. Незадоўга перад ад'ездам Яўгеніі на вучобу ў Мінск сям'я перабралася ў вёску Веляніца.

Менавіта ў школьнага гады будучая паэтэса і пачала актыўна пісаць вершы. Самы першы твор, прысвечаны Якубу Коласу, яна прачы-

тала на школьнім вечары ў восьмым класе. Вершы шаснаццаі-гадовай дзяўчыны друкаваліся ў пінскай раённай газеце і рэспубліканскіх выданнях. Яўгенія Янішчыц становіцца гонарам школы і сваёй малой радзімы.

13 чэрвеня 1965 года ў газеце «Чырвоная змена» быў надрукаваны верш «У парку танцы...», аўтарства ўказана з памылкай — Жэні Анейшчыц. Праз два тыдні апубліковалі новую падборку вершаў ужо пад прозвішчам Янішчыц.

Значны ўплыў на фарміраванне творчых здольнасцей асобы будучай паэтэсы аказаў яе настаўнік рускай мовы і літаратуры Цудзіла Фёдар Фёдаравіч, «які шмат каго з выпускнікоў Парэцкай сярэдняй школы Пінскага раёна натхніў і блаславіў у філалогію. І нават не верыцца, — з удзячнасцю ўзгадвала ў адным з інтэрв'ю сама паэтэса, — як гэта пад кіраўніцтвам толькі аднаго настаўніка была такая жывая атмасфера ў школе: літаратурны і тэатральны гурткі, выпуск насценнай літаратурнай газеты, выпуск рукапіснага альманаха “Ясельда”, конкурсы на лепшае прачытанне верша, шматлікія літаратурныя вечары, выпуск сатырычных дыяфільмаў — у межах нашага вучнёўскага жыцця».

У 1966 годзе, атрымаўшы атэстат, Яўгенія паступіла на філагічны факультэт Беларускага дзяржаўнага ўніверсітэта. І тут студэнтка пачала друкаваць свае вершы амаль што ў кожным выпуску газеты «Беларускі ўніверсітэт», прымала ўдзел ва Усесаюзнай нарадзе маладых пісьменнікаў у Маскве. У 1970 годзе, калі дзяўчыне споўнілася ўсяго 22 гады, выйшаў яе першы паэтычны зборнік пад назвай **«Снежныя грамніцы»**. Паэтэса таксама была дыпламантам беларускага фестывалю творчасці моладзі, удзельнікам Усесаюзнага фестывалю маладой паэзіі, пераможцам шматлікіх літаратурных конкурсаў, форумаў. І неўзабаве яна становіцца членам Саюза пісьменнікаў БССР.

У 1971 годзе Яўгенія Янішчыц закончыла ўніверсітэт, працавала загадчыцай бібліятэкі, выйшла замуж за беларускага паэта, ваеннага журналіста Сяргея Панізніка. Маладая сям'я пераехала жыць у

Чэхаславакію. Муж службы ў адной з вайсковых часцей, а Яўгенія ўладкавалася тамсама на працу ў бібліятэку. Праз год вярнулася на радзіму, да маці, нарадзіла сына Андрэя. Вярнуўся з Чэхаславакіі муж, жылі на службовай кватэры ў вайсковай часці г. Мінска амаль да разводу.

Пасля разводу ў 1976 годзе Я. Янішчыц уладкавалася ў Мінску, атрымаўшы ўласную кватэру, гадавала сына, працавала літкан-сультантам у «Сельскай газеце», у 1983 годзе стала загадчыкам аддзела паэзіі ў часопісе «Маладосць». У 1981 годзе як адзін з самых таленавітых пісьменнікаў і актыўны грамадскі дзеяч Беларусі ўдзельнічала ў працы XXXVI сесіі Генеральнай Асамблеі Арганізацыі Аб'яднаных Нацый.

З-за збегу многіх прычын у паэтэсы ў апошнія гады дамінавалі песімістычны настрой, дэпрэсія, драматычнае ўспрыняцце жыцця... Яе жыццё трагічна абарвалася 25 лістапада 1988 года.

Пасля смерці паэтэсы на яе радзіме быў створаны і па сёння працуе ў Парэцкай базавай школе Літаратурны музей Яўгеніі Янішчыц, яе імем названа Пінская раённая бібліятэка і вуліца ў Пінску. Па водле паэм і вершаў паэтэсы ў Беларускім паэтычным тэатры аднаго акцёра «Зніч» пад кіраўніцтвам Г. Дзягілевай ставіцца монаспектакль «Прыпадаю да нябёс», а ў Малой зале Белдзяржфілармоніі імя Р. Шырмы — монаспектакль «Ягадны хутар». На шматлікіх конкурсах песні і святочных канцэртах спяваюць песні на слова Яўгеніі Янішчыц. Пра яе знята некалькі дакументальных фільмаў і мноства перадач. Штогод на радзіме паэтэсы праводзяцца дні памяці.

1. Чаму Яўгенію Янішчыц называюць «палеская ластаўка»?
2. Хто і якім чынам паўплываў на станаўленне паэтычнага таленту Я. Янішчыц?
3. Якімі былі інтэрэсы, захапленні «палескай ластаўкі»?
4. Чым адметны прыход паэтэсы ў літаратуру?
5. Пазнаёмцеся з успамінамі беларускіх паэтаў пра Яўгенію Янішчыц. Якія думкі і ўражанні склаліся ў вас ад прачытанага?

Лірыка

Паэзія «палескай ластаўкі» сваімі лірызмам і праніклівай шчырасцю заўсёды прыцягвала да сябе чытача. Застаецца яна папулярнай і ў наш час. Вершы Я. Янішчыц перакладаліся на розныя мовы. За дваццаць гадоў нястомнай працы паэтэсай былі выдадзены паэтычныя зборнікі «Снежныя грамніцы» (1970), «Дзень вечаровы» (1974), «Ясельда» (1978), «На беразе пляча» (1980), «Пара любові і жалю» (1983), «Каліна зімы» (1987). У 1988 годзе выйшаў зборнік выбраных твораў «У шуме жытняга святла», у які вершы падбірала сама Я. Янішчыц.

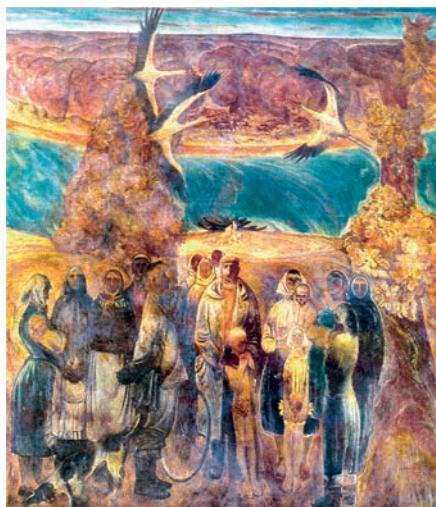
За кнігу «Пара любові і жалю» паэтэса была ўзнагароджана Дзяржаўнай прэміяй БССР імя Янкі Купалы (1986).

Хоць у творчасці Я. Янішчыц пераважае інтymная лірыка, але вялікая колькасць яе вершаў прысвечана роднаму Палессю, яго людзям, іх няпростым лёсам. У паэтычных зборніках аўтаркі шмат вершаў-прысвячэнняў, у якіх адлюстравалася любоў і павага да чалавека, жаданне аддзячыць людзям паэтычным словам.

Многія творы Янішчыц прысвячаны Бацькаўшчыне, казачнай палескай прыродзе, мацярынству, у іх распавядаетца пра герайчнае мінулае і сучаснасць, вясковы і гарадскі поўбыт, сяброўства і інш.

Прыедзь у край мой ціхі,
Тут продкаў галасы,
Тут белыя буслікі
І мудрыя лясы.
Я. Янішчыц.
«Прыедзь у край мой ціхі...»

Інтymная лірыка — вершы, у якіх раскрываецца самае патаемнае, асабістае, сардэчнае, вельмі значнае для існавання лірычнага героя або аўтара.

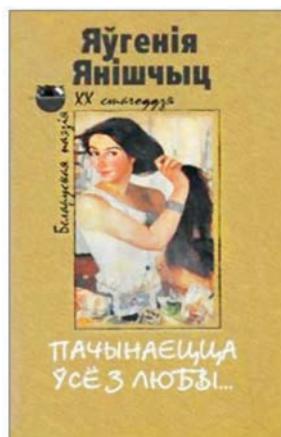
Г. Вашчанка. Маё Палессе ►

Можна нават сказаць, што паэтэса з'яўляеца песняром Палескага краю. Топас Палесся вызначальны ў мастацкім свеце Я. Янішчыц. Ужо з першага зборніка «Снежныя грамніцы» выяўляеца яе любоў да роднай зямлі, роднай вёскі. Вобразы сонца, аблокаў, ракі Ясельды, палёў, сенажаці, квітнеючага саду, кветак становяцца нязменнымі аб'ектамі ранняй лірыкі.

«Снежныя грамніцы» — у гэтых двух півучых слоах, як адзначае Уладзімір Гніламёдаў, пэўны падтэкст. Паводле старажытных павер'яў, «грамніцы» — дзень 15 лютага, калі зіма сустракаеца з вясной; у гэты дзень (ці ў які іншы, «суседні») здараеца, што ў зімовым небе неспадзявана прагрукоча гром. Гром — зімой! Калі яго ніхто не чакае! Гэтаксама нечакана, выклікаўшы здзіўленне, прагучала і песня паэтэсы.

Сутнасць яе паэзіі «...у перакрыжаванні асабістага і грамадскага, побытавага і ўзноўслага, пачуццёвага і роздумнага, эмацыянальнага і рэфлексіўнага, рэалістычнага і метафарычнага — і такіх суадносных пар, якімі можна характарызуваць лірыку Я. Янішчыц, мы выявім нямала» (*Святлана Калядка*).

▲ Вокладка кнігі
Я. Янішчыц
«Пачынаецца
усё з любvi...»

У вершы **«Ты пакліч мяне. Пазаві...»** шчырая і з адкрытай душой лірычная герайнія не забываеца пра родны край, у якім і «хмельныя травы», і прыручаныя салаўі. Але пейзажная ідылія — гэта другі план твора. Гераіня бярэ на сябе смеласць адразу папярэдзіць чытача:

І тады душой не крыві
На дарозе жыцця шырокай.
Пачынаецца ўсё з любvi —
Першы поспех і першыя крокі.

Як бачым, першапачаткова ўзнікае ўяўленне, што герайнія мае пэўныя жыццёвыя вопыты, аднак вядома, што твор быў напісаны Яўгеніяй Янішчыц у школьнія гады. Магчыма, такі юнацкі максімалізм і катэгарычнасць у выказваннях выкліканы жаданнем ператварыць ва

ўласныя маральныя правілы веды пра свет і чалавека, яшчэ не перажытыя, а хутчэй набытыя з кніг, напрыклад:

Ты пакліч мяне. Пазаві.
Сто дарог за маймі плячыма.
Пачынаецца ўсё з любві,
А інакш і жыць немагчыма.

Чытач згаджаецца з пазіцыяй аўтара-рамантыка, давярае яму і не заўважае гэтай катэгарычнасці.

Верш цалкам метафарычны (гэта і дарога жыцця, і першыя крокі, і прырученая салаўі), аднак сэнсавая нагрузкa прыпадае на слоўны-рэфэрэн «пачынаецца ўсё з любві». У творы яны гучаць чатыры разы. Так лірычная герайня сцвярджае адзін з галоўных прынцыпаў быцця, які набывае філасофскую аргументаванасць, — усё пачынаецца з любві: «нават самая простая ява», «першы поспех і першыя крокі», дзякуючы ёй «приручаюцца салаўі» і «змяняюцца краявіды».

У сваім эмацыянальным і шчырым маналогу паэтэса-школьніца ўдала выкарыстала эпітэты «хмельныя травы», «шырокая дарога жыцця», гіпербалу «сто дарог за маймі плячыма», якія дапамагаюць глубока раскрыць яе рамантычную ўзнёсласць, роздумнасць.

У вершы «Ты пакліч мяне. Пазаві...» мы можам назіраць за першымі праявамі эмацыянальнай рэфлексіі¹, што адлюстроўваюць сутнасць яе светаўспрымання, якая ў захопленым, «усеабдымным» адкрыцці свету, і кіруюць нараджэннем вершаў.

Паэтэса разважае пра творчыя дарогі, пра прыярытэты ў паэзіі ў вершы «**Чаму ніколі не баюся я...**», які таксама быў змешчаны ў дэбютным зборніку. У невялікім паэтычным маналогу-медытациі² Я. Янішчыц выяўляе сябе ўзнёслым рамантыкам, адухоўленым ідэяй сваёй еднасці з Радзімай:

Ёсць у мяне зялёная
зямля,
Яна магутней слабасці і смерці.

¹ Эмацыянальная рэфлэксія — аналіз аўтарам сваіх думак і перажыванняў, які суправаджаецца выказваннем пэўных эмоцый і абумоўлены імі.

² Медытация — развагі і роздумы аўтара пра сябе, уласны стан, настрой, паглыбленасць у сябе.

«Зялёная зямля» для Яўгеніі Янішчыц з'яўляецца не толькі крыніцай натхнення, але і тым апірышчам, якое ніколі не здрадзіць чалавеку, ніколі не пакіне яго ў складаных абставінах. «У кантэксце матыву любві да роднай зямлі, — зазначае даследчык яе творчасці Мікола Мішчанчук, — у вершы паўстае і матыву любві да працы як яе выніку». Любоў да роднай зямлі ў аўтара не толькі адуходзеная, але і матэрыйлізаваная ў вобразе-сімвале мазалёў на руках:

Ёсць у мяне на пальцах
мазалі —
Таксама ад любові да зямлі.

Менавіта фізічная праца, як сцвярджала паэтэса, дае чалавеку магчымасць яскрава адчуць і зразумець гэтую повязь з роднай зямллёю.

Структура твора простая: пачынаецца з пытання да сябе, у якім фіксуецца прадмет размовы — «Чаму ніколі не баюся я // Апусташэння галавы і сэрца?», і ўтрымлівае аўтарскі аргументаваны адказ з шасці радкоў. У іх Я. Янішчыц імкненне асэнсаваць жыццёвую і творчую непарыўнасць з родным краем.

Трапна заўважыў Мікола Мішчанчук: «Верш сведчыць пра ўменне Яўгеніі Янішчыц ужо ў ранні перыяд творчасці стрымліваць пачуцці, асэнсоўваць іх і прыводзіць у стройную сістэму ўдумлівай і шчырай разважлівасцю».

Цікавымі сімвалічнымі дэталямі з вясковага дзяцінства насычаны верш **«Не воблака, а праста аблачынка...»**. У маналогу з васьмі радкоў Я. Янішчыц з лёгкім і ледзь прыкметным сумам па мінульым нібы вяртаецца ва ўспамінах да разнастайных вобразаў: аблачынак, якія ўвасабляюць сабой пару светлага і бесклапотнага юнацтва, «і лета, і зімы», якія аднолькава радасна ўспрымаліся шчаслівай дзяўчынкай. У творы прысутнічае і вобраз кладкі. Звычайна ў літаратуразнаўстве яна сімвалізуе сабою спалучэнне двух светаў — у нашым выпадку пары дзяцінства і сталасці.

Цэнтральным у творы з'яўляецца і вобраз вясёлай дзяўчынкі:

...яшчэ бяжыць дзяўчынка
Па кладцы той, якой даўно няма.

Паэтэса паравоўнаўвае яе з лёгкім матыльком і загадкавай аблачынкай, сімваламі лёгкасці і нязмушанасці ў жыццёвай прасторы. Дзяўчынка з мінулага — гэта не толькі сімвал незваротнага бесклапотнага дзяцінства, у гэтым вобразе знайшлі ўласабленне іншыя адносіны да свету, у якіх выяўляліся смех і журба ў адзінстве і непадзельнасці, лёгка пераходзячы адно ў другое. Аўтар добра ўсведамляе, што тое, чым жыла, што вельмі хочаща захаваць у сабе, у творчасці, беззваротна сышло, растала ў мінульым, а таму «яшчэ бяжыць дзяўчынка па кладцы» толькі ва ўспамінах. Паэтэса ўсміхаецца, згадваючы гэту светлую, акрыленую, летуценную дзяўчынку, бо яе час у паэзіі сыншоў, дзіцячая бесклапотнасць успрымаецца са шкадаваннем беззваротнай страты; жыццё патрабавала выяўлення іншых настроў, перажыванняў, і яны прыйшлі ў творчасць Я. Янішчыц.

Адчуваннем болю і радасці жыцця, іх пастаяннага змагання прасякнуты верш **«Любоў мая...»**. Лірычная герайня, не зважаючы на дасягненні сучаснай цывілізацыі, зноў у думках нібы пералічае яшчэ раз тое, што для яе з'яўляецца сапраўднымі каштоўнасцямі:

...Любоў мая, ты песня, і маркота,
І спелы бор, і вольны гон ракі.

У вершы называецца шмат прадметаў, рэалій з жыцця чалавека, што ўваходзяць у развагі Яўгеніі Янішчыц пра сутнасць чалавечага існавання, у якім суіснуюць побач «песня і маркота», «лісток і снегапад», сумная скрыпка і вясёлыя цымбалы. Антанімічныя вобразы ёсць і ў апошняй страфе, бо спевы віхру, апалага лістка, «курганняў і ўдоў» (звернем увагу на трагічны пафас гэтых образаў) саступаюць месца вясельнай мелодыі, жывому, сучаснаму жыццю:

Пяе віхор, пяе лісток апалы,
Пяе зямля курганняў і ўдоў.
Любоў мая, ты скрыпка і цымбалы,
І шаргункі¹ — над грывамі гадоў.

▲ Малюнак
Віталя Дударэнкі

¹ Шаргункі — бомы, званочки.

«Твор, — зазначае крытык Мікола Мішчанчук, — пабудаваны на прынцыпе парайонання, супрацьпастаўлення з’яў змрочных (“балючы век”, снегапад раннай восенню, “усё вастрэй — радні маёй прагалы”, “агенъчык дрогкі з маміных акон”, “пяе зямля курганняў і ўдоў”) і светлых (любоў, песня, спелы бор, вольны гон ракі, у душы спявае скрыпка “на блаславёны лад”, звіняць вясельныя цымбалы і “жаркім вокам гляне ў сэрца конь”»). Адзначым удалыя эпітэты ў вершы: «спелы бор», «вольны гон ракі», «балючы век», «жаркае вока вясельнага шкла», «агенъчык дрогкі акон маці»; адсутнасць злучнікаў паміж сказамі, якія толькі запавольвалі б рух думкі, і перавагу назыўных і проста лаканічных сінтаксічных канструкцый («балючы век», «пяе віхор», і «шаргункі — над грывамі гадоў»).

І ёсё ж на яе зямлі ёсё пяе: і скрыпка, і зямля курганняў, — паэтэса чуе гэтыя спевы, імкненцца іх зафіксаваць у вершах. Гэта дае сэнс яе творчым пошукам — адлюстраваць прыгажосць зямнога жыцця ва ўсіх яго супярэчнасцях.

Настрой і пафас вершаў Яўгеніі Янішчыц вызначаюцца разнастайнасцю: мы рухаемся ад мажорнага, радаснага да сумнага, трывожнага, як, відаць, гэта адбывалася і ў жыцці паятэсы.

1. Якія тэмы і вобразы знайшлі адлюстраванне ў вершах паятэсы?
2. Адшукайце сродкі мастацкай выразнасці ў вершах Яўгеніі Янішчыц. Як яны садзейнічаюць раскрыццю аўтарскай задумы?
3. Выканайце творчае заданне «Лірычнае “я” Яўгеніі Янішчыц».
4. Вызначце ў вершы «Не воблака, а проста аблачынка...» вобразы-сімвалы. Як яны дапамагаюць раскрыць ідэйны змест твора?
5. Да чаго заклікае аўтар сваім вершам «Чаму ніколі не баюся я...»? Знайдзіце ў творы радкі, дзе асабліва ярка выражана гэта думка.
6. Якую ролю ў вершы «Ты пакліч мяне. Пазаві...» адигryвае пайтор аднаго і таго ж сказа? Чаму паэтэса глыбока пераканана ў tym, што «пачынаецца ёсё з любві»? Які сэнс яна ўкладвае ў слова «любоў»?
7. Як трэба чытаць верш «Ты пакліч мяне. Пазаві...»: гучна і пафасна ці ўдумліва і разважліва? Вывучыце верш на памяць.
8. Узгадайце па памяці верш «Ты пакліч мяне. Пазаві...» і запоўніце пропускі, выбраўшы патрэбныя слова з прапанаванага пераліку (трэнажор па вершы Яўгеніі Янішчыц «Ты пакліч мяне. Пазаві...»).

9. Якой паўстае асоба паэтэсы ў вершах? Падрыхтуйце водгук на адзін з іх.

Пастарайцеся перадаць сваё захапленне вершам, раскрыць сакрэт яго маствацкай дасканаласці і растлумачыць, чаму ён вам спадабаўся.

10. Разгледзьце маствацкае палатно Гаўрылы Вашчанкі «Маё Палессе». Як карціна суадносіцца з вершамі Яўгеніі Янішчыц? Якое месца ў творчасці паэтэсы займае тэма малой радзімы? Паразважайце, што для вас значыць малая радзіма.

11. Паспрабуйце напісаць верш пра каханне па апорных рыфмах, узятых з верша Я. Янішчыц:

- ... слоў
- ... мята
- ... любой
- ... адплата

Параўнайце свае варыянты з творам паэтэсы, змешчаным у Дадатку. Якой паўстае з верша лірычная герайня? Чаму твор не мае назвы?

Паўтарэнне і падагульненне вывучанага за год

Дараія сябры!

Навучальны год амаль скончыўся... Прапануем вам перагарнуць апошнія старонкі кнігі і выбраць сабе заданне па душы: ці падумаць над крыжаванкамі ў кампаніі сяброў-аднадумцаў, ці прајаўіць творчыя здольнасці, адказваючы на зймальныя пытанні. Не забыліся мы і пра аматараў камп'ютараў: свае ўменні вы зможаце прадэманстраваць, узяўшы ўдзел у конкурсі презентацый і відэаролікаў.

1. Якія жыццёвыя ўрокі вы атрымалі пасля знаёмства з літаратурнымі творамі? Якія думкі пра сябе і жыццё выклікалі ў вас прачытаныя творы? Прыгадайце самыя павучальныя эпізоды з іх.

2. Ян Скрыган пісаў: «Мы часта самі адчувалі, што адной кнігі мы не можам дачытаць, а другая чытаецца лёгка, ад яе нельга адравацца...» Які з прачытаных у IX класе твораў захапіў вас? Чаму?

3. Паразважайце, чаму літаратуру называюць чалавеказнаўствам. Якімі, у вашым уяўленні, павінны быць адносіны паміж людзьмі: паміж бацькамі і дзецьмі, вучнямі ў класе, супрацоўнікамі ў калектыве? Як дапамаглі вам зразумець гэту ісціну прачытаныя творы?

4. Хто з літаратурных герояў вас найбольш уразіў і чаму? Якія іх рысы і якасці вы хацелі б выхаваць у сабе?

5. Паспрабуйце стварыць сваю стужку часу, выбіраючы толькі тыя факты, якія вы лічыце галоўнымі, гаворачы пра жыццё любімага пісьменніка. Звярніцеся да падказкі ў вучэбным дапаможніку.

6. Як вядома, паведамленні ў адной з папулярных сацыяльных сетак — Twitter — не могуць быць большымі за 280 сімвалаў. Сярод

яе карыстальнікаў распаўсюдзілася мода — «згарнуць» змест літаратурнага твора да памеру паведамлення ў Twitter. Уявіце, што вам прапанавалі падтрымаць сусветны трэнд. Паспрабуйце перадаць у 280 сімвалах змест прачытанага ў IX класе твора так, каб зацікавіць ім вучняў — патэнцыяльных чытачоў.

7. Распытайце сваіх аднакласнікаў пра тое, што яны любяць чытаць. Запоўніце ў сыштку табліцу «Чытацкія інтарэсы».

Газеты, часопісы	Навукова- папулярная літаратура	Мастацкая літаратура	Вершы	Нешта іншае
				Укажыце, што менавіта

8. Прачытайце выказванні вядомых беларускіх дзеячаў літаратуры і культуры. Вызначце, пра што гаворыцца ў кожнай цытаце, і выкажыце свае адносіны да сказанага. Падрыхтуйце невялікае вуснае выказванне, уключыўшы ў яго адну з цытат.

«Чытаць — гэта і праца, і свята...» (*Янка Брыль*).

«Новую кнігу ты ў рукі бярэш — і адгукаецца рэхам: Скарыйна...» (*Юрась Свірка*).

«Не пакідайце ж мовы нашай беларускай, каб не ўмёрлі!» (*Францішак Багушэвіч*).

«Жывеш не вечна, чалавек. Перажыві ж у момант век! Жыві і цэльнасці шукай. Аб шыраце духоўнай дбай» (*Максім Багдановіч*).

«Я — беларус, я ганаруся, што маю гэтае імя» (*Ніл Гілевіч*).

«Будучы далёка ад дому, вельмі хораша бачыцца на планеце сваё роднае» (*Янка Брыль*).

«Гадуйцеся на чытанні класікаў і ўдыхайце свежае паветра народнай паэзіі, пазнавайце прыгажосць гэтай паэзіі...» (*Максім Гарэцкі*).

9. Нашу краіну часта называюць чытаючай краінай. І на самай справе, кніга ў нас узніята на п'едэстал гонару.

Уявіце, што вам даручана распрацаваць праект скульптуры юных чытачоў ХХІ стагоддзя. Магчыма, герой гэтай кампазіцыі будуць трymаць у руках не папяровыя фаліянты, а электронныя кнігі («чыталкі») і планшэты. Пафантазіруйце! З дапамогай слоўнага малюнка і яго абгрунтавання падмацуйце свае ўяўленні. Паразважайце, ці здолее электронная кніга замяніць папяровую кнігу.

 10. Разгадайце аўдыякрыжаванку «Песні на слова беларускіх паэтаў».

11. Уявіце, што вам трэба звярнуцца да чытачоў — вучняў VIII класа. Падрыхтуйцесь да выступлення на тэму «Твор, які б я раіў (раіла) прачытаць...» або «Твор, які дапамог мне лепш разабрацца ў сабе».

Паспрабуйце падрыхтаваць буктрэйлер — кароткі (на 2-3 хвіліны) відэаролік, які расказвае пра гэты твор. Або прарэкламуйце твор, які вам спадабаўся.

Нашы праекты

Тэмы праектаў (на выбар вучня)

 Летнія канікулы паклічуць вас у падарожжа па родным краі, па літаратурных мясцінах Беларусі. Каб кожны з вас мог арыентавацца ў літаратурнай вандроўцы, рэкамендуем распрацаваць карту (маршрут).

А пакуль самы час выправіцца ў падарожжа па Беларусі шляхамі Напалеона Орды. Разгледзьце на форзацы 2 мастацкія замалёўкі, выкананыя Напалеонам Ордай. У чым іх гістарычнае каштоўнасць?

1. Падрыхтуйце індывидуальна ці ў групах праект¹ «Літаратурная карта малой радзімы». Пазначце на ёй месцы нараджэння пісьменнікаў-землякоў, памятныя мясціны. Па магчымасці, зрабіце сэлфі на фоне аб'ектаў, якія вам спадабаліся, размясціце іх на карце.

2. Групавы (калектыўны) праект «Мая літаратурная радзіма (Случчына, Чэрвеньшчына, Піншчына, Валожыншчына...)».

У праекце могуць быць раскрыты наступныя тэмы:

1. Літаратурная карта рэгіёна.
2. Пісьменнікі-землякі.
3. Людзі, якія сустракаліся, добра ведалі пісьменніка, іх успаміны (пры магчымасці ўзяць інтэрв'ю).
4. Прататыпы літаратурных герояў з ліку землякоў.
5. Мясціны, звязаныя са знакамітымі пісьменнікамі.
6. Родныя мясціны, апісаныя ў творах мастацкай літаратуры.
7. Рэгіянальныя літаратурныя аб'яднанні.
8. Літаратура і іншыя творы мастацтва (жывапіс, музыка).
9. Мясцовыя музеі.

¹ Значнасць працы надасць мультымедыйная презентацыя або відэофільм.

Слоўнік літаратуразнаўчых тэрмінаў

Алегорыя (грэч. *allos* — ‘іншы’ і *agoreuo* — ‘гавару’) — іншасказальнае адлюстрраванне прадмета ці з’явы праз вобразы, якія маюць пераносны сэнс.

Амфібрáхій — трохскладовая стапа з націскам на другім (сярэднім) складзе.

Апавядáльнік — 1) пісьменнік, аўтар апавяданняў (рус. *рассказчик*); 2) асоба, якая вядзе ў творы аповед (рус. *повествователь*).

Апавядáнне (рус. *рассказ*) — невялікі эпічны твор, у якім вядзецца гаворка, як правіла, пра нейкі адзін вызначальны жыщёвы выпадак.

Апóвед (рус. *повествование*) — расказ у мастацкім творы пра пэўныя падзеі, з’явы, прадметы рэчаіснасці. У аповед уваходзяць апісанне, выяўленне дзеяння ў часе і просторы, аўтарскія развагі, няўласна-простая мова персанажаў (апрача іх маналогаў і дыялогаў).

Апóвесcь — апавядальны мастацкі твор з адной сюжэтнай лініяй, у якім з дапамогай шэрага эпізодаў, больш ці менш разгорнутых апісанняў выяўляецца сутнасць нейкай падзеі, абмалёўваецца станаўленне харектару аднаго ці некалькіх дзейных асоб у іх развіцці.

Балáда (фр. *ballade*, ад праванс. *balada* — ‘танцевальная песня’) — драматычна напружены, сюжэтны ліра-эпічны верш казачна-фантастычнага, легендарна-гістарычнага ці герайчнага зместу.

Бурлéск (фр. *burlesque*, ад іт. *burlesco* — ‘жартойны’, ад *burla* — ‘жарт’) — жанр сатырычнай паэзіі, заснаваны на несупадзенні сутнасці і формы выказвання. З аднаго боку, пра высокое, узвышанае гаворыцца наўмысна будзённа, падчас нават груба, вульгарна (травесційны бурлеск); з другога боку, самыя будзённыя з’явы, рэчы апісваюцца высокім стылем, з патэтыкай, пафасам.

Вадэвіль — невялікі, аднаактавы камедыйны твор з займальнай інтыгай, анекдатычным парадаксальным сюжэтам, песнямі-куплетамі, часам танцамі.

Верлібр, або **свабодны верш** (фр. *vers libre*), — бязрыфменны верш, рытм якога ўзнікае ў выніку паўтарэння вершаваных радкоў як аднатыпных інтанацыйна-сэнсавых адзінстваў. Гэта аднатыпнасць ствараецца аднолькавымі словамі на пэўных месцах (звычайна на пачатку радкоў) ці іх марфалагічнымі формамі, падобнымі сінтаксічнымі канструкцыямі, гукаспалучэннямі, націскамі на пэўных месцах у радках (лічачы з іх пачатку). Пачынальнікам верлібра ў беларускай паэзіі з'яўляецца М. Багдановіч. У Максіма Танка верлібр стаў адным з асноўных відаў верша.

Вέчныя вóбразы — гл. **Літаратура**.

Вéчныя тéмы — гл. **Літаратура**.

Гекzáметр (грэч. *hexametron* — ‘шасцімернік’, ад *hex* — ‘шэсць’ і *metron* — ‘мера’) — запазычаны з античнай паэзіі вершаваны памер, шасцістопны дактыль з усечанай на адзін склад шостай стапой.

Градáцыя (лац. *gradatio* — ‘паступовае павышэнне, узмацненне’) — стылістычная фігура, паводле якой словаў ці выразы размяшчаюцца з нарастаннем (аслабленнем) іх эмацыянальна-сэнсавай выразнасці. Градацыю, у прыватнасці, ужыў У. Караткевіч у вершы «Беларуская песня»: *Ты — наш сцяг, што нікому, нікому, на свеце нікому // Не дамо абсмияць, апаганіць, забыць ці мячом зваяваць*.

Грамадзянскасць літаратúры — выяўленне ў ёй і праз яе актуальных, грамадска значных праблем часу (палітычных, сацыяльных, маральных).

Гратэск (фр. *grotesque* — ‘незвычайны, смешны’, ад італ. *grotta* — ‘гrot’) — паэтычны троп, а таксама мастацкі прыём асэнсавання рэчаіснасці, які заключаецца ў парушэнні сапраўдных форм і памераў рэчаў і прадметаў, у спалученні рэальнага з фантастычным, трагічнага са смешным, у наўмысным перабольшанні ці змяншэнні з'яў рэчаіснасці.

Гуманізм у літаратúры (ад лац. *humanus* — ‘чалавечы, чалавечны’) — ідэі і матывы чалавекалюбства, чалавечнасці ў літаратурнай творчасці.

Жанр літаратурны (фр. *genre* — ‘род, від’) — тып мастацкага твора ў адзінстве зместу і формы з уласцівымі толькі яму сэнсавымі і стылістичнымі прыметамі. Першапачатковымі ў гісторыі літаратуры, тады яшчэ вуснай, фальклорнай, былі **жанры эпасу**: эпапея, быліна, дума, сказ, гутарка, казка, легенда. На пісьмовым этапе развіцця мастацтва слова да іх далучыліся іншыя **жанры** (раман, аповесць, апавяданне, нарыс, эсэ, фельетон, памфлет, гумарэска і інш.). Што да **жанраў драмы**, то вылучаюць трагедыю, камедыю і драму. Найшырэйшы жанравы дыяпазон у лірыцы. Сярод **жанраў лірыкі** традыцыйна вылучаюцца вершы грамадзянскія, пейзажныя, філасофскія, інтymныя. Да важнейших лірычных жанраў адносяцца верш, песня, раманс, гімн, элегія і інш.

Жанры драмы — гл. **Жанр літаратурны**.

Жанры лірыкі — гл. **Жанр літаратурны**.

Жанры эпасу — гл. **Жанр літаратурны**.

Жыціе, або агіяграфія (ад грэч. *hagios* — ‘святы’ і *grapho* — ‘пішу’), — старажытны апавед пра жыццё святога.

Змест твора — паняцце, якое паказвае, што выяўляеца ў літаратурным творы (ідэйна асэнсаваныя, эстэтычна асвоеныя жыццёвыя падзеі, з'явы, у тым ліку думкі, пачуцці і г. д.).

Ідэя мастацкага твора (ад грэч. *idea* — ‘ідэя, першавобраз, ідэал’) — асноўная думка, увасобленая ва ўсёй сістэме вобразнага ладу літаратурнага твора. У вялікіх па аб'ёме творах (эпапеях, раманах, аповесцях, паэмах) можа быць шэраг ідэй, якія падначалены галоўнай ідэі твора. У такім выпадку гэта кола ідэй называюць *ідэйным зместам* літаратурнага твора.

Інтymная лірыка — вершы, у якіх раскрываецца самае патаемнае, асабістое, сардэчнае, вельмі значнае для існавання лірычнага героя або аўтара. Творы пра каханне, сяброўства і складаныя адносіны паміж людзьмі толькі частка гэтай лірыкі.

Кірунак літаратурны — гл. **Метад мастацкі**.

Лётапіс — гісторыка-літаратурны твор з апісаннем падзей па гадах.

Ліра-эпас — гл. **Род літаратурны**.

Лірыка (ад грэч. *lyrikos* — ‘той, хто спявае пад гукі ліры; музичны; хвалюючы’) — адзін з трох родаў літаратуры, які паказвае

рэчаіснасць праз суб'ектыўнае выяўленне пачуццяў, перажыванняў аўтара, яго лірычнага героя.

Лірычны герой, або **лірычнае «я»**, — індывідуалізаваны і тыпізаваны вобраз асобы, рысы якой паўстаюць літаральна з усіх лірычных твораў паэта.

Літаратура (лац. *litteratura* — ‘напісанае, рукапіс’, ад *littera* — ‘літара’) — адзін з відаў мастацтва, слоўна-вобразная мастацкая творчасць. Прыгожае пісьменства, пачаўшыся з фальклору, на працягу многіх тысячагоддзяў прайшло праз розныя мастацкія метады, распрацавала многія тэмы, літаратурныя віды і жанры, стварыла вялікую колькасць літаратурных вобразаў. Асобныя тэмы, якія паўтараюцца ў літаратуры розных народаў і эпох, выяўляюць вечныя каштоўнасці і называюцца **вечнымі** (тэмы кахання, сямейных узаемадносін, сяброўства і інш.). Некаторыя найвыдатнейшыя мастацкія вобразы (Праметэй, Дон Жуан, Гамлет, Фаўст і інш.) паўтараюцца ў розных нацыянальных літаратурах і таксама становяцца **вечнымі вобразамі**.

Мемуарыст — аўтар успамінаў, мемуараў.

Мéтад мастáцкі (ад грэч. *methodos* — ‘шлях даследавання, тэорыя, вучэнне’) — сістэма гістарычна абумоўленых творчых прынцыпаў, якімі мастакі, блізкія па сваіх ідэйна-мастацкіх пазіцыях, кіруюцца пры адборы, абагульненні і ацэнцы жыццёвых з’яў. Звычайна метад мастацкі (у літаратуразнаўстве яго часам называюць **напрамкам (кірункам) літаратурным**) адначасова выяўляецца ў розных відах мастацтва слова (паэзія, проза, драматургія), нават у розных відах мастацтва (літаратура, жывапіс, архітэктура і інш.). У мастацтве, у тым ліку ў літаратуры, гістарычна змяняліся, а падчас суседнічалі розныя метады мастацкія: барока, класіцызм, сэнтыменталізм, рамантызм, рэалізм, мадэрнізм.

Міф (ад грэч. *mythos* — ‘апавяданне, байка, паданне’) — паданне пра асобныя персаніфікованыя ці проста адухоўленыя аб'екты і з’явы прыроды (дрэва, кветка, возера, планета, навальніца, гром і г. д.), пра багоў, герояў, дэманалагічных істот (русалак, лесавікоў, палевікоў, дамавікоў і інш.), у якіх увасобіліся ідэалістычныя ўяўленні старажытнага чалавека пра навакольны свет.

Напрáмак літаратúрны — гл. Метад мастацкі.

Народнасць літаратуры — праўдзівасць, шырыня і глыбіня выяўлення важных для народа з’яў рэчаінасці ў святле перадавых для свайго часу грамадскіх ідэалаў.

Падтэкст — глыбінны, прыхаваны сэнс якога-небудзь выказвання ці твора ў цэлым. Падтэкст ляжыць у аснове эзопавай мовы, іроніі, аллегорыі, без яго нельга ўяўіць байку, прытчу.

Пародыя (грэч. *parodia* — ‘песня навыварат’) — жанр сатырычнай літаратуры, заснаваны на карыкатурным перайманні стылёвых рыс нейкага твора, творчай манеры асобнага аўтара ці літаратурнага напрамку.

Пáфас (ад грэч. *pathos* — ‘пачуццё, натхненне, жарсць’) — ідэйна-эмацыянальная накіраванасць літаратурнага твора, што выяўляе спецыфіку мастацкага зместу ў сукупнасці ўсіх яго кампанентаў.

Паэма (грэч. *poieita*, ад *poieo* — ‘твару’) — значны па сваім памеры вершаваны твор, у якім важныя праблемы рэчаінасці раскрываюцца адначасова эпічнымі (наяўнасць у творы сюжэта, персанажаў) і лірычнымі (вобраз лірычнага героя, шматлікія лірычныя адступленні і інш.) сродкамі.

Пенталогія — структурна-кампазіцыйная форма з пяці асобных твораў (аповесцей, раманаў), аб’яднаных адным сюжэтам і агульнымі героямі. Да такіх твораў адносіцца «Трывожнае шчасце» І. Шамякіна.

Пентаметр (грэч. *pentámetros* — ад *pente* — ‘пяць’ і *metron* — ‘мера’) — запазычаны з антычнай паэзіі вершаваны памер, шасцістопны дактыль з цэзурай пасля трэцяй стапы і ўсечанымі на два склады трэцяй і шостай стопамі. Ужываўся толькі разам з гекзаметрам, утвараючы элегічны двуверш.

Персаніфікацыя (ад лац. *persona* — ‘асоба’ і *facio* — ‘раблю’) — наданне чалавечых уласцівасцей асобным рэчам, предметам, з’явам прыроды. Часам у гэтым значэнні ўжываецца тэрмін «увасаблённе».

Прадмóва — жанр публіцыстыкі, невялікі тэкст, які ў друку папярэднічае асобным навукова-документальнym і мастацкім творам.

Прататып — рэальная асoba, рысы характару, жыццё або асобныя ўчынкі якой паслужылі пісьменніку асновай для створанага ім вобраза літаратурнага.

Псіхалагізм у літаратуры — скрупулёзнае, яскравае выяўленне пісьменнікам унутранага душэўнага стану вобраза-персанажа.

Пуáнт (фр. *pointe* — ‘ваstryё, востры канец’) — нечаканая, рэзкая канцоўка твора, якая выяўляеца найчасцей у дасціпнай, афарыстычнай форме.

Публіцыстыка (ад лац. *publicus* — ‘грамадскі’) — сукупнасць твораў, якія знаходзяцца на памежжы грамадска-палітычнай і мастацкай літаратуры і аб’ядноўваюць выказванні на актуальныя для пэўнага часу сацыяльна-палітычныя або грамадска-культурныя тэмы.

Рамантызм (фр. *romantisme*) — метад мастацкі, які ў канцы XVIII стагоддзя ўзнік у Заходняй Еўропе (Германія, Англія, Францыя), а затым у першай палове XIX стагоддзя пашырыўся ў літаратуры сусветнай. На месца культу розуму, перавагі калектыўнага над індывідуальным, чым характарызуецца **класіцызм**, ён паставіў культ пачуцця, арыентацыю на сярэдневяковую культуру, прынцып індывідуальнасці, самабытнасці творчасці, перавагу ідэальнага над рэальным. Пісьменнікі-рамантыкі ў сваёй творчасці адстойвалі нацыянальныя традыцыі, мову, культуру, фальклор. Беларусь з’явілася родапачынальніцай рамантызму не толькі ў сваёй уласнай, але — праз творчасць А. Міцкевіча (балады «Свіцязянка», «Рыбка», паэма «Гражына» і інш.) — і ў польскай літаратуре. Рамантызм яскрава выявіўся ў «Шляхціцы Завальні» Я. Баршчэўскага. Рамантызм прывёў да нацыянальнага фальклору, мовы, нацыянальнай тэматыкі і першага класіка новай беларускай літаратуры — В. Дуніна-Марцінкевіча («Вечарніцы», «Швароўскія дажынкі», «Травіца брат-сястрыца» і інш.). Рамантызм у многім абумовіў спецыфіку творчасці беларускіх пісьменнікаў нават пачатку XX стагоддзя (Янка Купала, Якуб Колас, М. Багдановіч і інш.).

Рамантычны герой — выключная асона, з асаблівымі пачуццямі-жárсцямі.

Род літаратуры — самая агульная катэгорыя ў класіфікацыі літаратурных твораў, спосаб выяўлення рэчаіннасці літаратурай. Існуюць тры роды: эпас, лірыка і драма. Яны адразніваюцца прадметам паказу (падзея — у эпесе, пачуццё — у лірыцы, дзеянне — у драме), спосабам паказу (пераважна празаічная мова — у эпесе,

вершаваная — у лірыцы, дыялагічна — у драме), а таксама судносінамі пісьменніка з тым, што паказваецца (эпік (празаік) знаходзіцца збоку ад падзея, пра якія апавядает; лірык выяўляе пачуцці праз суб'ектыўнае «я»; драматурга ў творы не відаць, харктарап дзеяння вызначаюць дзеянныя асобы). Паміж рознымі літаратурнымі родамі існуе цесная сувязь. У некаторых творах яна настолькі адчувальная, што гаворка можа ісці пра ліра-эпас як своеасабліве міжродавае ўтварэнне (паэма, байка, балада). Усе роды паводле некаторых фармальных прымет (аб'ём твора, колькасць у ім сюжэтных ліній, харктарап пафасу і інш.) дзеляцца на жанры літаратурныя (эпас, напрыклад, — на раман, аповесць, апавяданне і інш.; драма — на камедью, трагедью і драму; лірыка — на верш і песню).

Рыйміка-інтанацыйны лад вέрша — гукавая (інтанацыйная) адметнасць вершаванага твора, якая залежыць ад яго рыймічных асаблівасцей і выяўляецца пры чытанні верша ўслых.

Рыфмоўка — размяшчэнне рыфм у радках вершаванага твора. Рыфмоўка харктарапызуецца месцам і колькасцю зарыфмаваных слоў. Па месцы канцавых рыфм рыфмоўка чатырохрадкоўя можа быць *сумежнай (аабб), перакрыжаванай (абаб), апаясной, або кальцавой (абба)*.

Санéт (іт. *sonetto*, ад *sonare* — ‘гучаць, звінець’) — 14-радковы верш, які складаецца з двух чатырохрадкоўя і двух трохрадкоўя, напісаных пяці-, радзей чатырох- ці шасцістопным ямбам з рыфмоўкай *абба абба ввг ддг* ці *абаб абаб ввг ддг*.

Стыль (ад грэч. *stylos* — ‘грыфель для пісання’) — ідэйна-мастацкая своеасаблівасць твора або ўсёй творчасці пісьменніка. З’яўляючыся канкрэтным увасабленнем адзінства зместу і формы, выяўляецца ў тым, пра што (ідэі, праблемы, матывы, пафас) і як (срэдкі мастацкія) піша пісьменнік. Пісьменнікі, блізкія па сваім стылі, у межах аднаго літаратурнага напрамку могуць ствараць стылёвую плынь. Часам тэрмін «стыль» ужываюць у широкім значэнні, акрэсліваючы ім уласцівасці цэлага мастацкага метаду (стыль барока, рамантызму, мадэрнізму) ці плыні літаратурнай (стыль футурызму, імажынізму, сімвалізму).

Увасаблённе — гл. Персаніфікацыя.

Фальклór (ад англ. *folklore* — ‘народная мудрасць’) — вусна-паэтычная народная творчасць, самы старажытны від слоўнага мас-тацтва. Для яго характэрны ананімнасць, калектыўнасць стварэння (удасканалівання), масавая вусная форма бытавання, шматжанра-васць, нярэдка шматварыянтнасць. Фальклор паўплываў на ста-наўленне беларускай мастацкай літаратуры, у прыватнасці лёг у аснову паэм Янкі Купалы «Бандароўна», «Магіла льва» і інш.

Фарс (фр. *farce*, ад лац. *farcio* — ‘начыняю, напаўняю’) — не-вялікая камедыя ці вадэвіль з элементамі грубаватых жартаў, над-мернымі знешнімі камічнымі эффектамі, жаданнем паказаць чалаве-ка ці падзею ў шаржыраваным, карыкатурным выглядзе. У жанры фарса-вадэвіля напісана «Пінская шляхта» В. Дуніна-Марцінкевіча.

Харéй — двухскладовая стапа з націскам на першым складзе.

Шарж (фр. *charge*, ад *charger* — ‘перабольшваць’) — літара-турны твор, у якім нейкая падзея, знешнасць ці рысы харектару персанажа паказаны ў карыкатурным выглядзе.

Экспазіцыя — частка твора (перед завязкай сюжэта), у якой аўтар знаёміць чытача з героямі, месцам і часам дзеяння.

Элегічны двувéрш — від старажытнага двухрадковага верша, у якім першы радок напісаны гекзаметрам, а другі — пентаметрам. У беларускай лацінамоўнай паэзіі яго выкарыстаў, у прыватнасці, М. Гусоўскі ў сваёй паэме «Песня пра зубра».

Элéгія (грэч. *elegeia* — ‘жалобная песня’, ад *elegos* — ‘скарга’) — верш, у якім перадаюцца смутак, журба, меланхолія з прычыны грамадской несправядлівасці, сямейнага ці асабістага гора. У элегіі нярэдка выяўляюцца глыбокія інтymныя перажыванні.

Дадатак

Максім Танк

* * *

Усё мае працяг жыцця:
Нітка — у туга навітым клубку,
Дарога — у імкненні за небасхіл,
Песня — у водгаласах рэха,
Зерне — у хлебе надзённым,
Любоў — у сонечнай усмешцы дзіцяці.
Усё мае свой працяг жыцця,
Апроч няпраўды.

Яўгенія Янішчыц

* * *

Баюся я нявыказанных слоў,
Яны — палын, яны дурман і мята.
Прыходзіць позна лепшая любоў,
Як за пакуты горкія адплата.

Над цёмначчу раскрыленых дзвярэй,
У цішыні сталічнага квартала —
А мы маглі б сустрэцца і раней...
Ты не аклікнуў, я — не пагукала.

Дык не здзіўляйся шчаснай немаце,
Балючаму і дрогкаму пагляду.
Так зредку ўвосень яблыня цвіце
Наперакор слаще і лістападу.

Спіс выкарыстанных крыніц

Адам Міцкевіч і Беларусь / уклад. В. Грышкевіч ; навук. рэд. А. Мальдзіс, Т. Нягодзіш. — Мінск : ННАЦ імя Ф. Скарыны, 1997.

Александровіч, С. Тут зямля такая... / С. Александровіч. — Мінск : Народная асвета, 1974.

Альхімовіч, К. Свіцязянка / К. Альхімовіч [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <https://be.wikimedia.org>. — Дата доступу : 03.06.2019.

Антalogія даўняй беларускай літаратуры : XI — першая палова XVIII стагоддзя. — Мінск : Беларуская навука, 2003.

Багдановіч, М. Поўны збор твораў : у 3 т. / М. Багдановіч. — Мінск : Навука і тэхніка, 1992—1995.

Багушэвіч, Ф. Выбраныя творы / Ф. Багушэвіч ; уклад. з тэкст. падрыхт., прадм. і камент. Я. Янушкевіча. — Мінск : Беларуская навука, 2015.

Балакшын, Я. На лядзянцы / Я. Балакшын [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <http://my-fine.com>. — Дата доступу : 03.06.2019.

Баршчэўскі, Я. Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях / Я. Баршчэўскі ; уклад., пер. з пол. мовы, паслясл. і камент. М. Хаўстовіча. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2005.

Басалыга, М. Вялікі князь Вітаўт / М. Басалыга [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <http://delaemvymeste.by>. — Дата доступу : 03.06.2019.

Басалыга, У. Экслібрис «Музей Якуба Коласа» / У. Басалыга [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <http://museums.by>. — Дата доступу : 04.06.2019.

Батура, У. Уладзімір Карапкевіч. Аршанскі музей У. С. Карапкевіча.

Беларуская літаратура. 9 клас : матэрыялы да ўрокаў / У. А. Сеньковец [і інш.]. — Мінск : Аверсэв, 2010.

Беларуская літаратура XI—XX стст. : дапам. для шк., ліцэяў, гімназій, ВНУ / А. І. Бельскі [і інш.]. — Мінск : ТАА «Аверсэв», 1999.

Беларусская літаратура XIX стагоддзя : хрэстаматыя / склад. і аўт. камент. А. А. Лойка, В. П. Рагойша. — 2-е выд., перапрац. і дап. — Мінск : Вышэйшая школа, 1988.

Беларуская літаратура XX стагоддзя (біяграфіі пісьменнікаў, бібліографія, літаратурная крытыка) : давед. для ст. шк. узросту / Д. Я. Бугаёў [і інш.] ; пад рэд. Л. Д. Сіньковай. — Мінск : Паркус плюс, 2008.

Беларусь у малюнках Напалеона Орды. Другая палова XIX стагоддзя / уклад. А. Кулагін, У. Герасімовіч. — Мінск : Беларусь, 2014.

Бельскі, А. Незгасальнае святло таленту / А. Бельскі // Янішчыц, Я. І. Выбранае : вершы, паэмы : для сярэд. і ст. шк. узросту / Яўгенія Янішчыц. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2009.

Бечык, В. Л. Шлях да акіяна : кніга пра паэзію А. Куліашова / В. Л. Бечык. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1981.

Брыль, Я. Думы ў дарозе / Я. Брыль // Пяцьдзясят чатыры дарогі : аўтабіографіі беларускіх пісьменнікаў / склад. Я. Казека. — Мінск : ДВБ, 1963.

Брыль, Я. Збор твораў : у 5 т. / Я. Брыль. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1979—1981.

Брыль, Я. Парастак : запісы і эсэ / Янка Брыль. — Мінск : Про Хрысто, 2006.

Бугаёў, Д. Максім Гарэцкі / Д. Бугаёў. — 2-е выд., выпр. і дап. — Мінск : Беларуская навука, 2003.

Бугаёў, Д. Паэзія Максіма Танка / Д. Бугаёў. — 2-е выд., выпр. і дап. — Мінск : Беларусская навука, 2003.

Бугаёў, Д. Я. Шматграннасць : літаратурна-крытычныя артыкулы і рэз-цэнзіі / Д. Я. Бугаёў. — Мінск : Беларусь, 1970.

Быкаў, В. Поўны збор твораў : у 14 т. / В. Быкаў. — Мінск : Кнігазбор, 2014. — Т. 10. — Кніга 1 : Артыкулы, эсэ, прадмовы, інтэрв'ю, гутаркі, аўтабіографіі, выступленні (1957—1980).

Бярозкін, Р. Аркадзь Куліашоў : нарыс жыцця і творчасці / Р. Бярозкін. — Мінск : Народная асвета, 1978.

Вагнер, Я. Сустрэча / Я. Вагнер [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <http://alex-gallery.ru>. — Дата доступу : 03.06.2019.

Вашчанка, Г. Грунвальдская бітва / Г. Вашчанка [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <https://budzma.by>. — Дата доступу : 03.06.2019.

Вашчанка, Г. Маё Палессе / Г. Вашчанка [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <http://artkurator.com>. — Дата доступу : 04.06.2019.

Верабей, А. Л. Уладзімір Караткевіч : жыццё і творчасць / А. Л. Верабей. — 2-е выд., выпр. і дап. — Мінск : Беларуская навука, 2005.

Віктар Барабанцаў : альбом. — Мінск : Чатыры чвэрці, 2016.

Вінцэнт Якуб Дунін-Марцінкевіч : жыццё і творчасць : альбом / аўт.-склад. У. Содаль; маст. В. Сташчанюк. — Мінск, 1997.

Вітка, В. Запаветная лабараторыя пісьменніка / В. Вітка // Выбраныя творы : у 2 т. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1973. — Т. 2.

Вокладка зборніка вершаў М. Багдановіча «Вянок», фотаздымак [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <http://bae.rsl.ru>. — Дата доступу : 04.06.2019.

Вокладка першага зборніка вершаў Якуба Коласа «Песні жальбы», фотаздымак [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <http://bae.rsl.ru>. — Дата доступу : 03.06.2019.

Вокладка першага зборніка вершаў Янкі Купалы «Жалейка», фотаздымак [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <http://bae.rsl.ru>. — Дата доступу : 05.06.2019.

Волкаў, А. Настаўніцкі з’езд 1906 года. Дзяржаўны літаратурна-мемарыяльны музей Якуба Коласа.

Волкаў, В. Партрэт Максіма Багдановіча. Нацыянальны мастацкі музей Рэспублікі Беларусь.

Гарэлаў, Г. Партрэт Максіма Танка / Г. Гарэлаў [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <https://www.sb.by>. — Дата доступу : 03.06.2019.

Гарэцкі, М. Збор твораў : у 4 т. / М. Гарэцкі. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1984—1986.

Герус, С. Адам Міцкевіч / С. Герус [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <http://dkmf.by>. — Дата доступу : 03.06.2019.

Герус, С. Якуб Колас. Новая зямля / С. Герус [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <http://adradjency.narod.ru>. — Дата доступу : 04.06.2019.

Гісторычныя асобы Беларусі : вучэб. дапам. для 5—8 класаў : камплект рэпрадукцый / ілюстрацыі : Варэца Л. А., Варэца В. I. ; тэкст : Слесарава І. М., Лойка П. А., Бохан Ю. — Мінск : Інсолік, 1995.

Гісторыя беларускай літаратуры XI—XIX стагоддзяў : у 2 т. / У. В. Гніламёдаў [і інш.]. — Мінск : Беларуская навука, 2006. — Т. 1 : Даўняя літаратура : XI — першая палова XVIII ст.

Гісторыя беларускай літаратуры : XX ст. (20—50-я гады) : падручнік / пад агул. рэд. М. А. Лазарука, А. А. Семяновіча. — 2-е выд., дапрац. і дап. — Мінск : Вышэйшая школа, 2000.

Гісторыя беларускай літаратуры XX стагоддзя : у 4 т. / НАН Беларусі, Аддз-не гуманітар. науک і мастацтваў, Ін-т літ. імя Я. Купалы ; наука. рэд. У. В. Гніламёдаў, С. С. Лаўшук. — Мінск : Беларуская навука, 1999—2003.

Гніламёдаў, У. Янка Купала : жыццё і творчасць / У. Гніламёдаў. — Мінск : Беларуская навука, 2002.

Горава, Г. Тэрафармацыя. Год 2323-ці. Мастацкая галерэя Нацыянальнага Полацкага гісторыка-культурнага музея-запаведніка.

Грачова, В.А. Мастацтва (айчынная сусветная мастацкая культура) : вучэб. дапам. для 5-га кл. устаноў агул. сярэд. адукцыі з беларус. мовай навучання (з электронным дадаткам) / В. А. Грачова, Ю. Ю. Захарына, С. І. Колбышава ; пер. з рус. мовы Т. К. Слауты. — Мінск : Адукацыя і выхаванне, 2016.

Гусовский, Н. Песня о зубре / Н. Гусовский ; перевод с латыни и предисловие к русскому тексту С. Куняева ; перевод с латыни и предисловие к белорусскому тексту И. Семяжона. — Москва : Наш современник, 2010.

Гусоўскі, М. Песня пра зубра : на лацінскай, беларускай, рускай мовах / М. Гусоўскі ; пер. на беларус. мову Я. Семяжона, пер. на рус. мову Я. Парэцкага, Я. Семяжона. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1980.

Гусоўскі, М. Песня пра зубра / М. Гусоўскі ; маст. А. М. Кашкурэвіч. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2007.

Дзяржаўны літаратурны музей Янкі Купалы (г. Мінск), фотаздымак [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <http://museums.by>. — Дата доступу : 03.06.2019.

Дзяржаўны літаратурны музей Янкі Купалы. Філіял «Вязынка», фотаздымак [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <http://belgid.by>. — Дата доступу : 04.06.2019.

Дунін-Марцінкевіч, В. Збор твораў : у 2 т. / В. Дунін-Марцінкевіч ; уклад. Я. Янушкевіч. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2007. — Т. 1 : Драматычныя творы, вершаваныя аповесці і апавяданні.

Драздовіч, Я. Друкарня Францыіска Скарыны ў Вільні / Я. Драздовіч [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <https://drazdovich.by/gallery/5>. — Дата доступу : 03.06.2019.

Драздовіч, Я. Падкружніковы краявід на планете Сатурн / Я. Драздовіч [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <https://drazdovich.by/gallery/2/full>. — Дата доступу : 03.06.2019.

Драздовіч, Я. Францыіск Скарына / Я. Драздовіч [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <https://drazdovich.by/gallery/5/full>. — Дата доступу : 03.06.2019.

Жаўняровіч, П. П. Публіцыстычны дыскурс Уладзіміра Караткевіча / П. П. Жаўняровіч. — Мінск : РІВШ, 2011.

Жолтак, В. Вясна. 1930-я гг. Нацыянальны мастацкі музей Рэспублікі Беларусь.

Іван Шамякін. Летапісец эпохі : успаміны, інтэрв'ю, эсэ / уклад. А. Шамякінай. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2010.

Кабржыцкая, Т. Ускрылены рэвалюцыяй / Т. Кабржыцкая, В. Рагойша // Палуян, С. Е. Лісты ў будучыню : Проза. Публіцыстыка. Крытыка / С. Е. Палуян ; уклад., прадм. Т. Кабржыцкай, В. Рагойшы. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1986.

Каваленка, В. А. Давер : літ.-крыт. арт. / В. А. Каваленка. — Мінск : Беларусь, 1967.

Кадр з мультыплікацыйнага фільма «Песня пра зубра» (рэж. А. Белавусаў) [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <https://family.by>. — Дата доступу : 04.06.2019.

Кадр з мастацкага фільма «Новая зямля» (рэж. У. Траццякоў) [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <https://www.kino-teatr.ru>. — Дата доступу : 04.06.2019.

Кадр з фільма «Вазьму твой боль» (рэж. М. Пташук) [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <https://www.kino-teatr.ru>. — Дата доступу : 04.06.2019.

Кадр з фільма «Першыя выпрабаванні» (рэж. У. Корш-Саблін) [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <http://film.arjlover.net>. — Дата доступу : 04.06.2019.

Кадр з фільма «Чырвонае лісце» (рэж. У. Корш-Саблін) [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <https://kinoaist.net>. — Дата доступу : 03.06.2019.

Кадры з фільма «Дзікае паляванне карала Стаха» (рэж. В. Рубінчык) : [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <https://www.kino-teatr.ru>. — Дата доступу : 05.06.2019.

Калеснік, У. Максім Танк : нарыс жыцця і творчасці / У. Калеснік. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1981.

Калеснік, У. Янка Брыль : нарыс жыцця і творчасці / У. Калеснік. — Мінск : Народная асвета, 1990.

Калядка, С. Максім Танк : новыя факты, матэрыялы, інтэрпрэтацыі / С. Калядка. — Мінск : Беларуская навука, 2014.

Калядка, С. Непрырученая птушка Палесся : творчая індывідуальнасць Яўгеніі Янішчыц / С. Калядка. — Мінск : Беларуская навука, 2007.

Караткевіч, У. Дзікае паляванне карала Стаха / У. Караткевіч. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2008.

Караткевіч, У. С. Дзікае паляванне карала Стаха / У. С. Караткевіч ; маст. Ю. Якавенка. — Мінск : Беларускі фонд культуры, 2010.

Караткевіч, У. С. Дзікае паляванне карала Стаха / У. С. Караткевіч ; маст. М. Басалыга. — Мінск : Беларусь, 2017.

Канэ, Ю. Як паветра і хлеб : Жыццёвы і творчы шлях Янкі Брыля / Ю. Канэ. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1988.

Кісялёў, Г. Смак Беларушчыны / Г. Кісялёў ; уклад. Л. Кісялёвай. — Мінск : Лімарыус, 2013.

Кісялёў, Г. В. Жылі-былі класікі : хто напісаў паэмы «Энеіда навыварат» і «Тарас на Парнасе» / Г. В. Кісялёў. — Мінск : Беларуская навука, 2005.

Кітаеў, А. На спатканні / А. Кітаеў [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <http://www.pedkabinet.ru>. — Дата доступу : 03.06.2019.

Колас, Якуб. Збор твораў : у 20 т. / Якуб Колас. — Мінск : Беларуская наука, 2007—2012.

Колас, Якуб. Новая зямля : паэма / Якуб Колас. — Мінск : БФК, 2002.

Колас, Якуб. Новая зямля : паэма : для сярэдняга і старшага школьнага узросту / Якуб Колас. — Мінск : Беларусь, 2018.

Короткевич, В. Дикая охота короля Стаха / В. Короткевич ; авториз. пер. с белорус. В. Щедриной ; худож. А. М. Кашкунович. — Минск : Юнацтва, 1983.

Косаўскі палац, фотаздымак [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <https://strada.by>. — Дата доступу : 03.06.2019.

Крыж Ефрасінні Полацкай, фотаздымак [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <https://ru.wikipedia.org>. — Дата доступу : 03.06.2019.

Кузьма Чорны. Чалавек — гэта цэлы свет : успаміны, эсэ, артыкулы, інтэрв'ю, дакументы / уклад. Г. Шаблінская. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2016.

Куляшова, В. А. Аркадзь Куляшоў. Лясному рэху праўду раскажу... : аповесць-эсэ / В. А. Куляшова. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2014.

Куляшоў, А. Выбраныя творы / А. Куляшоў ; уклад., прадм. В. Куляшоў. — Мінск : Мастацкая літаратура», 2009.

Куляшоў, А. Збор твораў : у 5 т. / А. Куляшоў. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1974—1977.

Купала, Янка. А хто там ідзе? : на мовах свету / Янка Купала ; склад. : В. Рагойша, А. Ляшковіч. — Мінск : Беларуская Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2018.

Купала, Янка. Паэмы / Янка Купала. — Мінск : Дзяржаўнае выдавецтва БССР, 1957.

Купала, Янка. Поўны збор твораў : у 9 т. / Янка Купала. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1995—2003.

Купала, Янка. Стихотворения и поэмы. Павлинка / Янка Купала ; ил. А. Кашкуревича. — Москва : Художественная литература, 1969.

Купалаўскі мемарыяльны запаведнік «Вязынка», фотаздымак [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <https://vedaj.by>. — Дата доступу : 03.06.2019.

Лазарук, М. А. Станаўленне беларускай паэмы / М. А. Лазарук ; пад рэд. В. В. Барысенкі. — Мінск : Навука і тэхніка, 1968.

Лихачёв, Д. С. Избранные труды по русской и мировой культуре. — 2-е изд., перераб. и доп. / сост. и науч. ред. А. С. Запесоцкий. — СПб. : СПбГУП, 2015.

Ліпскі, У. С. Янкаў вянок / У. С. Ліпскі. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2009.

Ліўшыц, Х. Янка Купала і Кузьма Чорны ў Пячышчах у 1942 годзе. Нацыянальны мастацкі музей Рэспублікі Беларусь.

Лойка, А. А. Гісторыя беларускай літаратуры : дакастрычніцкі перыяд : у 2 ч. — 2-е выд., дапрац. і дап. / А. А. Лойка. — Мінск : Вышэйшая школа, 1989.

Лойка, А. А. Старабеларуская літаратура : падручнік / А. А. Лойка. — Мінск : Вышэйшая школа, 2001.

Лужанін, М. Колас расказвае пра сябе : аповесць-эсэ / М. Лужанін. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1997.

Лынъкоў, М. Літаратура і жыццё : літаратурна-крытычныя артыкулы / М. Лынъкоў. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1978.

Максім Багдановіч : вядомы і невядомы : зб. літаратуразнаўчых і архіўных матэрыялаў / уклад. і камент. Ц. В. Чарнякевіча ; прадм. і гласарый Ю. В. Пацюпы. — Мінск : Літаратура і Мастацтва, 2011.

Максім Багдановіч : пясняр чыстае красы : успаміны, артыкулы, прысвячэнні / уклад. Т. Шэляговіч. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2011.

Максім Багдановіч : энцыклапедыя / склад. І. У. Саламевіч, М. В. Трус. — Мінск : Беларуская Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2011.

Максім Гарэцкі з жонкай Леанілай, дзецьмі Галінай і Леанідам, 1920-я гады, фотаздымак [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <https://news.tut.by>. — Дата доступу : 03.06.2019.

Максім Танк. На камне, жалезе і золаце : успаміны, эсэ, прысвячэнні / уклад. У. Казберука. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2012.

Максім Танк з маці Домнай Іванаўнай, фотаздымак [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <https://www.sb.by>. — Дата доступу : 03.06.2019.

Мальдзіс, А. Жыццё і ўзнясенне Уладзіміра Караткевіча : партрэт пісьменніка і чалавека / А. Мальдзіс. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1990.

«Малая падарожная кніжка» [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <https://artbelarus.by>. — Дата доступу : 03.06.2019.

Мастацтва ў школе : выяўленчае электроннае выданне. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2008.

Масцераў, В. Яўгенія Янішчыц. Нацыянальны мастацкі музей Рэспублікі Беларусь.

Мемарыяльны комплекс «Памяці спаленых вёсак Магілёўскай вобласці» [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <http://news.21.by>. — Дата доступу : 03.06.2019.

Міцкевіч, А. Творы / А. Міцкевіч // Мае браты, мае суседзі : творы пісьменнікаў блізкага замежжа / уклад. Т. Кабржыцкай, В. Рагойшы. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2008.

Мысліцелі і асветнікі Беларусі : энцыклапедычны даведнік. — Мінск : Беларуская Энцыклапедыя, 1995.

Навуменка, І. Я. Ранні Кузьма Чорны (1923—1929) / І. Я. Навуменка. — Мінск : Беларуская навука, 2000.

Навуменка, І. Я. Якуб Колас : Духоўны воблік героя / І. Я. Навуменка. — 2-е выд., дап. — Мінск : Выдавецтва БДУ, 1981.

Навумовіч, У. А. Беларуская літаратура : вучеб. дапам. / У. А. Навумовіч. — Мінск : Вышэйшая школа, 2007.

Напалеон Орда (1807—1883) : альбом выставы з калекцыі Нацыянальнага музея ў Кракаве ў Нацыянальным мастацкім музее Рэспублікі Беларусь. — Кракаў, 2017.

Некрашэвіч-Кароткая, Ж. В. Беларуская лацінамоўная паэзія : Ранні рэнесанс / Ж. В. Некрашэвіч-Кароткая. — Мінск : БДУ, 2009.

Палуян, С. След, вечна жывы : Творы. Успаміны. Прысвячэнні. Даследаванні / С. Палуян ; уклад., падрыхт. тэксту, агляд аналіт. арт., камент. Т. Кабржыцкай, В. Рагойшы. — Мінск : Кнігазбор, 2018.

Панчанка, П. Збор твораў : у 4 т. / П. Панчанка. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1982. — Т. 3. Вершы 1963—1981 гг.

Пасюковіч, У. Свіцязянская балада. Паэт А. Міцкевіч / У. Пасюковіч [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <http://mastaki.by>. — Дата доступу : 03.06.2019.

Пісарэнка, С. Кветкі / С. Пісарэнка [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <http://belartunion.by>. — Дата доступу : 03.06.2019.

Пластоў, А. Юнацтва / А. Пластоў [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <https://rusmuseumvrm.ru>. — Дата доступу : 03.06.2019.

Помнік А. Міцкевічу ў Мінске [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <https://ru.wikipedia.org>. — Дата доступу : 03.06.2019.

Скульптурная кампазіцыя «Тарас на Парнасе» ў Гарадку, фотаздымак [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <https://euroradio.fm>. — Дата доступу : 03.06.2019.

Помнік вялікаму князю Альгерду ў Віцебску, фотаздымак [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <https://news.vitebsk.cc>. — Дата доступу : 05.06.2019.

Помнік Міколу Гусоўскаму ў Мінску, фотаздымак [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <https://minsk-old-new.com>. — Дата доступу : 03.06.2019.

Помнік У. Караткевічу ў Оршы, фотаздымак [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <https://ru.wikipedia.org>. — Дата доступу : 05.06.2019.

Помнік Ф. Скарыну ў Полацку, фотаздымак [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <http://belarus.promotour.info>. — Дата доступу : 03.06.2019.

Помнік Я. Купалу ў Нью-Ёрку (Араў-парк), фотаздымак [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <https://www.sb.by/articles/knigi-kamni-i-bronza.html>. — Дата доступу : 03.06.2019.

Пракапцоў, У. Памяці Максіма Багдановіча. Апошні санет паэта / У. Пракапцоў [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <https://nastgaz.by>. — Дата доступу : 03.06.2019.

Рагойша, В. П. Асновы вершазнаўства / В. П. Рагойша. — Мінск : Выдавецкі дом «Звязда», 2013.

Рагойша, В. П. Літаратуразнаўчы слоўнік : тэрміны і паняцці : для школьнікаў і абітурыентаў / В. П. Рагойша. — Мінск : Народная асвета, 2009.

Рагойша, В. П. Мой Трыглай : кніга пра Янку Купалу, Якуба Коласа, Максіма Багдановіча / В. П. Рагойша. — Мінск : Кнігазбор, 2012.

Раманычаў, А. Вясковы ўрач / А. Раманычаў [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <http://www.alexandr-romanychev.ru/gallery/>. — Дата доступу : 05.06.2019.

Роднае карэнне : апавяданні / уклад. А. Спрынчан. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2018.

Русецкі, А. Уладзімір Караткевіч : праз гісторыю ў сучаснасць / А. Русецкі. — Мінск : Мастицкая літаратура, 2000.

Русецкі, К. Жння / К. Русецкі [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <https://ru.wikipedia.org>. — Дата доступу : 07.06.2019.

Русецкі, К. Паляванне на зубра / К. Русецкі [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <https://ru.wikipedia.org>. — Дата доступу : 03.06.2019.

Рушчыц, Ф. Краявід з хмарамі / Ф. Рушчыц [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <http://fruschic.narod.ru>. — Дата доступу : 05.06.2019.

Рыпінскі, К. Партрэт паэта Яна Баршчэўскага / К. Рыпінскі [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <https://be.wikipedia.org>. — Дата доступу : 03.06.2019.

Саверчанка, І. В. Паэтыка і семіётыка публіцыстычнай літаратуры Беларусі XVI—XVII стст. / І. В. Саверчанка. — Мінск : Беларуская навука, 2012.

Саверчанка, І. В. Старожытная паэзія Беларусі : XVI — першая палова XVII ст. / І. В. Саверчанка. — Мінск : Навука і тэхніка, 1992.

Савіцкі, М. Янка Купала. 1979. Дзяржаўны літаратурны музей Янкі Купалы.

Савіцкі, М. Янка Купала з Уладзіславай Францаўнай Станкевіч (Луцэвіч) / М. Савіцкі [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <https://nlb.by/by>. — Дата доступу : 04.06.2019.

Свістуноў, В. Пад белымі крыламі / В. Свістуноў [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <http://ncsm.by>. — Дата доступу : 03.06.2019.

Сергіевіч, П. Партрэт Францішка Багушэвіча / П. Сергіевіч [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <http://mastaki.by>. — Дата доступу : 03.06.2019.

Сергіевіч, П. Шляхам жыцця (Падарожныя). Дзяржаўны літаратурны музей Янкі Купалы.

Сілівановіч, Н. Пастух са Свянцяншчыны / Н. Сілівановіч. [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <http://mxk.by>. — Дата доступу : 03.06.2019.

Сіпакоў, Я. Выбраныя творы : у 2 т. / Я. Сіпакоў. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1997. — Т. 2 : Проза.

Слова пра літаратуру і літаратарадаў : літ.-крытыч. арт. па беларускай літаратуре : у 2 кн. / уклад. В. В. Ашмян [і інш.]. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2001. — Кн. 1. : XIX — пач. XX ст.

Спаса-Ефрасіннеўскі манастыр, фотаздымак [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <https://be.wikipedia.org>. — Дата доступу : 04.06.2019.

Стальмашонак, У. Партрэт Якуба Коласа. Нацыянальны мастацкі музей Рэспублікі Беларусь.

Стараражытная беларусская літаратура (XII—XVII стст.) / уклад. прадм., камент. І. Саверчанкі. — Мінск : Кнігазбор, 2007.

Старонка з «Аповесці мінулых гадоў» [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <https://ru.wikipedia.org>. — Дата доступу : 03.06.2019.

Старонка з «Беларуска-літоўскага летапісу (1446) [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <https://ru.wikipedia.org>. — Дата доступу : 03.06.2019.

Стральцоў, М. Пячатка майстра / М. Стральцоў. — Мінск, 1986.

Сулкоўскі, У. Акінчыцы. Лясная камора. Нацыянальны мастацкі музей Рэспублікі Беларусь.

Суша, А. Францыск Скарына : у 3 ч. / А. Суша. — Мінск : Беларуская Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2016.

Сцэна са спектакля «Беларусь у фантастычных апавяданнях» (реж. У. Савіцкі) [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <https://www.sb.by>. — Дата доступу : 05.06.2019.

Сцэна са спектакля «Тарас на Парнасе» ў Гродзенскім абласным драматычным тэатры [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <http://drama.grodno.by>. — Дата доступу : 03.06.2019.

Сям'я Караткевічаў. Цётка Яўгенія Васільеўна, бацька Сямёна Цімафеевіч, дзед Васіль Юльянавіч Грынкевіч, маці Надзея Васільеўна, сястра Наталля і брат Валерый. 1928 год, фотаздымак [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <https://ru.wikipedia.org>. — Дата доступу : 03.06.2019.

Танк, Максім. Збор твораў : у 13 т. / Максім Танк. — Мінск : Беларуская навука, 2006—2012.

Танк, Максім. На этапах. Вершы / Максім Танк. — Факс. выд. 1936 г.— Мінск : Мастацкая літаратура, 1983.

Тарас на Парнасе : паэмы / уклад. з тэкст. падрыхт. і камент. Ю. Пачюпы, прадм. Я. Янушкевіча. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2009.

Тоўсцік У. Драматург В. Дунін-Марцінкевіч / У. Тоўсцік [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <http://adradjency.narod.ru>. — Дата доступу : 04.06.2019.

Тоўсцік, У. Памяці Караткевіча. Нацыянальны мастацкі музей Рэспублікі Беларусь.

Тытульны ліст Бібліі [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <http://bibliya-online.ru/bibliya-franciska-skoriny-chitat-onla/>. — Дата доступу : 03.06.2019.

Тытульны ліст кнігі Яна Баршчэўскага «Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях» [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <https://ru.wikipedia.org>. — Дата доступу : 03.06.2019.

Тычына, М. Кузьма Чорны : эвалюцыя мастацкага мыслення / М. Тычына. — 2-е выд., выпр. і дап. — Мінск : Беларуская навука, 2004.

Уладзімір Караткевіч. Быў. Ёсць. Буду! : успаміны, інтэрв'ю, эсэ / уклад. Г. Шаблінскай. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2005.

Уладзімір Караткевіч з кінарэжысёрам В. Рубінчыкам у час мантажу фільма «Дзікае паляванне каралія Стака» на кінастудыі «Беларусьфільм», фотаздымак [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <https://www.archives.gov.by>. — Дата доступу : 04.06.2019.

Фрагмент літаратурна-мастацкай кампазіцыі «Канстанцін Вераніцын і яго паэма “Тарас на Парнасе”», фотаздымак [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <https://ru.m.wikipedia.org>. — Дата доступу : 03.06.2019.

Францыск Скарына : зб. дакументаў і матэрыялаў / прадм., уклад., камент., паказ. В. І. Дарашкевіча. — Мінск : Навука і тэхніка, 1988.

Францыск Скарына. Са слайнага горада Полацка : артыкулы, нарысы / уклад. А. Сушы. — Мінск : Мастацкая літаратура, 2017.

Францыск Скарына : энцыклапедыя. — Мінск : Беларуская Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2017.

Фрэска ў інтэр’еры Спаса-Ефрасіннеўскага манастыра, фотаздымак [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <http://www.wikiwand.com>. — Дата доступу : 05.06.2019.

Хруцкі, І. Партрэт Адама Міцкевіча / І. Хруцкі [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <https://artchive.ru>. — Дата доступу : 03.06.2019.

Цвірка, К. Лісце забытых алеяў / К. Цвірка. — Мінск : Мастацкая літаратура, 1993.

Ціхановіч, Я. Партрэт Якуба Коласа. «Вобразы мілыя роднага краю...» / Я. Ціхановіч [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <http://adradjency.narod.ru>. — Дата доступу : 04.06.2019.

Чорны, К. Выбраныя творы / К. Чорны. — Мінск : Беллітфонд, 2000.

Чорны, К. Збор твораў : у 6 т. / К. Чорны. — Мінск : Маастацкая літаратура, 1988—1992.

Шамякін, І. Трывожнае шчасце : аповесці / І. Шамякін. — Мінск : Маастацкая літаратура, 2008.

Шаранговіч, В. Кніжная графіка. Станковая графіка. Акварэль. Малюнак / В. Шаранговіч. — Мінск : Беларусь, 2008.

Шкаруба, В. Дарога / В. Шкаруба [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <http://delaemvmeste.by>. — Дата доступу : 03.06.2019.

Шкраба, Р. В. Беларуская савецкая літаратура : падр. для 11-га кл. сяр. шк. — 9-е выд., дапрац. / Р. В. Шкраба. — Мінск : Народная асвета, 1991.

Шорн, Луі фон. Марыля Верашчака / Луі фон Шорн [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <https://commons.wikimedia.org>. — Дата доступу : 03.06.2019.

Шпартай, У. Партрэт М. Гарэцкага. Цэнтральная раённая бібліятэка імя М. Гарэцкага ў г. Горкі.

Шчасная, Н. У снежныя зімы. Партрэт пісьменніка І. П. Шамякіна / Н. Шчасная [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <http://www.kimpress.by/index.phtml?-page=2&id=15143>. — Дата доступу : 03.06.2019.

Шылаў, Л. Развітанне / Л. Шылаў [Электронны рэсурс]. — Рэжым доступу : <https://mixail-shagurin.livejournal.com>. — Дата доступу : 03.06.2019.

Энеіда навыварат. Тарас на Парнасе / іл. В. Славук. — Мінск : Юнацтва, 1983.

Энцыклапедыя літаратуры і мастацтва Беларусі : у 5 т. — Мінск : БелСЭ, 1984—1987.

Якуб Колас. У думках, у сэрцах, у песнях : успаміны, нарысы, эсэ, прысвячэнні / уклад. М. Міцкевіча. — Мінск : Маастацкая літаратура, 2012.

Янішчыц, Я. Пачынаецца ўсё з любві... / Я. Янішчыц. — Мінск : Маастацкая літаратура, 2008.

Янка Купала. «Мне сняцца сны аб Беларусі...» : успаміны, эсэ, артыкулы, дакументы / уклад. Г. Шаблінскай. — Мінск : Маастацкая літаратура, 2012.

Янка Купала : энцыклапедыя : у 3 т. — Мінск : Беларуская Энцыклапедыя імя П. Броўкі, 2017—2018.

Янка Купала : энцыкл. даведнік. — Мінск : БелСЭ, 1986.

Янушкевіч, Я. Патрыярх Беларушчыны / Я. Янушкевіч // Дунін-Марцінкевіч, В. / Збор твораў : у 2 т. / В. Дунін-Марцінкевіч; уклад. Я. Янушкевіча. — Мінск : Маастацкая літаратура, 2007. — Т. 1. Драматычныя творы, вершаваныя аповесці і апавяданні. — С. 5—38.

Янушкевіч, Я. Абаронца праўды / Я. Янушкевіч // Багушэвіч, Ф. Выбранныя творы / Ф. Багушэвіч ; уклад. Я. Янушкевіча. — Мінск : Беларуская наука, 2015. — С. 5—30.

Яўгенія Янішчыц : творы, жыццяпіс, каментарыі : у 4 т. / укл. С. Калядка, Т. Аўсяннікавай. — Т. 1—3. — Мінск : Беларуская наука, 2016—2019.

Змест

<i>Ад аўтараў</i>	3
Уводзіны	5

ЧАЛАВЕК І ГРАМАДСТВА. ПОСТАЦІ АЙЧЫННАЙ ГІСТОРЫИ Ў БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ (9)

Ефрасіння Полацкая	10
«Жыціе Ефрасінні Полацкай»	11
<i>Тэорыя літаратуры. Жыціе</i>	15
Летапісы як помнікі літаратуры	16
<i>Тэорыя літаратуры. Летапіс як жанр літаратуры</i>	21
Францыск Скарына	23
Прадмова да кнігі «Юдзіф»	28
Мікола Гусоўскі	30
Паэма «Песня пра зубра»	33
<i>Тэорыя літаратуры. Гуманізм у літаратуры</i>	42

РАМАНТЫЧНАЕ І РЭАЛІСТЫЧНАЕ АДЛЮСТРАВАННЕ ЖЫЦЦЯ Ў МАСТАЦКАЙ ЛІТАРАТУРЫ (43)

Ян Баршчэўскі	44
«Шляхціц Завальня, або Беларусь у фантастычных апавяданнях»	46
<i>Тэорыя літаратуры. Рамантычны герой</i>	52
Адам Міцкевіч	53
Балада «Свіцязянка»	57
Канстанцін Вераніцын	62
Паэма «Тарас на Парнасе»	62
<i>Тэорыя літаратуры. Народнасць літаратуры. Пародыя і бурлеск у літаратуры</i>	69

Вінцэнт Дунін-Марцінкевіч	71
«Пінская шляхта»	75
Тэорыя літаратуры. Фарс і вадэвіль як камедыйныя жанры	82
Францішак Багушэвіч	83
Палымяным словам публіцыста	87
Лірычна творчасць	91
Тэорыя літаратуры. Прадмова як жанр публіцыстычнай літаратуры	93

**НАЦЫЯНАЛЬНАЕ І АГУЛЬНАЧАЛАВЕЧАЕ
Ў МАСТАЦТВЕ СЛОВА (95)**

Янка Купала	96
Лірыка песняра	103
Паэма «Бандароўна»	111
Тэорыя літаратуры. Жанры лірыкі	117
Якуб Колас	118
Песні роднага краю	122
Паэма «Новая зямля»	127
Тэорыя літаратуры. Паэма як жанр	145
Максім Багдановіч	146
Яскравыя кветкі паэтычнага вянка	152
Тэорыя літаратуры. Санет	158
Максім Гарэцкі	159
Апавяданне «Роднае карэнне»	164
Тэорыя літаратуры. Вобразы аўтара і апавядальніка	167

**ЧАЛАВЕК У ЧАСЕ І ПРАСТОРЫ Ў ТВОРАХ
БЕЛАРУСКАЙ ЛІТАРАТУРЫ (169)**

Кузьма Чорны	171
Апавяданне «На пыльнай дарозе»	175
Тэорыя літаратуры. Псіхалагізм у літаратуры	177
Аркадзь Куляшоў	178
«Сэрца абпалена смагай радка»	182
Тэорыя літаратуры. Лірычны герой	188

Максім Танк	189
Паэта хлеб надзённы	195
Тэорыя <i>літаратуры</i> . Рытміка-інтанацыйны лад верша	200
Іван Шамякін	201
Аповесць «Непаўторная вясна»	205
Янка Брыль	219
Апавяданне «Memento mori»	224
Уладзімір Караткевіч	228
Аповесць «Дзікае паляванне караля Стака»	233
Тэорыя <i>літаратуры</i> . Аповесць	247
Яўгенія Янішчыц	250
Лірыка	253
 Паўтарэнне і падагульненне вывучанага за год	260
 Нашы праекты	263
Слоўнік літаратуразнаўчых тэрмінаў	264
Дадатак	272
Спіс выкарыстаных крыніц	273

Вучэбнае выданне

Праскаловіч Вольга Уладзіміраўна
Рагойша Вячаслаў Пятровіч
Шамякіна Таццяна Іванаўна і інш.

БЕЛАРУСКАЯ ЛІТАРАТУРА

Вучэбны дапаможнік для 9 класа
ўстаноў агульнай сярэдняй адукацыі
з беларускай і рускай мовамі навучання

Нач. рэдакцыйна-выдавецкага аддзела *Г. І. Бандарэнка*
Рэдактар *Н. М. Мамчыц*
Мастак *З. П. Болцікава*
Мастацкі рэдактар *З. П. Болцікава*
Камп'ютарная вёрстка *І. У. Шутко, А. М. Брыкет*
Карэктары *Д. Р. Лосік, К. В. Шобік*

Падпісана да друку 05.07.2019. Фармат 70×90 $\frac{1}{16}$. Папера афсетная. Друк афсетны.
Ум. друк. арк. 21,35. Ул.-вид. арк. 17,4. Тыраж 130 360 экз. Заказ

Навукова-метадычна ўстанова «Нацыянальны інстытут адукацыі»
Міністэрства адукацыі Рэспублікі Беларусь. Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца,
вытворцы, распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 1/263 ад 02.04.2014.
Бул. Карабля, 16, 220004, г. Мінск

ААТ «Паліграфкамбінат імя Я. Коласа». Пасведчанне аб дзяржаўнай рэгістрацыі выдаўца,
вытворцы, распаўсюджвальніка друкаваных выданняў № 2/3 ад 04.10.2013.
Бул. Каржанеўскага, 20, 220024, г. Мінск

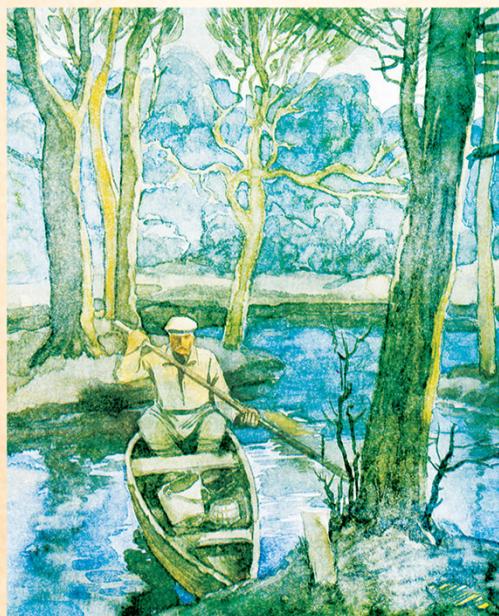
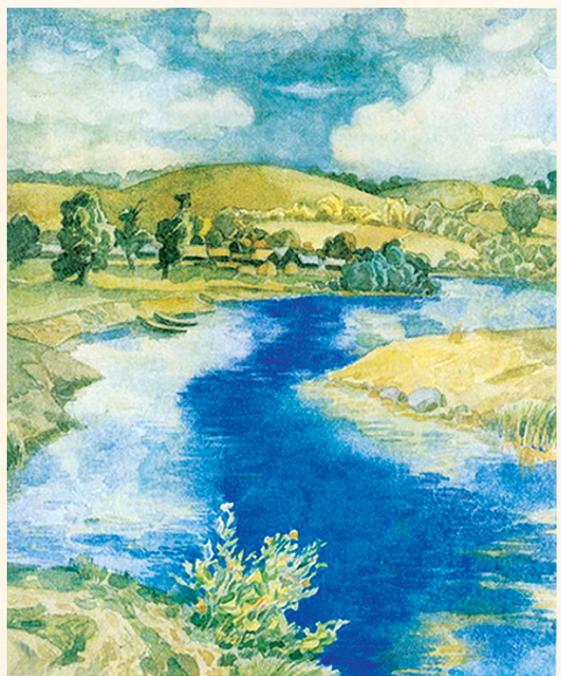
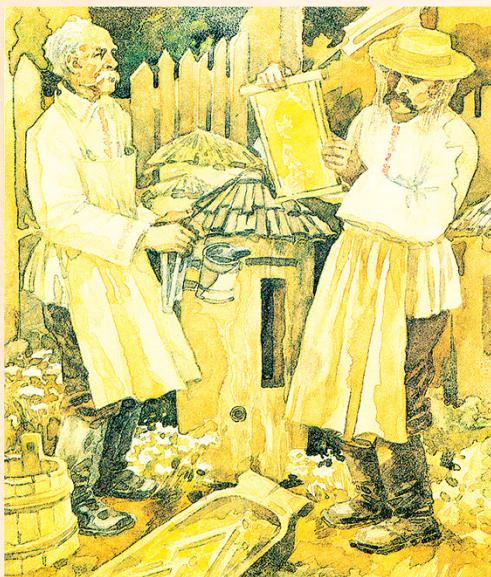
Правообладатель Национальный институт образования

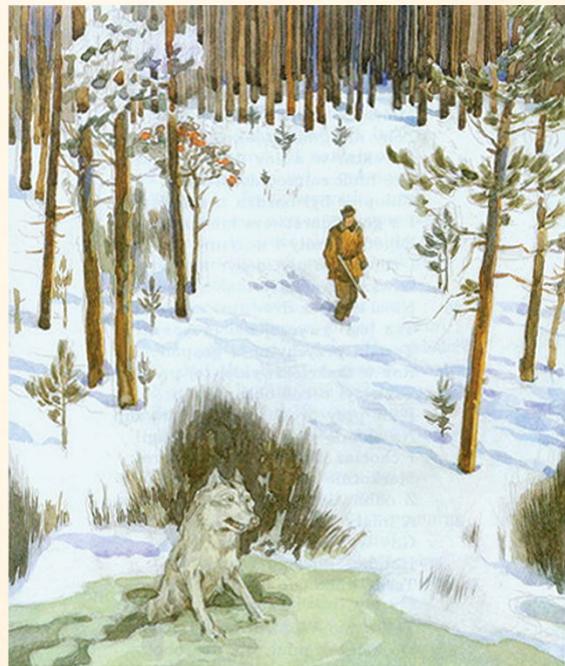
(Назва і нумар установы агульнай сярэдняй адукцыі)

Навучальны год	Імя і прозвішча вучня	Стан вучэбнага дапаможніка пры атрыманні	Адзнака вучню за карыстанне вучэбным дапаможнікам
20 /			
20 /			
20 /			
20 /			
20 /			
20 /			

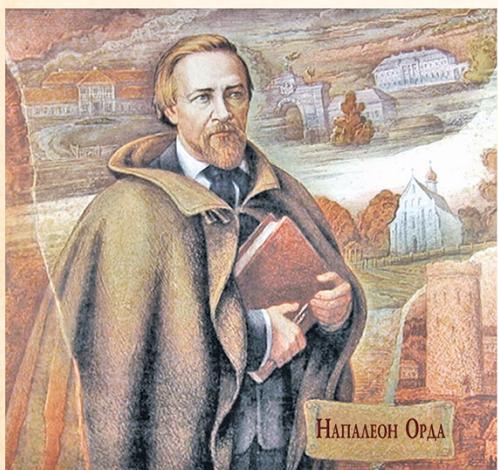
Ілюстрацыі Васіля Шаранговіча да

паэмы Якуба Коласа «Новая зямля»

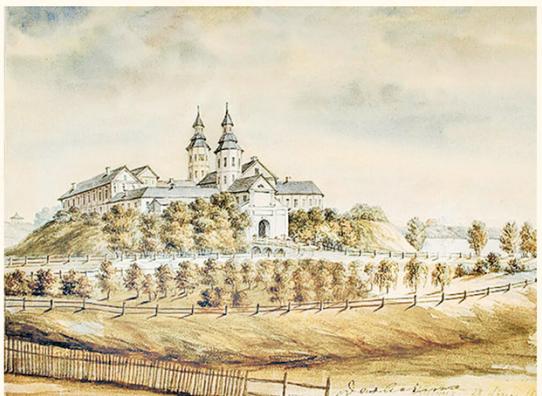
Мастак Напалеон Орда

Сядзіба ў Панымуні (у наваколлі Гродна)

Мір. Руїны замка Радзівілаў

Нясвіж. Замак Радзівілаў

Гродна. Панарама горада

і яго карціны

Віцебск. Фрагмент горада

Мінск. Сабор і езуїцкія пабудовы на Высокім рынку

Марілёў

Гомель. Палац Паскевічаў

Камянец. Белая вежа

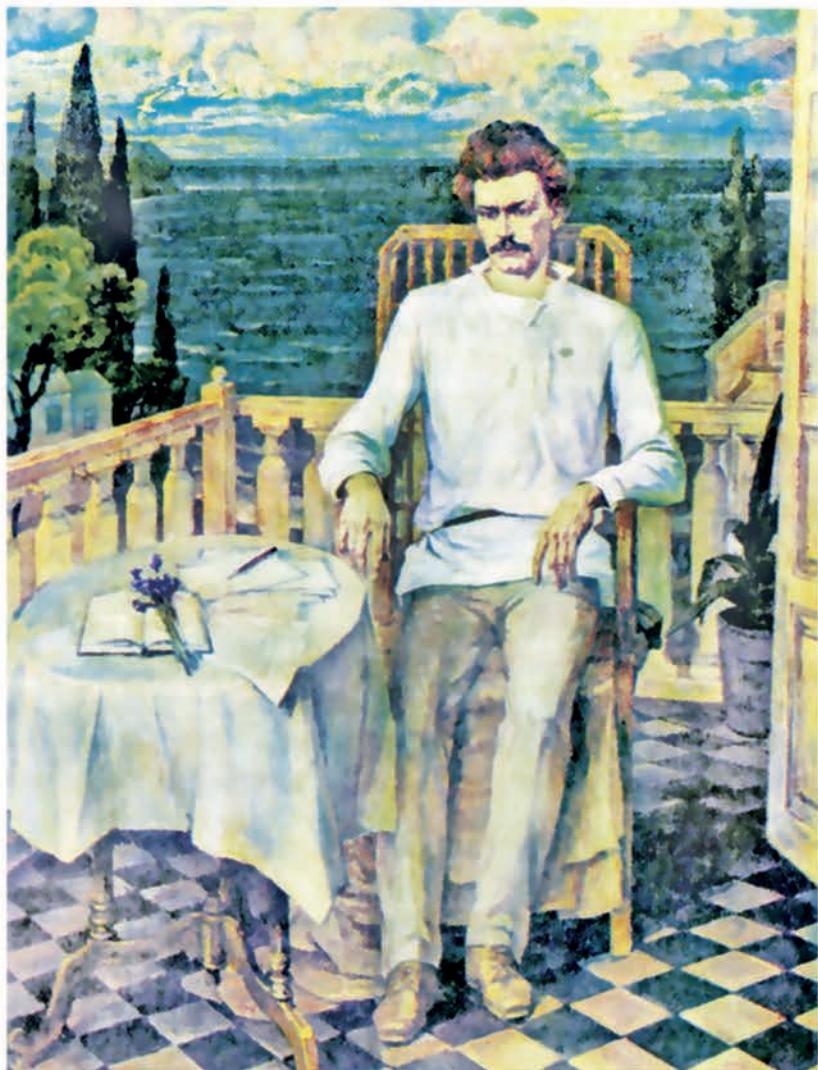
Навагрудак. Сядзіба Міцкевіча

Нікадзім Сілівановіч. Пастух са Свянцяншчыны. Канец XIX ст.

Mihail Savitski. Сейбіты. 1972 г.

У. Пасюкевіч. «У краіне светлай...» (М. Багдановіч). 1983 г.

Кадры з мастацкага фільма «Дзікае паляванне
карала Стака», 1979, рэж. Валерый Рубінчык

У ролі Беларэцкага — Барыс Плотнікаў.

У ролі Дубатоўка — Раман Філіпаў

У ролі Беларэцкага — Барыс Плотнікаў.

У ролі Свеціловіча — Аляксандр Харытонаў

У ролі Надзеі Яноўскай — Алена Дзімітрава